

XIX. YÜZYIL BATI ANADOLU BÖLGESİNE KAFKAS GÖÇLERİ

Hakan ALTIN

Nisan 2019
DENİZLİ

XIX. YÜZYIL BATI ANADOLU BÖLGESİNE KAFKAS GÖÇLERİ

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Programı**

Hakan ALTIN

Danışman: Doç. Dr. Durmuş AKALIN

Nisan 2019

DENİZLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı, Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı öğrencisi Hakan ALTIN tarafından Doç. Dr. Durmuş AKALIN yönetiminde hazırlanan “**XIX. Yüzyıl Batı Anadolu Bölgesine Kafkas Göçleri**” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 9 Nisan 2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Durmuş AKALIN

Jüri Başkanı

Dr. Öğr. Üyesi Kamuran ŞİMŞEK

Jüri Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Volkan MARTTİN

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 22/05/2019 tarih ve 2.1/01... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet BARDAKCI

Müdür

ÖN SÖZ

Bu çalışmada İnan Anadolu Bölgesi'ne yapılan göçlerin ve iskânların hem Kafkas halkları, hem Osmanlı Devleti, hem de yerel alim adına itibarı ve olumsuz yönde değerlendirilerek incelenmiştir. Kafkaslar'ın ve Erzurum'dan XIX. yüzyıla İnanlı yarımadaya itibaren artıı gonderen göçler yer yer ödemle sınırlanarak boyuna olmuştur. Bu göçler Anadolu ve Balkanlar başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine gerçekleştirilmiştir. İnan Anadolu Bölgesi'ne yapılan göçlerde ve iskânlarla ilişkilerinin Osmanlı arşiv vesikalarında, özellikle Sadâret, Muhâcirin Komisyonu ve yerel idarelerin, muhâcirlere ilgili olan yazışmalarından yararlanılarak İskânın mahiyeti araştırılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda İnan Anadolu Bölgesi'ne iskânlar alımı, devlet tarafından herhangi bir beklenti ile bulunup bulunmadığını, muhâcirlere

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

hakkındaki duruma da değinmiş, bu hareketin öncüsü olan fikir sahibi olmaması düşünülmüştür.

Çalışmam boyunca hazırladığım manevi ve maddî desteklerini daima unutamadan sürdürülen aileme derinden minnet duyduğum, çalışmamı Arayışımın nihayete erene kadar tezim adına yardımlarını hep bir zarfımda taşıyan, İstanbul'da bulunan Pamukkale Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki danışman hocam sayın Prof. Dr. Mustafa AKALIN, tavsiyeleri ve uyarılarıyla bana büyük destek sağladı, ilgisiz ve yardımları sencebiyle kendisine şükranlarımı sunarım. Yine her günününde tezim adına muayyer olduğum, şifâhîyle yolunu çizmemde önemli katkıları bulunan sayın Doç. Dr. Seyma AY ARÇIN hocama yine aynı şekilde teşekkür ederim. Araştırmaları konusunda bana kolaylık gösteren, KAFKAS'a, İstanbul Kafkas Kültür Derneği'ne, Sami Vakfı'na ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ni kullanmada çok teşekkür ederim. Bunun yanında katkılarından dolayı Ali Kemal TAŞCI'ya çok teşekkür ederim. Araştırmalarıma gereği binden çok yapmış olduğum Ankara ve özellikle İstanbul seyahatlerimde manevi destekleri bitirimsiz bir emgenemeyen saygınları İsmail TURUNDOĞRU'na çok teşekkür ederim. Bu süreçte manevi desteklerini hissettirerek daima yanımda olan, tezimin bemevî hâlinde her zamanımı hissettiren saygınları Mustafa AKALIN ve Mustafa AKALIN

İmza

Hakan Altın

ÖN SÖZ

Bu çalışmada Batı Anadolu Bölgesi'ne yapılan göçlerin ve iskânların hem Kafkas halkları, hem Osmanlı Devleti, hem de yerel ahali adına olumlu ve olumsuz yönleri araştırılarak incelenmiştir. Kafkasya'dan ve Kırım'dan XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış gösteren göçler yer yer önlem alınamayacak boyuta ulaşmıştır. Bu göçler Anadolu ve Balkanlar başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine gerçekleşmiştir. Batı Anadolu Bölgesi'ne yapılan göçlerde ve iskânlarda incelediğimiz Osmanlı arşiv vesikalarında, çoğunlukla Sadaret, Muhacirin Komisyonu ve yerel idarelerin, muhacirlerle ilgili olan yazışmalarından yararlanılarak iskânın mahiyeti anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda Batı Anadolu Bölgesi'ne iskânlar adına, devlet tarafından herhangi bir beklentinin bulunup bulunmadığını, muhacirlerin bu bölgeye yerleşme adına düşüncelerini, kaç ailenin hangi bölgeye ne şekilde geldiğini, bölge ahalisinin muhacirler hakkındaki tavırlarını vesikaların ışığında incelemek amaçlanmıştır. Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine göçlerde göç öncesi muhacirler hakkındaki duruma da değinilmiş, bu hareketin öncesine ait fikir sahibi olunması düşünülmüştür.

Çalışmam boyunca hassasiyetle manevi ve maddi desteklerini daima azaltmadan sürdüren aileme derinden minnet duygularımı sunuyorum. Araştırmam nihayete erece kadar tezim adına yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen Pamukkale Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki danışman hocam sayın Doç. Dr. Durmuş AKALIN, tavsiyeleri ve uyarılarıyla bana büyük destek sağladı. İlgisi ve yardımları sebebiyle kendisine şükranlarımı sunuyorum. Yanına her gittiğimde tezim adına motive olduğum, sözleriyle yolumu çizmemde önemli katkıları bulunan sayın Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN hocama, yine aynı şekilde tavsiyeleri sebebiyle sayın Prof. Dr. Turgut TOK hocama desteklerinden ötürü çok teşekkür ederim. Araştırmalarım esnasında bana kolaylık gösteren KAFDAV'a, İstanbul Kafkas Kültür Derneği'ne, Şamil Vakfı'na ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi çalışanlarına çok teşekkür ederim. Bunun yanında katkılarından ötürü Ali Kemal TAŞÇI'ya çok teşekkür ederim. Araştırmalarım gereği birden çok yapmış olduğum Ankara ve özellikle İstanbul seyahatlerimde manevi desteğini üzerimden hiç esirgemeyen ağabeyim İdris TOSUNDUR'a çok teşekkür ederim. Bu süreçte manevi desteklerini hissettirerek daima yanımda olan, tezimin hemen hemen her aşamasını konuşarak istişare ettiğim dostlarıma ve onlar nezdinde

Erkan AY'a, Hicret KUTLU'ya ve Özlem ÖNAT'a yürekten teşekkür eder, bu süreçte yanımda olan, burada zikredemediğim herkese içten teşekkürü bir borç bilirim.

Denizli, Nisan 2019

Hakan ALTIN

ÖZET

XIX. YÜZYIL BATI ANADOLU BÖLGESİNE KAFKAS GÖÇLERİ

ALTIN, Hakan
Yüksek Lisans Tezi
Tarih
Yakınçağ Tarihi Programı
Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Durmuş AKALIN
Nisan 2019, 242 sayfa

Bu çalışmada Batı Anadolu Bölgesine gelen ve burada iskân olunan Kafkas muhacirleri için bölgeye uyum sağlayıp sağlayamadıkları ve onlar için bölgenin getirdiği olumlu ve olumsuz etkenler incelenmiştir. Tezimizin birinci bölümünde Kafkasya'nın coğrafyası ve halklarının yapısal özellikleri açıklanmış, Osmanlı Devleti'nin bölgeye karşı tutumu anlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nin XV. yüzyıl'ın ortaları itibariyle bölgeye ilgi gösterdiği, önceki senelerden itibaren önemsenen liman kaleleri aracılığıyla Kuzey Kafkasya'ya egemen olma arzusundan bahsedilmiştir. Daha çok Kırım Hanlığı vasıtasıyla yürütülen bu hâkimiyetin doğrudan bir egemenlik olmayıp, sınırlı şekilde XVIII. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar etkisini gösterdiğinin üzerinde durulmuştur. Kırım Hanlığı'nın yıkılmasının ardından Osmanlı Devleti'nin bölgeye doğrudan valiler göndererek yönetimini devam ettirmeyi amaçladığından söz edilmiştir.

İkinci bölümde, XIX. yüzyıl itibariyle içeride ve dışarıdaki sorunlarının etkisiyle eski siyasi gücünü kaybeden Osmanlı Devleti'nin, yaptığı savaşlardan da olumlu netice alamayınca Kuzey Kafkasya hâkimiyetinden Rusya lehine vazgeçmek zorunda kaldığı anlatılmıştır. Bunun yanında Rusya'nın Kafkasya'ya egemen olduktan sonra bölgede zorlayıcı bir kısım politika izlemesi, Kafkasyalıların yaşam hakkını son derece kısıtlamasından ötürü yüzbinlerce insanın topraklarından çıktığı ve bu yolculuk sırasında çok sayıda insanın imkânsızlık ve hastalık gibi sebeplerle hayatını kaybettiğinin üzerinde durulmuştur.

Osmanlı topraklarına türlü zorluklar içinde gelmeye başlayan ve ilerleyen yıllarda sayıları yüzbinleri aşan Kafkas muhacirlerinin geldikleri yerlerde kendileri için uygun görülen bölgelere iskân oldukları ise çalışmamız için önem arz etmektedir. Kafkas muhacirleri; Anadolu'da ve Balkanlar'da uygun olan bir kısım bölgelerde yerleştirilmişlerdir. Tezimizin üçüncü bölümünde Osmanlı arşiv vesikalarının yardımıyla ayrıntılı olarak açıklamaya çalıştığımız üzere Batı Anadolu Bölgesi de Kafkas muhacirlerinin iskân olunduğu bölgelerden birisi olmuştur. Bunun yanında aynı bölümde göç başladığında bu hareketin mahiyeti ve ayrıntılı sebebi incelenmiş, ayrıca Osmanlı Devleti'nin Kafkasya halklarına karşı tutumu, bu insanlar için alınan ekonomik ve sosyal önlemler, bölge halkının muhacirlere yardımları gibi konular tezimizde önemle belirtilmiştir. Özellikle Batı Anadolu Bölgesindeki iskândan ne beklendiği, iskânın ne şekilde, hangi şartlarda gerçekleştiği ve muhacirlere yapılan yardımların içeriği, elimize geçen Osmanlı arşiv vesikalarında ifade edildiği üzere ilgili konular arasındaki bağlantı esas alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Müridizm, Çerkesler, Osmanlı Devleti, Rusya, Muhâceret, Batı Anadolu Bölgesi, İskân.

ABSTRACT

CAUCASIAN REFUGEES IMMIGRATION TO THE WEST ANATOLIA REGION IN XIX. CENTURY

ALTIN, Hakan

Master Thesis

History

Modern History Program

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Durmuş AKALIN

April 2019, 242 page

In this study, whether the Caucasian refugees, came and settled in the western Anatolia Region, were able to adapt to the region and the positive and negative factors brought by the region were examined. In the first part of our thesis, Caucasian geography and structural features of its peoples are explained. The Ottoman Empire showed interest in the region by the middle of the XV. Century, önceki senelerden itibaren önemsenen liman kaleleri aracılığıyla Kuzey Kafkasya'ya egemen olma arzusunun bahsedilmiştir. It is not a direct sovereignty of this dominance, which is mostly carried out through the Crimean Khanate, it has been emphasized that it has limited effects until the third quarter of the XVIII century. After the collapse of the Crimean Khanate, it was mentioned that the Ottoman government aimed to continue its administration by sending direct governors to the region. In the second part, the Ottoman Empire, which lost its former political power due to the problems of internal and external problems in the 19 th century, was told that it had to give up its sovereignty in the favor of Russia as a result of the wars.

In the second part, it was told that the Ottoman Empire, which lost its former political power due to the problems of the internal and external problems in the XIX. century, could not get a positive result from the wars of the North Caucasus and had to give up in favor of Russia. In addition to this, Russia has followed a challenging policy in the region after dominating the Caucasus, It has been emphasized that since hundreds of thousands of people have come out of their lands because of the extremely restrictive right of life of Caucasians, many people have lost their lives due to impossibility and illness.

It is important for our study that the Caucasian immigrants, who started to come to the Ottoman lands in many difficulties and who later went over hundreds of thousands, were settled in the regions considered suitable for them. began to arrive in the Ottoman lands and the kinds of challenges in the coming years the number of Caucasian refugees went over hundreds of thousands of resettled to areas deemed suitable for them, it is important for our study. Caucasian immigrants; They are located in a suitable region in Anatolia and the Balkans. In the third part of our thesis, as we tried to explain in detail with the help of Ottoman archival documents, Western Anatolia Region became one of the regions where Caucasian immigrants were settled. Besides, in the same section, when the migration started, the nature and detailed reason of this movement was examined, Also, the attitude of the Ottoman Empire towards the peoples of the Caucasus, economic and social measures taken for these people, The subjects such as the aid of the people of the region to the immigrants are emphasized in our thesis.

In particular, what is expected from the resettlement in the Western Anatolia Region, how the settlement takes place and content of assistance to immigrants, As explained in the Ottoman archive documents which as far as we found, we tried to explain the connection between the related subjects.

Keywords: Caucasus, Muridism, Circassians, Ottoman State, Russia, Immigration, West Anatolia Region, Settlement.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA’NIN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE HALKLARI

1.1. Kafkasya’nın Coğrafi Özellikleri	5
1.2. Kafkasya’nın Halkları	9
1.2.1. Çerkesler(Adigeler)	9
1.2.2. Abhazlar	10
1.2.3. Karaçay-Malkarlar	11
1.2.4. Osetler	15
1.2.5. Gürcüler	15
1.2.6. Çeçen-İnguşlar	16
1.2.7. Nogaylar.....	16
1.2.8. Dağıstan Halkları	16
1.3. Kafkasya Otokton Halklarının Yapısal Özellikleri	17
1.3.1. Dini Yapı.....	18
1.3.2. Hukuksal Yapı.....	20
1.3.3. Sosyal Yapı	22
1.3.4. Ekonomik Yapı	25
1.4. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti	27
1.4.1. Kuzey Kafkasya	27
1.4.2. Güney Kafkasya	29
1.4.3. Kırım Hanlığı’nın Kafkasya’daki Etkisi	31
1.4.4. Kırım Hanlığı’nın İlhâkının Ardından Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya’daki Tutumu.....	33
1.5. Ruslarla Mücadele	36
1.5.1. XIX. Yüzyıldan Önce Yapılan Savaşlar	36
1.5.2. XVIII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ortaya Çıkan Müridizm Hareketi’nin Doğuşu ve Etkileri.....	37
1.5.2.1 İmam Mansur’un Ortaya Çıkışı.....	38
1.5.3 Şeyh Şamil Döneminde Müridizm Hareketi ve Kuzeydoğu Kafkasya’da Rusya’yla Mücadele.....	40

İKİNCİ BÖLÜM

KIRIM SAVAŞINA GİDEN YOLDA RUSYA'NIN OSMANLI DEVLETİ ÜZERİNDEKİ SİYASETİ

2.1. Kırım Savaşı'na Giden Yol	48
2.1.1 Kırım Savaşı	53
2.2. Rusya'nın Kafkasya'ya Hâkim Olma Girişimleri	58
2.2.1 Rusya'nın Kafkasya Hâkimiyet Girişiminin Çerkesler Adına Sonuçları	61
2.3. Rusya'nın Sürgünden Önceki İki Planı; Hristiyanlaştırma ve Ağır Vergiler	67
2.3.1. Hristiyanlaştırma	70
2.3.2. Ağır Vergiler	71
2.4. Çerkeslerin Anavatanlarından Çıkarılması ve Osmanlı Devleti'nde İskân Olunmaları Meselesi	72
2.5. Muhacirin Komisyonu'nun Kurulması ve Faaliyetleri	90
2.5.1. Sivas Uzunyayla Bölgesine İskân	98
2.5.2. Yaşanan Zorluklar ve Yapılan Yardımlar	100
2.6. Muhacirlerin Asayişsizlikleri Meselesi	101
2.7. Muhacirlerin Anadolu'daki İskânları Meselesi	104
2.7.1. Muhacirlerin Balkanlara İskânları Meselesi	111
2.7.2. Balkanlarda Muhacirlerin Asayişsizlikleri Meselesi	114
2.8. 93 Harbi'ne Giden Yolda Osmanlı Devleti Rusya İlişkileri	115
2.8.1. 93 Harbi'nin Ardından Muhacirlerin Gelişi ve İskân Olunmaları Meselesi	116
2.8.2. Muhacirlerin Yaşamış Olduğu Zorluklar	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATI ANADOLU BÖLGESİNE YERLEŞTİRİLEN MUHACİRLER

3.1. Edirne Antlaşması'na Göre Balkanlardaki Çerkeslerin Bölgeden Çıkarılması Meselesi	122
3.2. Muhacirlerin Bölgeye Yerleştirilmelerindeki Nedenler	122
3.3. Kırım Savaşı'ndan Sonra Batı Anadolu Bölgesine Çerkes İskânları	124
3.3.1. Bölge Ahalisinin Muhacirlere Yardımları Meselesi	124
3.3.1.1. Hatukay Kabilesi'ne Yapılan Yardımlar	130

3.3.2. Yardımların Gazetelerde Yayınlanması Meselesi	134
3.4. Sadaret Tarafından Verilen Muhacirler Hakkındaki Hükümlere Dair	141
3.4.1. Cariye ve Kölelerin Satışına Dair.....	142
3.4.2. Muhacirlerin İskân İçin Talepleri Meselesi	143
3.4.3 Yerel İdarelerin Muhacirlerin Durumu Hakkında Sadaret'e Müracaatları Meselesi	145
3.4.4. Muhacirler İçin Ayrılan Paranın Doğru Kullanılması Meselesi	147
3.4.5. Muhacirlerin İskâna İkna Edilmeleri Meselesi	148
3.4.6. Muhacirleri Taşıyan Geminin Kaptanlarına Verilen Talimatlara Dair ...	150
3.4.7. Hacca Gitmek İsteyen Muhacirlere Yardım Edilmesi Talebi	151
3.5. İskân Sırasında Çıkan Karışıklıklara Dair.....	152
3.5.1. Muhacirlerin Yerleştirilmek İstendikleri Yerleri Kabul Etmeleri	153
3.5.2 Denizli'ye Gönderilen Muhacirlerin Asayişinin Sağlanması Meselesi....	153
3.5.3. Muhacirlerin İskânlarının Sadarete Bildirilmesi	154
3.5.4. İskân Olunacak Yerin Keşfedilmesi Meselesi.....	159
3.5.5. Muhacirlerin Karışık İskân Edilmeleri Meselesi.....	161
3.5.6. Kırım Muhacirlerinin Karışık İskânına Dair	166
3.5.7 Muhacirlerin Karıştırılmadan İskân Edilmeleri Meselesi	170
3.5.8. Muhacirlerin Vergiden Muaf Olduklarına Dair	172
3.6. Muhacirlerin İsteklerinin Kabul Edilmemesi Meselesi.....	173
3.6.1. Muhacirler Adına Şikâyete Dair	182
3.7. Kafkasya'da Vuku Bulan Çatışmalara Dair	185
3.7.1. Sürgün Sırasındaki Ölümler ve Sıkıntılara Dair	186
3.8. 1870'li Yıllarda Gelen Muhacirler	188
3.8.1 Çerkesler Tarafından Alınan Esirlere Dair.....	188
3.8.2. Muhacirlerin Sadarettten Ricalarına Dair.....	190
3.8.3. Yerel İdarelerin Ricalarına Dair	193
3.8.4. Muhacirlere Muhaceretlerinde Yardımcı Olunmasına Dair.....	193
3.8.5. Köle Ticaretine Dair.....	195
3.8.6. Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Muhacerete Dair	197
SONUÇ	200
KAYNAKLAR.....	206
EKLER	219

GİRİŞ

İnsanoğlunun var oluşundan beri bilinen “göç kavramı” insan ve insan topluluklarının, buldukları bölgeden geçici veya kalıcı olarak farklı alanlara gitmeleri ve gittikleri yerde yaşamlarına devam etmelerine denilmektedir. Kişi ya da insan topluluklarının, daha iyi şartlarda yaşamayı ummaları sebebiyle, mevcut iskân yerlerinden ayrılarak başka bir iskân bölgesine gitmeleri hareketine göç denir¹. Kendi içerisinde birçok sebepten ötürü oluşabilen göç, nerelerde gerçekleştiği, hangi sebepten ortaya çıktığı, kim ve kimler tarafından yapıldığı gibi çeşitli maddelere ayrılmaktadır.

Göçler, ortaya çıktığı yere göre ikiye ayrılarak ülke sınırları içerisinde gerçekleşirse “iç göçler” sınırları aşılıp uluslararası düzeyde ortaya çıkarsa da “dış göçler” olarak isimlendirilebilir. “Kişisel göçler” ve “kitlesel göçler” şeklinde de gerçekleşebilen söz konusu göç, aynı zamanda iki kategoriden herhangi birisinin kendi isteğiyle gerçekleşmesi durumunda “serbest göçler” kendi istek ve iradelerinin dışında, şartlar gereği gerçekleşmesi durumunda da “zorunlu (mecburi) göçler” şeklinde tasnif edilebilmektedir. Zorunlu göçler en genel tabirle insanların, yaşadıkları yerlerdeki imkânlarının tükenme seviyesine gelmesiyle gerçekleşmektedir. Coğrafi ve tabii şartların yaşamak için elverişsiz olması, savaşlar ve uluslararası antlaşmalar, devletin kalkınma ve gelişme politikaları, sosyo-kültürel sebepler, herhangi bir devletin içerisindeki toplulukların varlığına son vermek için uyguladığı politikalar² gibi birçok nedene bağlı olan zorunlu göçler, kendi içinde farklılıklar göstermektedir³. Tarih boyunca zorunlu göçler çok defa görülmüş, güçlünün hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla uygulanmıştır.

Zorunlu göçlerin bunlardan ayrı 3 farklı ayrımı daha vardır ki bunlar; coğrafyada farklı sebeplerden dolayı yeni devletlerin kurulmasıyla yerli unsurların azınlık durumuna düşmesine “İkincil Zorunlu Göç” diğer ismiyle “Statik Zorunlu Göç” denilmektedir. Rejim, diktatörlük, savaş, açlık, gibi zorlayıcı sebeplerden dolayı insanların yerlerini ve yurtlarını terk etmesine “Tepkisel Zorunlu Göç” denilmekte, sonuncusu ise; herhangi bir tercih yapılmasına fırsat tanımaksızın saldırgan şekilde ve

¹ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, S. 73, Ankara, 1994, s. 1

² Şermin Sağkulak, *19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu İktisadi Anabilim Dalı, İstanbul, 2011, s.19

³ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 4-5.

güç kullanarak, insanları yaşadıkları yerden çıkarma eğilimidir ki buna da “Amaçlı Zorunlu Göç” denir⁴.

Avrupa'nın gelecekteki seyrini değiştirerek I. ve II. Kavimler Göçü şeklinde literatüre geçen olay, zorunlu göçün getirdiklerini gözler önüne sermektedir. I. Kavimler Göçü'nde, 374 yılında Balamir komutasındaki Hun Türkleri'nin, Karadeniz'in kuzeyinde yurt tutan Ostrogotların ve 375 yılında aynı bölgenin batısında yer alan Vizigotların devletlerini yıkmasıyla başlamıştır. Bu olay sonrasında Avrupa kavimleri tarafından İspanya'ya doğru büyük bir göç akını zuhur etmiştir. II. Kavimler Göçü'nde ise Vandalların bir kısmıyla Vizigotlar, İtalya'ya göç etmeye mecbur olmuş, Roma ise bundan olumsuz etkilenmiştir⁵.

Sınırlarının genişlemesiyle içeride ve dışarıda ciddi sorunlarla karşı karşıya kalan Roma İmparatorluğu, özellikle III. yüzyıldan başlayarak ekonomik, askeri, dini, siyasi ve sosyal açıdan bir dizi sıkıntı yaşamıştır. Doğu'da Sasanilerle, kuzeyde Germen kavimleriyle savaşmak durumunda kalmış, bunlardan ayrı olarak ülke içinde iç savaşlar da yaşanmıştır. 375-395 yılları arasında Roma İmparatoru olan Theodosius'un bir kısım çabalarının ardından iç karışıklıklar büyük ölçüde sonlanmış, imparatorluğun bütünlüğü sağlanmıştır. Theodosius 395 yılında ülkeyi iki oğlu arasında doğu ve batı şeklinde, devletin bütünlüğü inancıyla paylaşmıştır. Nitekim Roma'nın dışarıdaki düşmanlarına ek olarak, Hun akınları ve akınların tetiklediği toplulukların büyük kalabalıklar halinde Roma'yı baskı altına almasına, içerideki sorunların da eklenmesiyle doğu ve batı arasındaki ilişkiler kesilme noktasına gelmiştir⁶. İki yönetim, arasındaki uçurumun derinleşmesiyle iç ve dış tehlikelere karşı münferit hareket etmiş, daha çok Hun akınlarının sebebiyle gücünü kaybeden Batı Roma İmparatorluğu 476 yılında yıkılmıştır⁷.

Yapılan araştırmaların ışığında ifade etmek gerekirse tarihte hiçbir topluluk nedensiz olarak topraklarını terk edip başka bir bölgeye gitmemiştir. Zorlayıcı nedenler insanları yerlerinden etmiş, bazı durumlarda toplulukların bir daha geri dönmek

⁴ Ahmet Özkiraz, Mehmet Çetin, “1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu'da Çerkes İskânı ve Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu”, *Tesam Akademi Dergisi*, Temmuz, 2015, s. 11.

⁵ Abdulhaluk Mehmet Çay, *Türk Tarihi ve Kültürü Kavimler Göçü Doğu ve Orta Avrupa'da Türkler (Avrupa Hunları, İtil/Volga Bulgarları, Tuna Bulgarları)*, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009, s. 2.

⁶ Fatma Çapan, Baran Güvenç, “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğunun çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, C. 6, S. 18, Kış/2017, s. 632.

⁷ F. Çapan, B. Baran Güvenç, *a.g.m*, s. 637.

üzere yerlerinden ayrılmaları en başta psikolojik, siyasi, ekonomik ve askeri sıkıntıların yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Kavimler Göçü'nün ortaya çıkması da sebepsiz olmamış, bu durum Türkler için kuraklık, ekonomik zorluklar, nüfusun kalabalıklığı gibi etkenler sebep olmuş, bunun yanında Çin baskısı ve bağımsız olma ülküsü, toplulukların batıya doğru göçünü tetiklemiştir. Kendi düzenleri ve yaşayışları değiştiği gibi gittikleri yerlerdeki insanları da bu değişmeye dâhil eden geniş ifadeyle söz konusu bu Kavimler Göçü, dünya tarihi başta olmak üzere, Türk Tarihi ve Avrupa Tarihi açısından son derece büyük öneme sahiptir⁸.

Tarih boyunca insanlığın yaşadığı, bildiği ya da şahit olduğu göç olayı irili ufaklı şekilde sürekli olarak devam edegelmiştir. İnançlarından dolayı Hristiyanlar tarafından hor görülerek suçlanan, yaşayışları hep ikinci ve üçüncü derece insan şeklinde görülen Yahudiler, buldukları yerlerde huzur bulamadıkları gibi çok defa topraklarından çıkarılarak göçe uğramışlardır. Eski zamanlarda da olduğu gibi XV. yüzyılda 200.000 ile 250.000 Yahudi'nin, İspanya'dan Osmanlı Devleti'ne da zorunlu göçleri görülmüş, bu insanlara Sultan II. Bayezit sahip çıkmıştır. 1497 ve 1498 yıllarında Portekiz'den de Yahudi göçleri olmuş ve Osmanlı Devleti bu insanları farklı bölgelerine güven içinde yerleştirmiştir⁹.

Roma İmparatorluğu, Ceneviz ve Venedik devletleri döneminden itibaren Kafkasya'ya daima ilgi gösterilmiş, bu devletler, bölgeyle ticari ilişkiler başta olmak üzere bir dizi etkileşim içinde olmuştur. Tamamıyla hâkimiyete dayanmayan bu etkileşimde, kıyı bölgelerine bir kısım kaleler inşa edilerek bu bölgede tutunulmaya çaba gösterilmiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin sınırlı hâkimiyeti yine bu kaleler üzerinden devam etmiş, karşılıklı ilişki bu şekliyle sürüp gitmiştir¹⁰.

Dünyanın çeşitli yerlerinde, farklı toplumlar tarafından yaşanan zorunlu göçler, kimi zaman telafi edilebilse de bazı koşullarda telafisi mümkün olmamıştır. Bir millet için en mühim olan en başta yurt, kültür, inanış, yaşayış, vb. değerler kaybedildiğinde, kazanılması kimi zaman imkânsızdır. XIX. yüzyılda gerçekleşmesi itibariyle, bu trajediyi yaşayan insanlar başta olmak üzere, Osmanlı Devleti'ni ve iskân olunan bölgeyle, yerel ahaliyi etkileyen Kafkas göçleri, Çerkesler başta olmak üzere diğer halkların tarihinde geri dönüşü olmayan izler bırakmasının yanında, Türk tarihi

⁸ F. Çapan, B. Güvenç, *a.g.m.*, s. 633.

⁹ Ş. Sağkulak, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat; *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1966, s. 45.

açısından da öneme sahiptir. Birçok milletin ana yurtlarından ayrılmaya zorlanarak çıkarıldığı, bu sürecin iyi yönetilememesi neticesinde çok sayıda insanın hayatını kaybettiği, bunun yanında kültürlerine yabancı olan bir toplumda yaşamaya mecbur edildiklerinden, ileriki hayatlarında benliklerini kaybetme ihtimallerinin yüksek olması, bu işin faileri için insanlık adına geçilememiş bir sınav mahiyetindedir.

Kafkasya'daki bu ilişkilere ek olarak başka bir coğrafyaya yapılan ve normal seyrinde devam eden göçler görülmüştür. Farklı tarihlerde bir kısım sebeplerle Kafkasya'dan göç hareketleri görülmüş, bunlardan bir kısmını hac yolculuğuna çıkan insanlar gerçekleştirmiştir¹¹. Köle ticaretinin yaygın olması sebebiyle XIX. yüzyılın ortalarına kadar Mısır'a¹² ve Osmanlı Devleti'ne göçler gerçekleşmiştir. Nitekim bizim esas konumuzu teşkil eden söz konusu göç hareketleri, baskının ve zorlama politikalarının neticesinde ortaya çıkmış ve imkânsızlık, açlık, hastalık ile ölümleri beraberinde getirmiştir. Göçlerin denizden yapılması sebebiyle Kafkasyalılar, mal varlıklarını ve bir kısım eşyalarını geride bırakarak imkânsızlık içinde gönderilecekleri bölgeye gitmek için yola çıkarılmışlardır. Çok az sayıda karadan yapılan göçler görülse de gerek maddi, gerek manevi zorluklar yaşayan bu insanlar, Osmanlı Devleti tarafından belirlenen yerlerde iskân edilmiştir.

Konumuz itibariyle ve mühim olduğu şekliyle Batı Anadolu bölgesi, Kafkas muhacirleri için iskân yerlerinden birini teşkil etmektedir. 1850'li yıllardan itibaren XIX. yüzyılın sonlarına kadar gelen Kafkasya ve Kırım muhacirlerinin, devlet tarafından bölgeye hangi amaçlar doğrultusunda gönderildiği Osmanlı belgelerine dayanarak incelenmiştir. 1860'lı yıllardan sonra daha çok Kafkas muhacirinin bölgeye gelmiş olduğu belgelerden anlaşılmıştır. Muhacirlerin Batı Anadolu bölgesine hangi tarihlerde ve hangi amaçlarla geldiği, devletten hangi isteklerde bulunduğu, devletin onlardan neler beklediği, iskân oldukları yerlere alışıp alışamadıkları, yerel ahalinin yardımları gibi meseleler ortaya koyulmuştur.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*, Belge No: HR.TO.387/37, H. 16 Şevval 1278, 2012, Ankara, s. 78

¹² Kürşat Solak, "Çerkez Memlûkler Çerkez Mi?", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 51, Ankara, 2012, s. 203.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA’NIN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE HALKLARI

1.1. Kafkasya’nın Coğrafi Özellikleri

Kafkasya ismi ilk olarak M.Ö. 490 yılında Yunan tragedyalı şâiri Aiskhylos tarafından yazılan “Zincire Vurulmuş Prometheus” oyununda Kafkasya “Kavkasos” ismiyle geçmiş olup Ortaçağ İslam yazarları tarafından Kabk olarak isimlendirilmiştir. 35-47 derece kuzey paraleli, 39-45 derece doğu meridyeni arasında bulunan Kafkasya, kuzeydoğu Karadeniz’deki Taman Yarımadası’ndan başlayıp Hazar Denizi’nin batısındaki Apşeron Yarımadası’na değin uzanmaktadır. Ayrıntılı olarak batı sınırında Karadeniz, doğu sınırında Hazar Denizi, güney sınırında Arpaçay Aras ve Çoruh nehirleri yer alan, kuzey sınırında ise Don nehri ağzı ve birden çok gölle beraber Maniç Bataklığı bulunmaktadır. Bununla birlikte Kuma nehri ile belirlenen bu dağlık bölge, doğusu-batısı ve kuzeyi-güneyi ile her yönden önemli bir geçiş noktası olmuştur.

Karadeniz’den başlayarak Hazar Denizi’ne doğru ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 1200 km uzunluğunda geniş ve yüksek olan Kafkas Dağları bölgeye adını vermiş olup, yüzölçümü 455.000 km²’dir. Aynı zamanda bu dağlar, Kafkasya’yı kuzey ve güney şeklinde ikiye ayırmaktadır. Genişliği 50-225 km arasında değişen, iki veya üç kol halinde bir sıra oluşturan Kafkas Dağları’nda, kuzeyden güneye doğru derin ve eğimli vadilerle, boğaz ve geçitlerin yanında, çok yüksek bazı alanlarda geniş yaylalar bulunmaktadır¹³. Kuzeye doğru gidildikçe önemli bir eğim ile alçalan Kafkas Dağları, güneyde tam tersine dik ve sarpıtır. Kafkasya’nın kuzeyi ovalar ve geniş düzlükler halinde nihayet bulmakta iken, güneyde düzlüğe rastlamak pek mümkün olmamakla birlikte Kura ve Rıyon çukur ovaları bulunmaktadır¹⁴.

Kafkasya’yı kuzey-güney şeklinde ikiye ayıran bu uzun dağ silsilesinin en yetkin zirveleri Orta Kafkasya’da bulunan, her zaman karlarla kaplı olan Elbruz (5642m.), Dihtav (5205m.), Şara (5201m.), Koştantav (5152m.) ve Kazbek (5047m.) tir. En yüksek dağ olan Elbruz’u yarım daire olarak çevreleyen ve ondan 1200-1500 metre daha alçak olan Kıncal, Bermamuk ve Anal dağları bulunur. Aynı zamanda Kafkas Dağları’nda 1424 km (kare) lik bir alanı kaplayan 2047 tane buzul vardır.

¹³ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 3.

¹⁴ Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 4

İklim ve bölgenin dağlık özelliğine göre bitki örtüsü değişkenlik göstermektedir. Batı Kafkasya'nın kuzeyinde Akdeniz iklimi görülürken, yüksek kesimlerinde sürekli yeşil kalan iğne yapraklı bitkilerle orman altı bitkileri bulunmaktadır. Kafkas Dağları'nın batı yüzü Karadeniz rüzgârlarına açık ve yağmurlu olup, 2500 metre yüksekliğe sahip bölgelerinde meşe, kestane, çam, kayın, ladin, köknar, dişbudak, kızılâğaç ve ıhlamur ağaçları bulunan oldukça yoğun ormanlarla kaplıdır. Dağ eteklerinde dökülen yapraklı ağaçlar görülürken, yüksek yerlerde devamlı yeşil kalan iğne yapraklı ormanlar bulunmaktadır. Kafkas Dağları'nın doğu kısmı ise seyrek ağaçlı ya da ağaçsızdır.

Türkçede “dağlık memleket” anlamına gelen Dağıstan'ın önemli bir bölümü Kafkas Dağları'nın devamı niteliğinde sarp kayaların bazen de ormanların olduğu yüksek dağlarla çevrelenmiştir. Diklos ve Bogon dağlarının ortalama yükseklikleri 4000 metre olup Andi, Kara, Avar ve Gazi Kumuk Koysu ırmaklarının dik yatakları ile birbirinden ayrılmaktadır. Dağların batı yamaçları sarp ve yüksek olmakla birlikte, Hazar Denizi'ne bakan doğu yamaçları ise hafif yüksekliğe ve meyile sahiptir. Hazar Denizi ile yüksek dağlar arasında bulunan Sahil Dağıstan'ı, Kafkas Dağları'nın kuzeyinde bulunan bozkırdan, Azerbaycan ovalarını birbirine bağlayan 2 ile 30 km genişliğindeki Derbent Geçidi'ni barındırmaktadır. Karasal ve kuru bir iklime sahip olan Doğu Kafkasya bölgesinin alçak yerlerinde yarı çöl topraklar ve çorak bozkırlar yer almaktadır.

Kafkasya'nın önemli akarsuları Kuban, Malka, Sulak, Terek, Çegem, Kuma, Bakşan, Çerek, Rion ve Enguri ile yatağı, Doğu Anadolu'dan başlayıp Hazar Denizi'ne ulaşan, bölgenin güney sınırını oluşturan Aras ve Mtkvari nehirleridir. Karadeniz'e ve Hazar Denizi'ne dökülen nehirlerinin havzalarını, Kafkas Dağları birbirinden ayırmaktadır. Adige (Çerkes) dilinin batı Adige şivesinde ismi Pşize, Kabardey Şivesinde Psij olan Kuban Nehri¹⁵, Karadeniz'in bir kolunu oluşturan Azak Denizi'ne, İngur ve Faş nehirleri ise Hazar Denizi'ne dökülmektedir. İngur ve Faş nehirleri dökülürken yayılması sonucu birçok bitkinin yüzdüğü bir alan oluşturmuş, bir bataklık halini almış ve dolayısıyla sıtmanın kaynağı haline gelmiştir. Kuma, Aras, Terek, Sulak ve Kür nehirleri Hazar Denizi'ne dökülmekte, Kür Nehri ve bu nehri besleyen suların çevresinde çayırlar ve bataklıklar bulunmaktadır. Kafkas Dağları'nın batı

¹⁵ Ö. Özbay, *a.g.e*, s. 4.

yamaçlarından akan küçük bir kısım akarsular bulunmaktadır. Bunlar kuzeyden güneye doğru akmakta olup sırasıyla; Tuapse, Şahe, Psesuapse (Psıups), Mzımta, Aguy, Şeh, Kodori, İngor ve Bzıb akarsularıdır¹⁶.

Nehirler genellikle dağlara paralel olarak yayılarak akıp, çok sayıda kola ayrılmaktadır. Nehirlerin ana kolları geniş ovalar, talî kolları ise dağların arasındaki vadileri oluşturmuştur. Çok sayıda tali koldan bir kısmını teşkil eden Laba, Urup, Büyük ve Küçük Zelençuk ve Şegvase ırmakları, Kuban Nehri'ne bağlıdır. Karadeniz ile Kuban Nehri arasında yer alan ovalar oldukça verimlidir. Samur ve Sulak nehirleri Dağıstan'da yer alıp oldukça öneme sahiptir. Sulak Nehri Avar, Gazi Kumuk, Kara ve Andi Koysu Nehirleri'nin birleşmesinden oluşmaktadır. Kafkas Dağları ile orantısız olarak kuzey ve kuzeydoğu yönünde, Samur Nehri ise doğu yönünde akmaktadır. Suyun hemen hemen bütün Kafkasya'yı çevrelemiş olması Tabiat güzelliğini de beraberinde getirmiştir.

Kafkasya'nın Kafkas Dağları ile Karadeniz arasındaki batı tarafı ortalama yılda 1600-1800 mm yağmur alıp ılıman ve yağışlı bir iklime sahip iken, Kafkas Dağları ile Hazar Denizi arasındaki doğu tarafında ise yaz aylarında sıcak ve kurak, kış aylarında soğuk ve kar yağışlı karasal bir iklim görülmektedir. Aras ve Kür havzaları yıllık 200-400 mm yağış oranıyla Kafkasya'nın en kurak bölgelerini ihtiva eder.

Bölgenin engebeli ve sarp yapısı nedeniyle XIX. yüzyıla kadar tekerlekli arabalarla yolculuk iki yol ile sağlanmaktaydı. İlk geçiş bölgesi Hazar Denizi'yle paralel dağlar ve Hazar Denizi arasında kalan, genişliği 2-30 km arasında değişkenlik gösteren, Araplar tarafından kapı anlamına gelen El-Bâb, daha sonraki zamanlarda kapılar kapısı anlamına gelen Bâb-ül Ebvâb, Türkler tarafından Temür Kapıg-Demür Kapu olarak isimlendirilmiş bulunan Derbent-Demürkapu Geçidi'dir¹⁷. Orta Kafkasya'da bulunan Daryal Boğazı'ndan Terek Vadisi'ne varan, Araplar tarafından Bâb-ül Alan olarak isimlenen, XVIII. yüzyıldan itibaren ise *Gürcü Askeri Yolu* denilen söz konusu ikinci geçit, Terek Nehri'nin ana kolundan uzanan dar ve sarp Daryal Geçiti'dir.

Derbent ve Daryal Geçidi üzerinden geçen, Kafkasya'nın en eski ticaret yollarını oluşturan iki güzergâh mevcuttur. Derbent, diğer ismiyle Demirkapu Geçidi önemli bir stratejik noktada bulunmakta, Sasaniler ve Romalılar başta olmak üzere bölgeden gelip

¹⁶ Ö. Özbay, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁷ S. Bilge *a.g.e.*, 2012, s. 4.

geçen orduların kullandığı ana güzergâh üzerinde olmasıyla da askeri ve ticari öneme sahip olmuştur. Daryal Geçidi ise Rusların XVIII. yüzyılın sonlarında yolu genişletmelerine kadar büyük orduların yürüyüşüne kullanışlı olmamış, tarih boyunca Sasaniler, Romalılar ve Gürcüler geçitte savunma mevkileri oluşturmuşlardır.

Yunanlılar ve Romalılar, İberya ismini verdikleri topraklara, Araplar ve Farslar tarafından verilen Gürcistan ismi, Kür Nehri'nden türetilerek "Kür Ülkesi" anlamına gelmektedir¹⁸. Ülke Doğu ve Batı Gürcistan olarak ikiye ayrılmıştır. Suram Dağları tarafından ikiye ayrılmış olan bu coğrafyanın batı tarafında Karadeniz ikliminin özellikleri görülen düzlük, Rion Nehri havzasına açılmakta, doğuda Aras ve Kür vadilerinin bulunduğu bozkır ve yüksek platolar hâkim unsur olmaktadır. Söz konusu bu iki bölge eski çağlardan itibaren birbirinden son derece farklıdır. Batıda Yunan ve Roma medeniyetinin etkisinde kalan Kolhis Bölgesi bulunurken, doğu bölgesinde ise İran ve Mezopotamya medeniyetinin etkisi görülmüştür.

Doğu Gürcistan'ı oluşturan bölgenin merkez konumundaki Tiflis'i de kapsayan Kür Nehri vadisi Kartveli¹⁹ adıyla, Alazan ve İori vadileri boyunca Kafkas Dağları'nın güney ucunda yer alan ve Kür Nehri'nin kuzeyinde bulunan merkezinin Zagem olduğu dağlık bölge ise Kaheti²⁰ olarak bilinmektedir.

Güney Kafkasya'da yer alan ve Batı Gürcistan topraklarını oluşturan batıda Karadeniz'e ulaşıp merkezini Kutaissi'nin oluşturduğu bölge İmereti²¹ olarak bilinmektedir. Söz konusu bu bölgenin kuzeybatısında ve Karadeniz üzerinde bulunan, merkezini Zugdidi'nin oluşturduğu Sa-Megrelo²²'dur. Bu bölgelerden ayrı Acara olarak isimlendirilmiş olan Kıpçak soyundan Müslüman Gürcülerin ikamet ettiği ve merkezinin Batumi²³ olan Çoruh Nehri kenarındaki bölgeye Guria²⁴, Kür Nehri ile Çoruh Nehrinin merkezi ortasında kalan bölgeye ise Samtskhe-Sa Atabago²⁵ ismi verilmiştir. Lazlar, Acaralar, Megreller, Svanlar gibi topluluklar batıda Gürcülerden farklı olarak yaşamaktadırlar. İngur ve Bzıp nehirleri ile Kafkasya Dağları arasında

¹⁸ S. Bilge, *a.g.e*, 2012, s. 5.

¹⁹ Osmanlı kaynaklarına göre Kartli.

²⁰ Osmanlı kaynaklarına göre Kahet.

²¹ Osmanlı kaynaklarına göre İmeret, Başaçık, Açıkbaş.

²² Osmanlı kaynaklarına göre Megrel.

²³ Osmanlı kaynaklarına göre Batum.

²⁴ Osmanlı kaynaklarına göre Gürel.

²⁵ Osmanlı Kaynaklarına göre Atabek.

Karadeniz boyunca uzanmakta olan bölge ise Abhazya²⁶'dır. Gürcü olmayıp Kuzey Kafkasya halklarından olan Abhazlar, Osmanlılarca Abaza olarak isimlendirilmiştir.

1.2.Kafkasya'nın Halkları

Kafkasya arazisinin dağlık olması sebebiyle birbirinden bağımsız ve müstakil şekilde çok sayıda topluluk bölgede yaşamıştır. Bu sayede insanlar kültürel özelliklerini koruyabilmişlerdir. Birbirinden bağımsız şekilde yaşayıp farklı kökenlerde olsalar da bu insanlar, yüzyıllardır oluşan Kafkas kültürü içerisinde gelenek ve inançta benzerlik göstermişlerdir.

1.2.1. Çerkesler (Adigeler)

Adigeler tarih boyunca kuzeybatı Kafkasya'da yaşamış olup, bölgeye herhangi bir göçle gelmeyerek daima otokton²⁷ olarak bulunmuşlardır. Son zamanlarda yapılan köken araştırmalarında Adigelerin Kafkasyalı oldukları yönündeki tez kesinlik kazanmış, birçok bilim insanının ve araştırmacının Kafkas halklarının bölgeye göç ettikleri yönündeki görüşlerinden vazgeçmelerine neden olmuş ve böylece de Adigelerin, bölgedeki en kadim halk oldukları kabul edilmiştir²⁸. Adigelerin bin yıllarca süren tarihleri boyunca çok sayıda aşiret ve halkla çeşitli ilişkileri olmuştur. Bir kısım etkenlerle İran dili, İskitler ve özellikle Sarmatlar, Adigelerin kültürünü ve etnik kökenini etkilemişse de Adigeler etnik kimliklerini korumayı başarmışlardır²⁹. Rus Çarlığı, Kırım Hanlığı, Polonya Krallığı, Büyük Litvanya Prenslığı ve Osmanlı Devleti'nin, Kafkasya'ya sınırı ve etkisi olan güçler olarak tarih boyunca bölge ile bağlantısı bulunmuştur. Bu girişimler de bölgenin değerini arttıran etkenler olmuştur.

Otoktonluk tezi her ne kadar kabul edilse bile göç konusunu tam anlamıyla göz ardı etmek doğru olmayacağından, otoktonluk tezi ile göç tezini birlikte ele almak yerinde olacaktır. Çünkü bölge bulunduğu konum itibarıyla tarih boyunca birçok topluluk ve halklarca etkileşim içerisinde olmuştur. Bu görüşü destekleyen diğer bir

²⁶ Osmanlı kaynaklarına göre Abhazistan.

²⁷ Yerleşik, yerli.

²⁸ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, Çev. Orhan Uravelli, Kafdav Yayınları, Ankara, 2007, s. 14,

²⁹ T. Polovinkina, *a.g.e*, s. 9.

yaklaşım da antropologların tespitine göre Adigelerde Kafkasya tipi özelliklerinin yanında Pontus tipi özelliklerin de görülmesidir³⁰. Kafkasya tipi sadece Kafkasya’da görülürken, Pontus tipi özelliklere, Anadolu’da ve Ön Asya’da rastlanabilmektedir. Bu benzerliklerin dilde de kendisini gösterdiğiyle alakalı yapılan araştırmalar bulunmaktadır. Adigelerin dili Kuzey Kafkasya dil yapısının Batı Kafkasya grubuna mensuptur. Bu dili kullananların aynı zamanda bölgeye yerleşmiş olan ilk kişilerin dillerini konuştukları dil bilimciler tarafından kabul görmüştür. Kafkas dillerinin Ön Asya ve Küçük Asya (Anadolu)’nın eskiçağ dilleri ile benzerlikleri ve bağlantıları netlik kazanmıştır. Örnek olarak Adige-Abhaz dil ve lehçelerinin 4-5 bin yıl evvel Anadolu’da Hattilerin günümüzde yok olmuş olan dilleri ile sıkı bir şekilde benzerlik gösterdiği saptanmıştır. Erken dönem Adigelerinin etnik kökeni ile alakalı, Batı Kafkasya ile Anadolu arasındaki bir kısım bulgulardan hareketle, bazı benzerliklerin olduğunu savunan söz konusu bu tez, bilimsel açıdan yeterli bir düzeyde kanıtlanmıştır. Bu konu üzerine daha da gidildiği ve özellikle bilim insanları tarafından çalışıldığı takdirde, araştırmalar daha sağlam temellere oturacaktır³¹.

Çerkesler kendilerinin isimlendirmesi ile Adigeler, Kafkas Dağları’nın eteklerinde, Anapa Kalesi sınırından Terek Nehri’nin, Sunja Nehri ile kesiştiği bölgedeki düzlüklerde yaşamışlardır. Güneybatıda Karadeniz ve Abhazya, güneyde Küçük Abhazya ve Osetya sınırları teşkil ederken, kuzeyde Malka, Terek ve Kuban nehirleri bölgeyi, Rus topraklarından ayırmaktadır. Doğuda Sunja ve Kist nehirleri Çerkes topraklarının sınırını oluşturmaktadır. Karadeniz ve Gagripş Nehri ise Çerkesya bölgesinin batı sınırı olmaktadır. Kuban Çerkesleri ve Kabardeyler olarak Çerkesler, iki gruba ayrılabilir. Kaberdeyler; Malka, Terek ve Kuban nehirleri arasındaki alanda ve Sunja Vadisi’nde yaşamaktadırlar. Karaçaylar ve Bassianlar da Kabardey’in yerli sakinlerindendirler³².

1.2.2. Abhazlar

Bilimsel araştırmalara göre Abhazlar, Kafkasya’nın en eski halklarından. Ulaşılan arkeolojik buluntular arasında Paleolitik Çağ’a dayanan alet ve eserler,

³⁰ T. Polovinkina, *a.g.e.*, s. 14

³¹ T. Polovinkina, *a.g.e.*, s. 15.

³² Yohann F. Blaramberg, *Kafkasya Tarihi Topoğrafik, İstatistik, Etnoğrafik ve Askeri Tasviri*, Çev. Habibe Eren, Kafdav Yayıncılık İşletmesi, Ankara, 2017, s. 35.

Abhazya'nın ilk yerleşim yerlerinden biri olduğunu da kanıtlamaktadır. Bunun yanında bölgede çok sayıda mağara bulunması, tatlı su kaynaklarının yaygın olması, iklimin ılık olması, meyvelerin bol, avı çok ve tabiatın güzel olması, Abhazya'nın ilk yerleşim yerlerinden birisi olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Aynı zamanda yapılan bilimsel araştırmalar neticesinde bölgenin otokton halkları olarak bilinmekte olan dillerinin ve geleneklerinin etimolojik olarak araştırılması durumunda Abhazya'nın çok eski tarihlere sahip olduğu görülmektedir³³.

Dünyanın en eski topluluklarından birisini oluşturan Abhaz halkının tarihi oldukça hareketlidir. Kültürel, sosyal, ekonomik politik ve daha başka özelliklerinin gelişmesinde Asya ile Avrupa arasında bulunan topraklarının konumu oldukça önemli yer teşkil etmiştir. IV. yüzyılda Roma İmparatorluğu ve Pontus Devleti ile temaslarda bulunmuş olan Abhazlar, daha sonraki yüzyıllarda Araplar, Hazarlar, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar, İranlılar ve Ruslar ile etkileşim içerisinde olarak, bu güçlerin bölgeye hâkim olma çabalarını üzerlerinde hissetmişlerdir³⁴.

1.2.3. Karaçay-Malkarlar

Kafkas Dağları'nın en yüksek noktası olan Elbruz'un silsilesindeki dağlık bölgede yaşayan Karaçay-Malkarlılar, tarihin çeşitli dönemlerinde İskit, Hun, Kimmer, Alan, Bulgar, Kıpçak, Hazar gibi eski Türk kavimlerinin Kafkasya'daki varlıklarından etkilenmişlerdir. Böyle olsa da Karaçay-Malkarlılar, Kafkasya halklarının sosyo-kültürel ve etnik yapısının tesirini daha çok üzerinde hissetmeleri nedeniyle, baskın olarak Kafkasya halkı özellikleri taşımaktadır. Çerek Irmağı'nın batı kaynağından başlayarak, Laba Irmağı'nın kaynak havzasına kadar süren ve Kafkas Dağları'nın yüksek ve sarp olduğu bölgede yaşamaktadırlar³⁵.

Karaçaylılar ve Malkarlılar şeklindeki bu ayırım farklı dile ve kültüre sahip iki topluluk olarak değil, aynı dile ve aynı kültüre sahip aynı tarihi ve kaderi paylaşmış olan tek bir Türk boyudur. Karaçay-Malkar isimleri ise yaşadıkları iki farklı coğrafyanın isimleridir. Karaçay-Malkarlılar, Kafkasya'nın orta ve merkezi kısmında yer almakta,

³³ Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, Minnetoğlu Kitabevi, İstanbul, 1976, s. 16.

³⁴ Ş. Terim, *a.g.e.*, s. 17.

³⁵ Ufuk Tavkul, *Karaçay Malkar Destanları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: 830, Ankara, 2004, s. 1.

aynı zamanda toprakları içinde Kafkasya'nın en yüksek dağları bulunmaktadır. Bu dağlar sırasıyla Mingi Tav (Elbruz 5642 m), Dıh Tav (5203 m), Koştan Tav (5145 m), Dombay Ölgen ve Uşba'dır³⁶.

Kendilerine Tavlu (Dağlı) diyen Karaçay-Malkarlılar, bunun yanında yaşadıkları bölgeye göre kendi isimlendirmelerini oluşturmuşlardır. Vadilerin adlarına göre isimlendirme olarak: Karaçaylılar, Bızıngılılar, Çegemliler, Bashanlılar, Malkarlılar ve Holamlılar olarak çeşitlere ayrılmıştır. Bölgede yaşayan tüm halkın tek bir isimle anılması olan "Balkar" terimi ise Sovyet yönetimi tarafından ortaya atılmış kökensiz bir etnik isim oluşturma çabasının bir ürünüdür. Karaçay-Malkarlılar kendilerine "Alan" demişler ve bu ismi kullanmışlardır³⁷. Karaçay-Malkarlılar, kuzeylerindeki düzlükler itibarıyla, Adige-Kabardey bölgesi ile komşu durumda olmuştur. Kuzeyine nazaran bir tezat oluşturacak şekildeki güney sınırları, Kafkas sıradağları ile çevrili olup, dağların ardında Abhazya ve Gürcü-Stevenetya bölgeleri bulunmaktadır. Gürcü-Stevenetya bölgesini Karaçay-Malkarlılar'a bağlayan Mahar, Sançar, Tonguzorun, Morh ve Kluhor isimli dağ geçitleri vardır. Karaçay-Malkar'ın doğu sınırında ise Osetya bulunmaktadır.

Karaçay-Malkarlılar Rus ve Avrupa kaynaklarında çok çeşitli isimlerle anılmışlardır. XV. yüzyılın başlarında Kafkasya'da bulunmuş olan Başpiskopos Johannes de Galonifontibus, Karaçaylılara "Kara Çerkes" ismini vermiş, 1635 yılında A. Lamberti son olarak Tatarlar da Karaçaylıları aynı isimle isimlendirmiştir. Kabardeyler, kendi dillerinde dağlı anlamına gelen "Kuşha" ismini vermişler, yaşadıkları yerler ise bölgelerine göre "Çegem (Şecem) Kuşha", "Karçaga Kuşha" ve "Balkar Kuşha" olarak çeşitlendirerek isimlendirmişlerdir³⁸. XIX. yüzyılın sonlarında Rus kaynaklarında ise "Gorskiy Tatar" (Dağlı Tatar), "Dağlı Kabardeyler" ve "Gortsi" (Dağlı) isimleri kullanılmıştır. Bunun yanında Kafkas halkları da Karaçay-Malkarlılar için çeşitli isimler kullanmışlardır. Adigeler Karaçaylılar'a "Kuşha" ve "Karaşey", Abazalar "Karça", Abhazlar "Akaraç", Osetler "Asi", Gürcü-Megreller "Alani" ve Gürcü-Svanlar "Mukrçay" isimlerini kullanmışlardır. Malkarlılara ise Gürcü-Svanlar

³⁶ U. Tavkul, *a.g.e*, 2004, s. 1

³⁷ Ufuk Tavkul, *Nartlar Karaçay-Malkar Mitolojisinin Destan Kahramanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.15.

³⁸ U. Tavkul, *a.g.e*, 2004, s. 2

“Sabir”, Gürcüler “Basiyani”, Osetler “Asson”, Kabardeyler “Balkar” ve “Kuşha” Abhazlar ise “Azuhö” ismini vermişlerdir³⁹.

Karaçaylılar, efsanevi ataları Karça'nın, Karaçay isminin mimarı olduğuna inanmaktadır. Karaçaylılarla ilgili Avrupa kaynaklarındaki ilk bilgiler, 1404 yılında Kafkasya'da bulunan Johannes de Galonifontibus'un yazdıklarıdır. Karaçaylılara Kara Çerkesler ismini Galonifontibus, şu bilgileri paylaşmaktadır: “Çerkesya ya da Zikia adı verilen ülke Karadeniz'in arkasındaki dağların eteklerine uzanır. Burada iki değişik halk yaşar. Yüksek dağların üzerindeki vadilerde yaşayan halk Kara Çerkesleridir. Aşağıda deniz kenarında yaşayanlar ise Beyaz Çerkeslerdir. Kara Çerkesleri hiç kimse ziyaret etmez. Onlar da tuz ihtiyaçlarını karşılamamanın dışında dağlarını asla terk etmezler. Kara Çerkeslerin kendilerine özgü bir dilleri vardır”.

Yine aynı şekilde Karaçaylılar için 1635-1653 yılları boyunca Kafkasya'da bulunan İtalyan misyoner A.Lamberti şunları yazmaktadır: “Kafkas'ın kuzey eteklerinde Karaçaylılar (Karaçioliler) ya da Kara Çerkesler adı verilen halk yaşar. Onlara bu ad yaşadıkları dağlarda gök daima bulutlu ve karanlık olduğundan verilmiştir. Dilleri Türk dilidir, fakat hızlı konuştuklarında anlamak zordur. Beni hayrete düşüren şey, bu kadar garip dilleri konuşan çeşitli milletlerin arasında Karaçaylılar Türk dilinin saflığını nasıl korumuşlardır? Kafkasların kuzeyinde eskiden Hun Türkleri yaşamışlardır. Karaçaylılar da Hunların bir dalıdır. Şimdiye kadar eski dillerini korumuşlardır”.

XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya ve Gürcistan'da bulunan Avrupalı Bilim adamı J. Klaproth Karaçaylılar ile ilgili; “Adigeler (Çerkesler) bunlara Karşaga Kuşha derler. Tatarlar ise Kara Çerkes adını verirler. Onlar Kabardeylerden önce Kabardey'e yerleşmişlerdi. Karaçay adını beyleri Karça'nın adından alırlar. Mingi Tav dedikleri Elbruz Dağı'nın kuzey eteklerinde yaşarlar. Karaçaylılar Kafkasya'nın en güzel milletlerindedir. Beyaz tenleri, siyah gözleri, belirgin güzel hatları ve mükemmel bir vücut yapıları vardır. Göçebe Tatar ve Nogaylarda görülen basık suratlar, çekik gözler onlarda görülmez. Moğol ırkları ile bir karışımı yoktur. Gürcülere benzerler”⁴⁰.

Son olarak XIX. yüzyılın ortalarında Karaçay'da bulunan Rus tarihçi G.Tokarev, Karaçaylıların etnik kimliklerini Kıpçaklara dayandırmakta olup bu konuda: “Bu topraklarda Komanlar (Kuman-Kıpçaklar) yaşamışlar. Onlar kendi beylerine piramit

³⁹ U. Tavkul, a.g.e, 2004, s. 3

⁴⁰ U. Tavkul, a.g.e, 2011, s. 16.

şeklinde sivri çatılı evler inşa etmişler. Koban (Kuban) ırmağının adı şüphesiz Komanlardan kalmıştır. Karaçaylılar Kafkasya'nın en güzel milletlerinden biridir. Bunların yüzleri Tatar, Moğol ve Nogaylarla hiçbir benzerlik göstermez. Karaçaylılar Adige (Çerkes)'lerden önce Kabardey'e yerleşmişlerdir. Kendi ağızlarından Bashan'dan çıktıklarına dair rivayetler dinledim''⁴¹.

Karaçaylıların Müslüman oluşları ile ilgili ise Karaçay'da bulunmuş olan N. Aleksandroviç Ştof şu bilgileri vermektedir: *"XVII. Yüzyılın başındaki savaşa kadar Karaçaylılar, derin dağ vadilerinde putperest olarak yaşamışlar. Kırım Hanı Kafkasya'da İslam dinini yaymak için iki bölük asker göndermiş. Zelençuk Irmağı kıyısındaki Adige (Çerkes) köylerini İslam dinine sokmuşlar. Kuban Irmağı'nın başında ise şimdiye kadar hiç kimseye boyun eğmeyen Karaçaylılara rastlamışlar. Yurtlarını, hürriyetlerini korumak için Karaçaylılar 'Marca' adlı kutsal putlarından güç alarak düşmanlarına karşı koymuşlar. Kırım Hanı'nın askerleri İslamiyeti Karaçay'a zorla kabul ettiremeden geri dönmüşler. İslamiyet ancak XVIII. yüzyıl sonlarında Karaçay'a girmiş''⁴².*

1943-1944 yıllarında sürgün edilen Karaçay-Malkarlar'ın Kafkasya dışındaki Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan yani Orta Asya'da nüfusları 20.000 kişidir. 1886 ve 1905 yıllarında Türkiye'ye göçen Karaçay-Malkarlılar ise sayıları itibariyle ortalama 20.000 kişiden oluşmaktadır. Bunlardan ayrı olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde yaklaşık 5000, Suriye topraklarında ve Şam yakınlarında ise 1500 Karaçay-Malkarlı yaşamaktadır⁴³.

Sovyetler Birliği devrinde iki kısma ayrılan Karaçay-Malkarlılar, Kafkasya'da kurulmuş olan Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi ile Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyetleri'nin sınırları içinde yaşamaktadırlar. 2002 yılında yapılmış olan nüfus sayımının verilerine göre Karaçaylıların nüfusları 200.000 kişiden oluşurken, Malkarlıların ise 110.000'e yakın nüfusları bulunmaktadır⁴⁴.

⁴¹ U. Tavkul, *a.g.e*, 2011, s. 17.

⁴² U. Tavkul, *a.g.e*, 2011, s. 18.

⁴³ U. Tavkul, *a.g.e*, 2004, s. 7.

⁴⁴ U. Tavkul, *a.g.e*, 2011, s. 18.

1.2.4. Osetler

Osetler, Alanlar ile Asların tarih boyunca etkileşim halinde olmalarıyla ortaya çıkan bir halktır. İranî bir kökene sahip olan Alan ve As halklarının oluşturduğu Osetler; Digor, Alagir, Tagavur ve Kartalin kabilelerinden oluşmaktadır. Bu kabileler Digor ve İron ismi ile Osetcenin iki lehçesini konuşmaktadır. Kendilerine “İron” adını veren Osetler, Orta Kafkasların düzlüklerinde ve dağlık kesiminde yaşamaktadır⁴⁵. İsmine farklı toplumlarca Oslar veya Osetler denen bu halk, Çerkeslerden, Çeçenlerden, Dağıstanlılardan ve güneydeki komşusu Gürcülerden büyük ölçüde farklılık gösterip, Hint-Avrupa kökenlidir. Kültür ve dil özellikleri bakımından Kafkas, İran ve Türk etkisini üzerlerinde yoğun olarak hissedilen Osetler, ciddi bir canlılıkla varlıklarını ve benliklerini korumuşlardır⁴⁶.

1.2.5. Gürcüler

Kafkasya'nın yerli haklarından olan Gürcüler, Kafkasya'nın güneybatısında yaşamaktadır. İnanışlarına göre Yafes'in soyuna mensup olan Kartlos, milattan önce 2100 yılında Kur ve Arğuy ırmaklarının kesiştiği bölgede yaşamış ve onun soyundan ise Kartvel milleti, yani Gürcüler çıkmıştır⁴⁷. Gürcü isminin nereden geldiği ile ilgili Rus kaynaklarında kabul edilen üç önemli görüş bulunmaktadır. Birincisi, Gürcülerin darıyı çok fazla ekmeleri nedeniyle, Süryanilerin buna bağlantılı olarak darı anlamına gelen “Ğariz” ismini vermiş olmalarıdır. İkincisi Farsça da kuvvet ve kudret memleketi anlamına gelen “Gürcistan” ve Arapların verdiği isim ile Kur Nehri ülkesi anlamına gelen “Curcistan” ismi, üçüncü olarak ise bölgede Hristiyanlığın yayılmasında önemli etkisi bulunan ve bölgenin koruyucusu olarak kabul gören ve bölge isminin de kendisine izafet edildiği aziz, “Sen Jorj” ismi olmuştur. Bu isim ile bağlantılı olarak daha sonra İngilizler bölgeyi “Jeorjiya, Fransızlar “Joerji”, ve Almanlar ise “Gruziya” ismiyle anmışlardır. MÖ VIII. yüzyıla kadar kendi buldukları bölgenin güneyine doğru genişleyerek yayılma eğilimi gösteren Gürcüler, Van'ı da içine alan coğrafyada yaşamışlardır. Sonrasında doğudan gelen akınlarla söz konusu bu alandan adım adım

⁴⁵ Tolga Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri, 2009, s. 12.

⁴⁶ Georges Dumézil, *Oset Nart Destanları*, Çev. Aysel Çeviker, Kafdav Yayınları, Ankara, 2005, s. 7.

⁴⁷ Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Çev. Fahri Huvaj, Adıge Yayınları, Ankara, 2002 s. 31.

geri çekilmişler, nihayetinde Kafkas Dağları'nın güney eteklerine yerleşmişlerdir. Gürcülerin dil özellikleri bakımından Turanî kökene sahip olduğu görüşü olsa da, diğer Kafkasya milletleri gibi Kafkasya haricindeki herhangi bir millet ile dilsel bağları bulunmamaktadır⁴⁸.

1.2.6. Çeçen-İnguşlar

Zamanımızda Gürcüleştirmiş olan ve Tuşlar ile birlikte, Vaynah ismiyle de bilinen Çeçen-İnguşlar, Doğu Kafkasya'da, Terek Nehri'nin uzantısı olan Argun ve Sunja nehirleri arasında yaşamaktadır. Gelenek ve kültür yönünden her ne kadar Avar ve Kumuklar ile bir kısım benzerlikleri görülmüş olsa da etnik kökenleri şimdilik netlik kazanmamıştır. Bazı tarihçiler Ön Asya'dan geldiklerine inanıp kökenlerinin Urartulara dayandığını belirtmiştir⁴⁹. Batısında yer alan komşuları Kabardeylerle Osetlerden de etkilenmişlerdir. Kendi içlerinde kendilerini Nohçi olarak isimlendiren Çeçenler⁵⁰, Kafkasya'nın en dinamik ve en kalabalık halklarından biri olma özelliğine sahiptir. Çeçen isminin ilk kez 1708 yılında Argun Irmağı civarındaki Çeçen isimli büyük bir köyden geldiği bilinmektedir⁵¹.

1.2.7. Nogaylar

Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzey doğusundan itibaren, Deşt-i Kıpçak bölgesine kadar uzanan topraklar arasında yaşamışlardır. Türkleştirmiş bir Moğol kabilesi olan Mangıtlar ve Kıpçak Türklerinden oluşan konfedere bir boylar topluluğu olan Nogaylar, isimlerini XIII. yüzyılda bu boyları yöneten Cengiz Han'ın torunu Nogay Han'dan almışlardır⁵².

1.2.8. Dağıstan Halkları

Kafkasya'nın doğusunda yer alan Dağıstan bölgesi birçok farklı dilin konuşulduğu ve içerisinde çok çeşitli etnik unsurun bulunduğu bir bölgedir. Etnik

⁴⁸ Y. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁹ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 166.

⁵⁰ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2007, s. 167.

⁵¹ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 19.

⁵² M. Bilge, *a.g.e.*, 2005, s. 21.

unsurların bu kadar çeşitli olmasında, Derbent Geçidi'nin bölgede bulunmuş olması şüphesiz etkili olmuştur. Batı Kafkasya'da olduğu gibi etnik yapı, Dağıstan bölgesinde de karmaşıktır. Dağıstan'ı oluşturan başlıca yerli halklar; Avarlar, Lezgiler, Kumuklar, Laklar, Tabasaranlar ve Dargılardır. Bunlardan ayrı olarak içlerinde bulunup, muhacir olarak isimlendirilen Çeçenler, Azeriler, Ermeniler, Ruslar ve Yahudiler, Dağıstan nüfusunu oluşturan farklı etnik yapılarıdır.

Kendi içerisinde 19 alt sınıfa ayrılmış olan Avarlar, bütün bu halklar içerisinde en fazla nüfusa sahip olan halktır. Dargılar; Kaytaklar, Kubaçiler ve Akumiler olmak üzere dil yapılarının farklılığı nedeniyle 3 gruba ayrılmaktadır. Lezgiler, Dağıstan'ın en köklü halklarından kabul edilmekte ve kendi içinde Agullar, Rutullar, Tsahurlar, Budullar gibi farklı gruplara ayrılmaktadır. Bu gruplar arasında özellikle dil, çok aşırı derecede farklı olmayıp, küçük ses özellikleri ayırıcı nitelik göstermiştir⁵³. Bölgenin yerli halkı olan ve etnik olarak tek bir köke bağlı olmayan Lezgiler, Kıpçak ve Hazar Türkleri ile Arapların fetih hareketleri sırasında, bölgeye gelen Araplarla karışmışlardır⁵⁴. Azerbaycan'ın iç kesimlerine kadar yayılan Lezgiler, bölgeye Kafkas kültürünün ulaşmasını sağlamıştır⁵⁵. Bölgede bulunma tarihleri MÖ IV. yüzyıldan daha eski tarihlere varan Tabasaranlar, Güney Dağıstan'da yaşamaktadırlar. Kumuklar ise Kıpçak kökenli bir halk olup X. yüzyılda bölgeye gelerek yerleşmişlerdir⁵⁶.

1.3. Kafkasya Otokton Halklarının Yapısal Özellikleri

İnsan toplulukları yaşamış oldukları bölgeye ve iklimsel şartlara göre farklı özelliklere sahip olmuştur. Kimi zaman sadece iklimle sınırlı olmaksızın aynı coğrafyadaki bazı halkların yaşayışları ve inanışları da komşu toplulukları çeşitli yönlerden etkilemiştir. Aynı inancın ve inanışın yüzyıllar boyunca uygulanması belirli bir düzenin görülmesinin yanında bölge için oturmuş bir sistemin varlığını ortaya çıkarmış, insanlar yazılı yasa olmasa dahi neyi nerede yapacaklarını iyi bilmişlerdir.

⁵³ Gülreyhan Novruzova, *Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 12.

⁵⁴ M. Bilge, *a.g.e.*, 2005, s. 20.

⁵⁵ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 178.

⁵⁶ G. Novruzova, *a.g.t.*, s. 12.

1.3.1. Dini Yapı

Kafkasya’da din anlayışı ve inancı özellikle Semavi dinler için çok karmaşık ve farklı bir süreci ihtiva etmektedir. Söz konusu inanışta bölgesel şartların etkisi önemli olmakla birlikte, daha çok dışarıdan gelen etkiler sürecin şekillenmesinde önemli paya sahip olmuştur. Coğrafi faktörler etnik yapıyı etkilediği gibi şüphesiz dinsel yapıyı da etkilemiş, eskiçağdan beri devam etmekte olan bölgesel inanış, yakın zamanlara kadar devam edegelmiştir. Bu inanışlar insanların yaşayışlarıyla öylesine bütünleşmiştir ki, belirli tarihlerde bölgeye giren tek tanrılı dinler bu inançları, kabileler arasındaki farklılıklarının da etkisiyle ortadan kaldıramamış, fakat bölgedeki inanç sistemini çeşitlendirerek katkı sağlamıştır. Tarih boyunca böyle olagelmış XIX. yüzyıla gelindiğinde de bölgenin tamamına yakın bir bölümüne tek tanrılı bir din hâkim olabilmıştır.

Kafkasya halklarının buldukları coğrafyanın da etkisiyle eski inançları doğa olaylarına ve dolayısıyla doğaya tapınma ve inanma şeklinde natüralist bir özelliğe sahiptir. Sadece doğa ile sınırlı olmayan bu inanç sistemi, eski Yunan-Roma kolonileri ile kurulan temas neticesinde doğaüstü güçlerin olduğuna inanılan çok tanrılı inanış şeklinde görülmüştür. Yıldırım tanrısı olarak kabul ettikleri Şible, aynı zamanda adalet ve savaş tanrısı konumundaydı. Çerkesler yıldırım çarpması ile ölen kişiyi şehit olarak kabul ederler, Roma’da da bu olay aynı şekilde kabul görürdü. Bal tanrısı Merisa ve yılan tanrısı Blevus Mısır’da Meris ve Blevsis isimleri ile yaşamıştır⁵⁷.

Kafkasya’da Hristiyanlığı ilk kabul eden Ermeniler olup 301 yılında bu dine girmişlerdir. Aynı yüzyıl içinde Hristiyanlık, Gürcüler arasında da yerleşmiş, bu iki millet yazılı edebiyatı ve mimarisi ile özgün niteliğe sahip olmuş, bu farklar dışında günlük yaşayışlarında diğer Kafkas halklarının özelliklerini göstermişlerdir⁵⁸. 1204 yılında IV. Haçlı Seferi’nde İstanbul’u ele geçirip yağmalayan Latinler, Dominiken rahipleri aracılığıyla Kafkasya’nın diğer halklarına nazaran Anapa çevresinde ve Ubıhlar arasında Katolikliği yaymıştır⁵⁹. Kurumlara ve belirli bir yazısal temele dayanan Hristiyanlık, sözlü kültürün ve geleneklerin hâkim olduğu Kafkasya’da ciddi derecede etki ve yaygınlık gösterememiş olup birkaç toplumun haricinde diğer

⁵⁷ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 419.

⁵⁸ M. Bilge, *a.g.e.*, 2005, s. 25.

⁵⁹ M. Bilge, *a.g.e.*, 2005, s. 26.

bölgelerde etkili olamayıp zamanla silinmiştir⁶⁰. Eski inanışlar tekrar gün yüzüne çıkmış olsa da tamamen kaybolmayan Hristiyanlığın bazı kutsalları Kafkasyalıların inanışında da kendisini göstermiştir. Öyle ki; Teodor, Nicholas, Praskova, İlya Georgi isimli Hristiyan azizler, kutsal kabul edilerek zamanla Totur, Nikkol, Baras, Eliya, Gürge şeklinde anılmış, kurtların ve avcılarının tanrısı ve yıldırım tanrısı gibi özellikler atfedilerek inanılmıştır. Bunun yanında Meryem Ana'nın Adigeler ve Osetler arasında çocukların ve kadınların tanrıçası olduğuna inanılmış, genel olarak Meyrem, Merem ve Bayrım Biyçe isimleri altında bir tanrıça olarak kabul görmüştür⁶¹.

Kafkasya'da Yahudilerin varlığı da söz konusu olup Gürcistan'da Tarhu ile Derbend arasında yaşayanlar Dağ Yahudileri, bir başka ifade ile Dağ Çiftleri olarak bilinmektedir. VIII. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu'ndan ve İran'dan Kafkasya'ya gelen Yahudi göçlerinin yanı sıra Hazar Hanlığı devrinde dağlıların Yahudiliği benimsemesiyle de bölgede bu inancın varlığı bilinmektedir⁶².

İslamiyet Kafkasya'nın doğusundan, Emevi valisi olan Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Arapların 710 yılında Hazar Hanlığı'nın egemenliğinde olan bir kısım yerlere saldırarak ele geçirmesi ile girmiştir⁶³. Derbent bölgesini alan Mesleme b. Abdülmelik'in bir kısım faaliyetleri neticesinde bölgedeki hanlıklar arasında İslamiyet'in yayılması hız kazanmıştır. Hazar Hanlığı'nın 796 yılında Derbent'e saldırması ile 140.000 Müslüman şehit düşmüş ve bölgedeki faaliyetler sekteye uğramıştır. Yaklaşık 200 yıl kadar devam eden Arap-Hazar mücadelesi Arapların muvaffakiyeti ile neticelenmiş ve Araplar bölgede varlıklarını göstermeye devam edebilmişlerdir. Çerkes kabilelerinin İslamiyet ile ilk tanışmaları 815 yılındaki Arap akınları kapsamında Şeyh Mehmed Kındi'nin birlikleri ile birlikte Kuzey Kafkasya'ya girmesi ve buradaki mücadele sırasında Çerkes beyini öldürmesi, ardından ise Dağıstan bölgesine giderek burada İslam'ı yayması vesilesi ile olmuştur⁶⁴. Bu çabaların neticesinde VIII. yüzyılda Lezgiler, X. yüzyılda Çeçenler ve XIII. yüzyılda ise Dargılar İslam'ı kabul etmiştir⁶⁵.

⁶⁰ Ömer Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007, s. 83,

⁶¹ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 438,

⁶² M. Bilge; *a.g.e.*, 2005, s. 26.

⁶³ M. Bilge; *a.g.e.*, 2005, s. 26.

⁶⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Tasvir Gazetecilik ve Matbaacılık, C. I, İstanbul, 1983, s. 240.

⁶⁵ M. Bilge, *a.g.e.*, 2005, s. 26.

Kafkasya'nın doğusunda İslamiyet bu şekilde kabul görüp yaygınlık gösterirken batısına ise henüz ulaşmamış ve söz konusu bu ulaşma süreci bin yılı bulmuştur. Karaçaylar ve Kabardeyler, Kırım hanları ile bir kısım ilişkiler içinde olmuşlar, bilhassa Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'ın gayretleri önemli netice vermiş, Kabardey beyleri Alan Bek Kaytuk, Kazanoko Jabağ, Kasay Hatukşok gibi önde gelenlerin gayretleri ile nihayetinde XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İslamiyet önemli derecede kabul görmüştür⁶⁶.

1.3.2. Hukuksal Yapı

Örfi kanunların yerine getirilmesi ve uygulanması ile varlığını devam ettiren hukuk, istikrarlı devlet yapısı olmayan Kafkasya'da adaletli ve kurallı yaşamının yegâne kaynağı olmuştur. Örfi hukukun bölgede önemli bir şekilde kabul edilmesinin sebebi, insanların çok eski zamanlara dayanan bu kurallar bütününe sahiplenmesi ve benimsemesinin yanında, İslamiyet'in özellikle Batı Kafkasya'da çok geç tarihlerde yayılması ile ilgilidir. Batı Kafkasya'dan neredeyse bin yıl önce Arap akınları ile Kafkasya'ya gelen İslamiyet, halk tarafından kabul edildiyse bile tam olarak İslam hukukunun kabul edilmesi ve aktif olarak uygulanması XIX. yüzyılda gerçekleşebilmiştir. Feodal olarak katmanlı bir yapıya sahip Kabardeyler, komşularını etkilemiştir. Örfi hukukun ve tam anlamıyla Kafkasya'daki hukukun bütünü, khabze (xabze) adı altında birleşmiş, yaşlıların (thamede) ve prenslerin (pşı) oluşturduğu meclislerde alınan kararlarla oluşturulan kanunlar, yaşamın hemen her alanında düzenleme getirmiş, bunun yanında kabileler arasındaki ilişkileri de şekillendirmiştir. İnanç gereği asırlık, büyük kutsiyet atfedilen ağaçların altında icra edilen davalarda alınan kararların ve uygulanan kanunun da kutsal olacağı kabul ediliyordu⁶⁷. Mahkemelerde alınan kararlar bütün insanlar için geçerli olurken sınıfsal farklılıklara göre cezalar değişkenlik göstermekteydi. Verilen cezalar tazminat usulü ile yapılmakta olup, prens ile halktan birisinin tazminatı eşit olarak görülmemekteydi. Prens ile halk tabakasının arasını vork, yani soylu sınıfı oluşturmakta olup, Cevdet Paşa bir vorkun tazminat bedelinin 20 baş olduğunu kaydetmiştir⁶⁸. İşlenen cinayetler ve suçlar soylulara karşı yapıldığında, uygulanan yöntem tazminatla sınırlı kalmamakta, mağdur

⁶⁶ Kadircan Kafli, *Şimali Kafkasya*, Vakıf Yayınları, İstanbul, 1942, s. 71.

⁶⁷ Taitbout de Marigny, *Çerkesya Seyahatnamesi*, Çev. Ali Osman Erkan, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 42.

⁶⁸ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 251.

olan aile tarafından kan davaları başlatılarak, nesiller boyu devam etmekteydi. Birden fazla adam öldüren kişilere karşı verilen cezanın mahiyeti de farklı olur, bu kişiler ya esir olarak satılır ya da idam cezasına çarptırılırdı. İdam cezasının icra edilme şekli kişinin elleri ve ayakları bağlanıp suya atılmasıydı⁶⁹. Bunun dışında yalan yere yemin etmek, vatana ihanet, savaşta korkaklık göstermek ve misafiri layıkıyla ağırlamayıp korumamak gibi ağır suçların cezalandırılması da bununla orantılı olur, bu kişiler suçların niteliğine göre, tazminat ödemeye mahkûm edilmek, esir olarak satılmak ve idam edilmekle yargılanırdı. Fakat genellikle soylulara karşı işlenen cinayetlerde tazminat yöntemi aile tarafından kabul edilmez ve bu suretle nesiller boyu sürecek kan davaları başlardı⁷⁰.

İşlenilen suçun neticesinde verilen cezanın netleşmesinin ardından, suçlunun hükme karşı çıkması ya da kaçması ile uygulanan yöntem, kişinin toplumdan dışlanması ya da esir edilmesi idi. Hapis cezası uygulaması yoktu. Kanunların hükmünce kabile dâhilinde hırsızlık yapmak suç olarak kabul edilmekte, bu durumda çalınan malın yedi misli miktarında bir ceza ile mukabele görmekteydi⁷¹. Kabile haricinde yapılan hırsızlıkların ve yağmanın mahiyeti çok farklı görülmekte; başarıldığı takdirde normal karşılandığı gibi hırsızlık yapan kimselerin toplum içindeki saygınlığını arttırmakta, bir cesaret ve yiğitlik örneği olarak kabul edilmekteydi⁷². Komşu kabilelere karşı uygulanan bu hareketler ve kabile dâhilinde tazminat ağırlıklı verilen cezalar, insanları hırsızlığa ve yağmaya teşvik etmekte, bölgenin asayişten yoksun olmasını beraberinde getirmektedir. Gerek Doğu Kafkasya'da, gerekse Batı Kafkasya'da etkisini ve uygulanabilirliğini XIX. yüzyılda gösteren İslamiyet, dolayısıyla şer'i hukuk ve kanunlar, büyük ölçüde yerli hukukun yaptırım kabiliyetini kısıtlamıştır. Kendisine bir tehdit unsuru olarak gördüğü şer'i hukuka karşı örfi hukuku savunarak halkın desteğini almayı düşünen Rusya, zamanla bunun işlevsel olduğunu anlayarak işgal ettiği bazı topraklarda bu ikisini de kapsamayan bölge mahkemelerini kurmuştur. Bölge mahkemelerinin etkisi ile Kabardey topraklarında örfi adetler ve şer'i kurallar yavaş yavaş etkisini yitirmiştir⁷³.

⁶⁹ U. Tavkul, *a.g.e*, 2015, s. 336.

⁷⁰ U. Tavkul, *a.g.e*, 2015, s. 337.

⁷¹ T. Marigny, *a.g.e*, s. 43

⁷² Evliya Çelebi, *Seyahatname, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Yapı kredi Yayınları, C. 7, İstanbul, 2003, s. 270.

⁷³ Ali Kasumov, Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, Çev. Orhan Uravelli, Kaf-Der yayınları, Ankara, 1995, s. 39.

1.3.3. Sosyal Yapı

Coğrafi yapısı son derece engebeli, asırlık el değmemiş ormanları bulunan ve dağ silsilesi şeklinde kuzeye uzanan vadilere sahip Kafkasya, çok küçük toplulukların bile münferit olarak yaşayabildikleri bir bölgedir. Bölge şartlarından dolayı her topluluk kendi içinde kapalı bir yapıda hayat sürmüştür, farklı toplumlar birbirine yakın yerleşmiş olsa da diller muhafaza edilebilmiştir. Kafkasya'ya bakıldığında her ne kadar çok dil mevcut olup, bir o kadar milleti bünyesinde barındırmış olsa da, bu topluluklar ortak bir Kafkasya kültürünü ve hayat görüşünü benimsemişlerdir. Sınıfsal bir toplum yapısının var olması Kafkasya'ya ait sosyal durumların başında gelmektedir. Avrupa'nın Ortaçağ'daki feodalizmiyle, halklar ve kabileler arasındaki küçük farklılıklara rağmen, birbirine benzeyen söz konusu bu yapıda, sırasıyla pşı (prens), vork (soylu), fekol (köylü), pşıtl (toprağa bağlı hizmetkâr) ve vuneut (hakları bulunmayan köle) olmak üzere 5 temel sınıf bulunmaktadır⁷⁴.

Siyasi gücü büyük ölçüde elinde bulunduran pşılar, diğer sınıflara mensup kişilerin yöneticisi konumunda olmuştur. Kabardey pşılarından Hatukşokueler, kendi yönetimlerinde 4.000 aileye sahip olurken yine Kabardey pşısı olan ve XVIII. yüzyılda yaşayan İslam-Bek emri altında 8.000 atlı savaşçıya sahip olmuştur⁷⁵. Yaşanılan ve hâkim olunan bölge, aile ismiyle anılmış, prensler, bu toprakların sahibi konumunda olarak köylülerden vergi almıştır.

Nitekim pşılar toplumun yegâne yöneticisi olmayıp, tek başlarına kanun koyamazlardı. Soylular ve yaşlılar tarafından saptanan ve bütün herkes tarafından yapılması istenen kanunlara uymakla yükümlüydüler. Bunu yapmadıkları takdirde toplum içindeki rütbeleri bir derece düşürülüp vork sınıfına dâhil edilirdi⁷⁶. Vorklar, pşıların askeri gücünü oluştururlar ve kanunların koruyucusu olarak bilinirdi. At yetiştiriciliği ile ilgilenen vorklar, bundan ayrı olarak yağma ve baskınla uğraşırlar, hayvancılığı ve ziraatı gurur kırıcı olarak görüp bu işlerle uğraşmazlardı. Vorkluk payesi, tıpkı pşılık gibi babadan oğula geçen bir kan bağına bağlı olup, vorkların, miras kapsamında olan köyleri ve köleleri de mevcuttu. Adigelerde kanuna eşdeğer adetlere "Vork Habze" denilir, bu adetleri en başta vorklar korurdu⁷⁷.

⁷⁴ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 253.

⁷⁵ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 258.

⁷⁶ Y. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 207.

⁷⁷ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 261.

Kabardey bölgesindeki sosyal yapının kuvvetli olması nedeniyle vorklar, diğer çerkes vorklarına nazaran daha üstün görülmekteydi. Bu özellik onların Abazalar ve Karaçay-Malkarlara karşı kimi zaman kendilerini üstün görmelerini sağlamıştır⁷⁸. Sosyal alanda da etkisini gösteren bu hâkimiyet, pşıların Karaçay ve Abaza pşılarından kendilerini üstün görmeleri şekliyle hâsıl olmuştur. Hatta öyle ki Abaza pşıları, Kabadey vorkları ile aynı kategoride değerlendirilmiştir⁷⁹.

Soyluların bazı şahsi hizmetlerini üstlenmenin dışında vergi sorumluluğu olmayan fekol diye anılan özgür köylülerin kendilerine ait toprakları olur ve özel mülkleri bulunurdu. Savaş zamanında soylularla savaşırılar, barışta ise zanaatkâr, çiftçi ve tüccar olarak toplumda yer alırlardı.

Adigelerde başka milletlerden ve kavimlerden savaş esiri olarak ele geçirilen topluluk köle sınıfını oluşturmaktadır. Öyle ki Adige kavimleri arasından ele geçen esirler, kölelerin büyük bir çoğunluğunu oluşturuyordu. Bu savaşlar ve akınlarda Kabardeyler; Kırım Tatarları, Kalmuklar, Dağıstanlılar, Karaçay-Malkarlılar ve Osetlerden esirler elde etmişler ve kendilerine köle yapmışlardır. Bu nedenle Kabardeylerin, diğer Adige kavimlerinden ayrı olarak nüfuslarının yarısı kölelerden oluşmuştur⁸⁰. Sadece Kabardeyler olmaksızın Abzehlerin de kölecilik ile uğraştığını, kendilerinden himaye talep edenleri kabul ettiklerini ve bu nedenle de gerçek nüfuslarının azalmış olduğunu, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı Kafkasya'da bulunan J. Klaproth araştırmalarında belirtmektedir⁸¹.

Pşıtl köleden çok toprağa bağlı köylüler olarak bilinmekle birlikte sahiplerinin kabilelerinde bir fert olarak kabul gördükleri için efendilerinin soy isimlerini kullanmışlar ve onların topraklarında hizmet etmişlerdir. Çalıştıklarının neticesinde ortaya çıkan kazancı da efendileriyle paylaşmışlardır. Gönüllerince giyinmek, silah taşımak konusunda serbest olup efendilerinden müsaade almadan savaşa ve düğüne gidebilirlerdi. Toprağın başka birine satılması ile toprakla birlikte pşırtllar da el değiştirir, çalışarak zenginleşme imkânları bulunduğundan bu sayede kendi özgürlüklerini elde edebilirlerdi⁸².

⁷⁸ U. Tavkul, *a.g.e*, 2015, s. 261.

⁷⁹ A. Cevdet Paşa, *a.g.e*, C. 1, s. 244.

⁸⁰ U. Tavkul, *a.g.e*, 2015, s. 262.

⁸¹ U. Tavkul, *a.g.e*, 2015, s. 141.

⁸² U. Tavkul, *a.g.e*, 2015, s. 263.

Vuneutler ise toplumda son derece ezilen ve hiçbir hakkı bulunmayan bir sınıftır. Yüz kızartıcı suçlar işlediği anlaşılanlar, savaşta esir olanlar, himayesiz dolaşan ve yakalanan yabancılar, söz konusu bu sınıf içine dâhil edilmiştir⁸³. Soyluların malı olarak kabul edilen bu kişiler, çok ağır işlerde çalıştırılırlar, sahiplerinin istemesi durumunda da alınıp satılabilirlerdi. Vuneutların çocukları da aynı sınıf içinde doğar, kendileri gibi onların da hiçbir hakkı bulunmaz ve efendileri istediği takdirde satılabilirlerdi⁸⁴.

Köle sınıfının ne zaman oluştuğu bilinmese de geçmiş tarihlerde kölelerin durum itibariyle, bu derece kötü bir konuma sahip olmadıkları bilinmektedir. Eski zamanlarda Çerkes halkında soylular, köleler üzerinde sınırlı bir hukuka sahip olmuş, fakat bir müddet sonra söz konusu bu sınır önemini kaybetmiş, köle ticaretinin de etkisiyle köleler, bir mal olarak alınıp satılmışlardır⁸⁵. İnsanların köle olarak satılması, bölgenin geleceği adına maddi ve manevi bir risk oluştururken aynı zamanda gelişimini de engellemiş, bu işin yaygın olarak yapılması sonucunda rahata ve hazıra alışarak köle ticaretinden başka hiçbir işle uğraşmayan insan toplulukları meydana gelmiştir⁸⁶. Köleleri elinde bulunduran ve ticaretini yapan soylu sınıfının kimi zaman gücü, emri altındakileri kontrol etmekte başarısız olmuştur. Şapsığ ve Abzeh bölgesinde 1792 tarihinde ayaklanma çıkmış, soylular sürgün edilmişler ve bölgede sınıfsal yapı sona erdirilerek eşitlik ilan edilmiştir. Nitekim topraklarından çıkarılan soylular, komşu kabile olan Bjeduğlardan ve Ruslardan aldıkları destek ile eski sınıfsal yapılarına geri dönmüşlerdir⁸⁷.

Sınıfsal yapı olarak diğer Çerkes kabilelerinden farklı olarak daha katı bir yapıya sahip olan Kabardey bölgesinde, 1767 ve 1769 yıllarında bütün sınıflar, soylulara karşı ayaklanmış ancak Kabardey beyleri karşısında başarısız olmuşlardır. Yine aynı şekilde 1810 yılı şubat ayında Kabardey köylüleri soyluların baskısından bıkararak Rusya'ya iltica etmişler ve tebaa olmayı istemişlerse de Ruslar bu isteği görmezden gelmiştir⁸⁸. 1830 yılında Bjeduğ bölgesinde halk tarafından da desteklenen bir ayaklanma çıkmış ve Bjeduğ prensi Pşikhuy tarafından Abzehlerin de yardımıyla bastırılmıştır⁸⁹. Farklı

⁸³ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. 1, s. 250.

⁸⁴ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 264.

⁸⁵ Y. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 213.

⁸⁶ A. Kasumov, H. Kasumov, *a.g.e.*, s. 29.

⁸⁷ Y. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 215.

⁸⁸ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 266.

⁸⁹ Y. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 217.

kabileler bile olsa soyluların birbirine verdikleri destek sınıfsal yapının sürmesi adına ortak hareket niteliği taşımaktadır.

1846 yılında Şapsığ ve Natuhay fekolleri (köylü) tarafından isyan başlatılmış ve soylulara ait 50.000 köleye el koyulmuştur. Yine 1856'da Bjeduğ köylüleri ayaklanmış, soylular bu ayaklanmayı Rus desteği ile nihayete erdirebilmiştir. 1864'de Kafkasya'yı ele geçiren ve bölgedeki sınıfsal yapıyı sona erdirmek niyetinde olan Ruslar, bu sistemi korumak isteyen Kabardey soylularına karşı savaştılar ve kazandılar. Bu savaş, Adige halkları arasında Pşil Zave (köle savaşı) olarak bilinmektedir⁹⁰. Ruslarla bir müddet savaşan Çerkes beyleri ve soyluları, konumlarını muhafaza etmek için mücadeleyi bırakarak iyi geçinmeyi kendi çıkarlarına uygun bulmuşlardır. Ruslar içinse bölgede nüfuzlarını yaymaları için ortaya çıkan bu ayaklanmalar, bir fırsat niteliğinde olmuştur. Köylüler ve köleler tarafından yapılan ayaklanmaların bu derece artmış olmasına ve soyluların eski gücünü kaybetmiş olmasına rağmen, 1867 yılında Çerkeslerin, Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine 150.000 köleye sahip olarak göç ettikleri tahmin edilmektedir⁹¹.

Kafkasya'nın Ruslar tarafından bütünüyle işgalinin ardından, Rusya hükümeti bölgede köleliği kaldırmak için çalışmalar yapmış, fakat Kabardey prens ve soyluları, Çar'ın temsilcisi olan General Loris Melikov'a 1866 yılında başvurarak, bu sistemin kaldırılması işinin adetlerine göre yapılmasını istemişlerdir. Rus Çar'ının bu isteği kabul etmesinin ardından ise azat şartları oluşturulmuş, Kabardey ve diğer bölgelerde kölelik kaldırılmıştır⁹². Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkesler bir müddet daha sınıfsal yapılarını muhafazaya devam etmişlerdir.

1.3.4. Ekonomik Yapı

Kafkasya'da genellikle köylü tipi kırsal yapı hâkim olup, ekonomi, hayvancılığa ve ziraate dayanmaktadır. Adigelerin öncelikli hububat maddesi darı olup, arpa, çavdar, yulaf karabuğday da ekilmiş, buğday ve mısır ise XIX. yüzyılda daha çok tercih

⁹⁰ U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 267.

⁹¹ Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti (1840–1890)*, Çev. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s.128.

⁹² U. Tavkul, *a.g.e.*, 2015, s. 268.

edilmiş, bunun yanında arıcılık, bağcılık, bahçecilik, balıkçılık ve avcılık da görülmüştür⁹³.

Kafkasya tarih boyunca gerek stratejik bir geçiş bölgesi, gerek ise ticari anlamda etkili ve önemli bir coğrafya olmuştur. MÖ VI. ve VII. yüzyıllarda Yunanlılar Karadeniz kıyılarında kolonileşerek Giyenos (Gyuenos), Fosis (Poti), Dioskuriada (Sohum) gibi Kafkasya kıyılarında da şehirler kurmuşlardır⁹⁴. Bugünkü Sohum şehri yakınında bulunan Dioskuriada kenti önemli bir ticaret merkezi konumunda olmuştur⁹⁵. Tahıl önde gelen mamullerden olmuş, bundan başka balık, kenevir, deri ve kürk gibi ürünlerin satışı yapılmış,⁹⁶ kuyumculuk ürünleri, cam ve vernikli kaplar, çeşitli süs eşyaları gibi maddelerle şarap gibi çeşitli yiyecekler, Kafkasyalılar tarafından alınmıştır⁹⁷. Kafkasya'da bulunmayan tuz, ihtiyacı hissedilen bir ürün olmuştur⁹⁸. Yunan kolonistleri tarafından ve daha sonraki dönemlerde Kafkasya'da köle ticareti de yapılmıştır. Bölgede çok eski zamanlardan beri görülmekte olan köle ticareti etkisini XX. yüzyıla kadar sürdürmüştür.

Cenevizliler 1170 yılında Bizans İmparatoru Manuelos ile anlaşarak, Kerç ve Taman limanları dışında, Karadeniz'in önemli kısmında ticaret yapma hakkını elde etmişlerdir⁹⁹. Bu ticarete Cenevizliler tarafından Kafkasya'ya tuz, ipek, silah, süs eşyası getirilmiş; kürk, balmumu, deri, balık ve havyar gibi ürünler alınmıştır. Her ne kadar bu ürünlerin ticareti mevzu bahis olmuş olsa da köle ticareti en önemli faaliyet olarak bilinmekte ve köleler öncelikle Mısır olmak üzere, Ortadoğu ülkelerinde kabul görmekteydi. Cenevizliler döneminde oldukça yoğun bir eğilime sahip olarak gelişen köle ticareti, Mısır ordularında XII. ve XIII. yüzyıllarda Kıpçak ve Çerkes askerlerin varlıklarıyla hissedilirken, Memlûklüler döneminde artarak ve çeşitli şekillere dönüşerek devam etmiştir¹⁰⁰. 1475 yılında Karadeniz'deki hâkimiyetleri sona eren Cenevizlilerden sonra yerine Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti geçmiş, köle ticaretinin mahiyeti aynen devam etmiştir. Kırım hanları ve Çerkes kabileleri köle ele geçirmek

⁹³ A. Kasumov, H. Kasumov, *a.g.e*, s. 23.

⁹⁴ Ruslan Betozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, Çev. Orhan Uravelli, Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, Ankara, 2009, s. 139.

⁹⁵ Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 1978, s. 27.

⁹⁶ A. Canbek, *a.g.e*, s. 24

⁹⁷ R. Betozov, *a.g.e*, s. 142.

⁹⁸ A. Cevdet Paşa, *a.g.e*, C. 1, s. 254.

⁹⁹ R. Betozov, *a.g.e*, s. 197.

¹⁰⁰ R. Betozov, *a.g.e*, s. 202-203.

adına etraf kabilelere saldırmışlardır. Ele geçirilen kölelerin yetenekli olan çocukları, Osmanlı Devleti'nde paşa ve vali, Mısır'da emir, diğerleri orduda asker, kız çocukları ise söz konusu olan bu ülkelerde cariye olmuşlardır.

Osmanlı tüccarlarının Kafkasya'ya getirdikleri ticari ürünler silah, barut, meşin ve tuzdu. Nitekim XVI. yüzyılda Abaza korsanların Rize ve Batum gibi şehirlerin kıyısındaki köylerde zaman zaman yağma hareketleri yapmaları sonucu bölge halkına zarar vermelerinin ardından silah ticareti yasaklanmış, sonrasında ise kontrollü bir şekilde ruhsat ile satılması gerçekleşmiştir¹⁰¹. Her ne kadar ticari ilişkiler çeşitliyse de takas da yaygın olarak yapılmaktaydı. 1840'lı yıllara kadar büyük ölçüde devam eden takas yöntemi, Ruslarla yapılan ticari ilişkilerin tesiriyle azalmış, paraya dayalı ticari sistem etkisini arttırmıştır¹⁰². Evliya Çelebi bu konuda; *“bu diyarda çarşı, pazar olmaz, akça, pul yoktur değış tokuş yaparak geçinirler”* demektedir¹⁰³.

1.4. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti

Kuruluşundan itibaren kuzey, güney, doğu ve batı yönleri olmak üzere sistemli bir ilerleme kaydeden Osmanlı Devleti, kimi zaman bu ilerleyişini sekteye uğratacak olaylar yaşasa da kısa sürede toparlanabilmiştir. Topraklarını daima en uç noktada koruma politikası tarihte kimi devlet tarafından güdülen ve uygulanan bir politika olmuştur. Bu inanışın da etkisiyle Osmanlı Devleti, Anadolu'daki asayişini yeniden temin edip otoritesini güçlendirdikten sonra denizlerdeki üstünlüğünü de sağlamak istemiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti, Karadeniz'e hâkim olmanın yanında bir kısım siyasi ve ekonomik nedenler gereği Kafkasya üzerinde de siyaset geliştirmenin uygun olacağını düşünmüştür.

1.4.1. Kuzey Kafkasya

İstanbul'u fethettikten sonra Fatih Sultan Mehmed'in izlediği çizgi Kırım, dolayısıyla Kafkasya politikasının temel maddeleri gereği, siyasi ve ekonomik anlamda Karadeniz'de hâkim güç olabilmek olmuştur. Döneminde, Anadolu'nun kuzeyi

¹⁰¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi, (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 17.

¹⁰² A. Kasumov, H. Kasumov, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁰³ E. Çelebi, *a.g.e.*, C. 7, s. 266.

tamamıyla Osmanlı mülküne girmemiş olup, 1461 yılında Trabzon'un alınması ile sahiller kontrol altına alınmıştır. Söz konusu politika gereği Kırım'ın alınması meselesi, Trabzon'nun alınması ile Anadolu sahillerinin güvenliğinin sağlanması neticesinde, İstanbul'un fethinden 22 yıl sonra gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin birçok konuda Bizans'ın uygulamaları ile paralellik gösteren hareketleri Karadeniz siyasetinde de görülmüştür. Karadeniz hâkimiyeti hususunda Osmanlılar Bizanslılardan daha ileri gitmişlerdir. Kırım'ı ve Kafkasya'yı kontrol etme, hâkimiyetini devam ettirme noktasında Bizans; Chersones, Tamatarha (Temrük) ve Sarkel gibi kalelerden faydalanmıştır. Osmanlı Devleti ise aynı mesele gereği Taman, Kefe ve Temrük kalelerinden istifade etmiştir¹⁰⁴.

Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogenitus'un 950 yılında *De Adminitrando Imperio* (Devlet İdaresi) isimli eserinde, Bizans'ın dış ilişkileri bazında Karadeniz'in kuzeyinde meskûn kavimlere karşı ne şekilde bir siyaset yürütülmesi gerektiği anlatılmıştır. Politika gereği bölgedeki topluluklar birbirlerine düşürülmek istenmiştir. Bu siyasetteki amaç, Bizansın bölgede kendi çıkarlarını korumak istemesidir. Nitekim söz konusu politika kimi zaman başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bizans'ın gücü zamanla sekteye uğramış, sonrasında ise Cenevizli ve Venedikli gemicilerin ve tüccarların etkili hale gelmesiyle, bunun yanında Kırım, Anadolu ve Kafkasya kıyılarında İtalyan kolonilerinin de etkisi sebebiyle Karadeniz'deki hâkimiyet büsbütün tükenmiştir. Osmanlı Devleti'nin ise Kafkasya ve Karadeniz'deki etkisini tehlikeye düşüren unsur, kuzeyden gelen Ruslar olmuştur¹⁰⁵.

Osmanlı Devleti gibi sistemli ve stratejik toprakları bünyesinde bulunduran bir devletin, Kırım ve Kafkasya'ya hâkim olduktan sonra, Kafkasya'yla ilgili güttüğü siyaset şüphesiz görülmüş olsa da, uygulanabilirlik açısından nihai anlamda kuvvetli temellere oturup oturmadığı tartışma konusudur. Osmanlı hâkimiyetinin, Karadeniz'in kuzeyine yayılmasıyla, bölgede bulunan Ceneviz kaleleriyle birlikte tüm sahil boyu, Osmanlı topraklarına doğrudan dâhil olmuş, Deşt-i Kıpçak sahası ve Kırım'ın kıyı kesimleri ise 1460 yılında kurulan Kırım Hanlığı'na bırakılmıştır. Durumun bu şekilde olmasıyla anlaşılması gereken, bir süredir bölgede bulunan Ceneviz kaleleri, Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçmesiyle el değiştirmiş neticede eski sistem korunarak devam etmiştir. Cenevizlilerin bölgedeki hâkimiyet alanlarının bir kısmı, eski sahiplerinin

¹⁰⁴ A. Kurat, *a.g.e.*, 1966, s. 45.

¹⁰⁵ A. Kurat, *a.g.e.*, 1966, s. 46.

yönetimine verilmiştir. Sonraki tarihlerde Rusya'nın kuvvetlenmesi ve bölgede bir tehdit olmasına karşı Osmanlı Devleti, etkili politika izleyememiştir. Astrahan (Ejderhan) Seferi'nin olduğu 1569 yılında dahi açık olarak kuzeye karşı ilgisizlik gösterilmiştir¹⁰⁶. Aynı zamanda bu sefer ilk Türk-Rus çatışması olması itibariyle önemlidir¹⁰⁷.

1.4.2. Güney Kafkasya

Karadeniz politikası gereği Fatih Sultan Mehmed tarafından ele geçirilen ilk yer, Kafkasya'nın batı kıyısında bulunan Abhazya bölgesi olmuştur. 56 parçadan oluşan ve başında Kaptan-ı Derya Hamza Paşa bulunan Osmanlı donanması, 1454 yılının haziran ayında Abhazya'nın merkezi konumunda olan Sohum'u ilhak etmiştir¹⁰⁸. Sivas Vilayeti'ne bağlı bir birim olan Abhazya, sonraki yıllarda Trabzon'un fethedilmesiyle burada kurulan sancakbeyliğine bağlanmıştır¹⁰⁹. Abhazya, Osmanlı Devleti'ne tabi olmuş olsa da, dini bakımdan Doğu Gürcistan, Kartli Kralı Bagratlı VIII. Giorgi'ye bağlı olup, Giorgi Batı Gürcistan prensleriyle anlaşarak Doğu Gürcistanla yaptığı savaştan galip çıkınca, Gürcülerin dini matbuğu sona ermiştir. Ardından ise Abhazlar, Pitzunda Köyü'nde kendi patrikliklerini kurmuştur¹¹⁰.

Osmanlı idaresinde Trabzon Sancak Beyliği'ne bağlı olan Abhazya, 125 yıl müddetince bu konumda olmasına rağmen vergi alınmamış kendi haline bırakılmıştır¹¹¹. Böyle olmasında bölge şartlarının coğrafi yönden dağlık, ormanlık, sürekli yağış alan bir bölge olmasından dolayı rutubetli olması ve bunun yanında sıtmanın yaygın olarak görülmesi nedeniyle halkın imkânlarının iyi olmaması etkili olmuştur. Haçepa adı verilen uzun kayıklar ile Karadeniz'in doğu sahillerinde korsanlık ve yağmacılık faaliyetlerinde bulunan Abhazlar'ın, bu yaptıklarından ahali huzursuz olmuş ve olumsuz etkilenmiştir. Bu yağmalara örnek olarak Göniye Kazası'na bağlı, Kemal Paşa Köyü'nde yaptıkları baskın ve yağmanın sonucunda, halkın malları yağmalandığı gibi çok sayıda insanı da kaçırmışlardır. Bu baskınlara ve tahribatlara karşı Rize'nin en

¹⁰⁶ A. Kurat, *a.g.e.*, 1966, s. 49.

¹⁰⁷ Julide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri*, Eser Ofset ve Matbaacılık, Kars, 2011, s. 31.

¹⁰⁸ M. Bilge, *a.g.e.*, 2005, s. 33

¹⁰⁹ F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 69.

¹¹⁰ F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 10.

¹¹¹ F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 11.

doğusunda bulunan Mapavri'de, bu korsanlara karşılık vermek için bir kısım tedbirler alınmıştır¹¹². Gelen şikâyetlerin ardından, bölgeye yapılan silah ticareti yasaklanmış, yağmacıların bulunduğu bölgelere ise baskınlar yapılmıştır. Bölgede güvenliğin daha sağlam idamesi adına 1578 yılında Sohum Beylerbeyliği kurulmuş, başına Çerkes Haydar Bey getirilmiştir. Kurulan bu idari birim zamanla devlete ekonomik yönden ağırlık olunca bir müddet sonra kaldırılmış olup eski düzene devam edilmiş, fakat Abhazya'nın komşu kıyılarına muhafız birliği yerleştirilmiş, korsanlığa karşı mücadele edilmiştir¹¹³. Kimi zaman bölge üzerinde Osmanlı Devleti'nin müdahaleleri de görülmüştür. İtaatsizlik gösteren Abhazya yöneticisi Zeganıkua, 1703 yılında Köse Halil Paşa idaresindeki eyalet askerleri tarafından tahttan indirilmiş, ülke üç oğluna pay edilmiştir¹¹⁴. 1829 Edirne Antlaşmasına kadar Abhazya, Osmanlı yönetimine bağlı kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'ya nüfuz etmesi Kırım Hanları vasıtasıyla gerçekleşmiş olup, Güney Kafkasya'da da etki bırakmak istemiş, bu sebeple bölgede güçlü olan İran üzerine Yavuz Sultan Selim döneminde bir kısım seferler gerçekleşmiştir. İki taraf arasında vuku bulan Çaldıran Savaşı'ndan sonra İran, Güney Kafkasya'daki Osmanlı etkisini kabul etmiştir. Seferin neticesinde Azerbaycan'ın batı tarafı Osmanlı egemenliğine girmiş, Gürcistan ise 4 farklı bölgeye ayrılmıştır. Osmanlı Devleti, 1555 yılındaki Amasya Antlaşması ile Gürcistan'ın bir bölümünü topraklarına katmış, Gürcü beylerinden vergi almıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Gürcistan Osmanlı egemenliğine girmiş olsa da, bölgede İran tehlikesi devam etmiştir¹¹⁵.

Kartli, Kaheti ve Meskiye bölgeleri Gürcistan'a tabi olup İran'ın etki sahibi olduğu yerlerdir. Söz konusu bu etkinin kırılması için III. Murat zamanında Gürcistan'a 1578 yılında sefer düzenleyen, başında Özdemiroğlu Osman Paşa'nın bulunduğu Osmanlı ordusu, Çıldır Savaşı'nda galip gelmiş, Tiflis 24 Ağustos'ta ele geçirilmiştir¹¹⁶. Daha sonra Özdemiroğlu Osman Paşa Derbend, Şemahı ve Ereş'i almış buralar eyalet haline getirilmiş, böylelikle Dağıstan bölgesi devlet egemenliğine girmiştir¹¹⁷.

¹¹² F. Kırzioğlu, *a.g.e*, s. 12.

¹¹³ F. Kırzioğlu, *a.g.e*, s. 19.

¹¹⁴ M. Bilge, *a.g.e*, 2005, s. 80.

¹¹⁵ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 1979, s. 24.

¹¹⁶ C. Gökçe, *a.g.e*, s. 27.

¹¹⁷ M. Bilge, *a.g.e*, 2005, s. 65.

Lezgilerle yapılan mücadelenin neticesi de Osmanlı Devleti yararına olunca, Hazar Denizi'ne kadar bölgede Osmanlı egemenliği tesis edilmiştir. Her ne kadar idare tesis edilmiş olsa da, Dağıstan'da var olan şii inancı nedeniyle, İran Şah'ının bölgeye sık sık müdahalede bulunması, Osmanlı hâkimiyetinin yer yer kesintiye uğramasına sebep olmuştur¹¹⁸.

1.4.3. Kırım Hanlığı'nın Kafkasya'daki Etkisi

Osmanlı Devleti, Cenevizlilerle yaptığı savaşta 1475 yılında Kefe'yi almasının ardından, Kırım Hanı Mengli Giray, Osmanlı tabiyetine girmiştir. Cenevizlilerden 1479 yılında alınan Anapa, Taman ve Kuban, aynı yıl oluşturulan Kefe Sancakbeyliği yönetimi içerisinde direk olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Yine aynı şekilde Kafkasya'nın batı sahilleri ve Abhazya, Trabzon'un fethinin sonrasında Trabzon Sancakbeyliği'ne bağlanmış¹¹⁹ olup, Taman çevresi de Osmanlı yönetimine doğrudan alınmıştır¹²⁰.

Kırım Hanlığı'nın bölgedeki etkisi göz önüne alındığında Çerkes kabilelerinin tâbiyeti ön görülmüşse bile gerek Osmanlı Devleti, gerek Kırım Hanlığı, kabilelerin kontrol edilmelerinde tedbir almıştır. Söz konusu bu tedbir gereği 1515'te, bölgedeki Çerkes kabilelerinin saldırılarının durdurulması adına Küçük Kızıltaş Kalesi inşa edilmiştir¹²¹. Yine aynı amaç uğruna Yavuz Sultan Selim tarafından 1519 tarihinde Temrük Kalesi yaptırılmış, Taman Yarımadası'nın güneyine yaptırılan Cana Kalesi ile ise, Jane (Cana) Çerkesleri kontrol altına alınmıştır¹²².

Kırım Hanlığı tahtına 1532 yılında geçen I. Sahip Giray, Janelerin, Kefe Sancağı idaresindeki Taman'a akın düzenleyip hayvanlarını yağmalaması sebebiyle 1539 tarihinde Kefe Sancakbeyliği ile birleşik 40.000 mevcuda sahip ordusuyla Çerkeslere sefer düzenlemiştir¹²³. Osmanlı Devleti tarafından bahşedilen sancak ve tuğa sahip bir bey olan Kırım hanı, Taman'a ve Jane Çerkesleri'nin olduğu topraklara gelmiş, bölgeyi korumadığı bahanesiyle 15.000 askere sahip olan Jane beyini¹²⁴ hapsettirmiştir. Daha

¹¹⁸ C. Gökçe, *a.g.e*, s. 29–30.

¹¹⁹ F. Kırzioğlu, *a.g.e*, s. 69.

¹²⁰ M. Bilge, *a.g.e*, 2005, s. 45.

¹²¹ E. Çelebi, *a.g.e*, C. 7, s. 263.

¹²² A. Kurat, *a.g.e*, 1966, s. 54

¹²³ M. Bilge, *a.g.e*, 2005, s. 46.

¹²⁴ F. Kırzioğlu, *a.g.e*, s. 61.

sonra Jane beyi esir karşılığında serbest bırakılmıştır. Seferin devamında Elbruz Dağı yakınlarındaki Baksan bölgesinde, emrindeki 6.000 askerle dağa çekilen Kabardey beyinin ardından giden Sahip Giray, bölgenin sarp olması nedeniyle askerlerinin zayi olması sonucu seferi bitirerek Kırım'a geri dönmüştür. Vergisini vermediği gerekçesiyle 1542 tarihinde Jane boyuna saldıran han, bu kabileyi mağlup etmiş ve topraklarını 15 gün müddetince yağmalayarak çok sayıda esir ele geçirmiştir. Sahip Giray, Kabardeyleri kendileri ile savaştıkları gerekçesiyle Kuban'ın bir uzantısı olan Urup nehri civarına yerleştirmiş, daha sonra bu bölgeye Küçük Kabardey denilmiştir¹²⁵.

Sahip Giray, Kafkasya üzerine 5 kez sefere çıkmış olup¹²⁶ bu seferler neticesinde Çerkes kabileleri güneye çekilerek dağlık araziye yerleşmişlerdir. Bunun yanında Çerkesler, diğer halklarla birlikte bölgede etkinliği artan Ruslara yaklaşmışlar, 1552 tarihinde Kabardeyler, 1555 tarihinde ise Çeçenler, heyetler göndererek Kırım Hanlığı'na karşı Ruslardan destek istemişlerdir¹²⁷. Bu anlaşmanın netice vermesi, 1557 tarihinde Kırım'a han olan Devlet Giray'ın Moskova Seferi sırasında Çerkeslerin ve Kazakların Taman'a saldırmalarından anlaşılmaktadır. Bundan ayrı olarak Nogaylar, Kazaklar ve Çerkesler 1560 yılına kadar Kırım Hanlığı ile savaşmış, Kefe beyinin yardımıyla mücadele, hanlık lehine nihayete ermiştir¹²⁸.

Kafkasya kabileleri ve Kırım Hanlığı arasında, bu tip mücadeleler görülmüş olsa da kabilelerin hala Osmanlı Devleti'ne ve hanlığa olan bağı devam etmiştir. Çerkes kabile beylerine, Kefe mukataasından salyane tahsis edilir, sefere katılmaları halinde çeşitli kumaşlarla barut, tüfek, yay ve ok gibi hediyeler verilirdi. 1621 tarihinde Hotin Seferi'ne çağırılan beyler bu çağrıya iştirak etmeyince salyaneleri kesilmiştir. Bu tarihten sonraki savaşlara genel manada iştirak etmemişler, manfaatleri hâsıl olduğunda katılım göstermişlerdir¹²⁹. Bu bağlılığı Evliya Çelebi "*Âl-i Osman'ın Kefe valilerine harbe ucuyla öşr verip ol kadar mutî ve münkadlar değillerdir*" şeklinde açıklamaktadır¹³⁰.

1700'lü yıllara gelindiğinde Kırım Hanlığı'nın bölgedeki etkisi gittikçe azalmış, Kaplan Giray Han, Kabardey bölgesine yaptığı 1708 yılındaki seferinde, bir gece

¹²⁵ F. Kırzioğlu, *a.g.e*, s. 62.

¹²⁶ Ö. Bıyık, *a.g.e*, s. 82.

¹²⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 155.

¹²⁸ Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1989, s. 46.

¹²⁹ M. Bilge, *a.g.e*, 2005, s. 87.

¹³⁰ E. Çelebi, *a.g.e*, C. 7, s. 263.

baskını ile ordusunun önemli bir kısmını kaybetmiş, bu olay üzerine de görevinden alınmıştır¹³¹. 1717 ve 1720 yıllarında Kırım hanı Saadet Giray ve oğlu Kaplan Giray, halkını köle ve cariyeye vergisi vermek için zorladığı, nitekim bu isteğini kabul etmeyen Küçük Kabardey bölgesinin beylerini, Rusların az sayıdaki desteğine rağmen mağlup etmiştir¹³². Aynı istek doğrultusunda bu defa 1731 yılında Kırım Hanı II. Mengli Giray, Büyük Kabardey bölgesine gitmiş, nitekim Rus desteğini de alan Kabardeyler tarafından mağlup edilerek Baksan kenarında bulunan kalelerden de çekilmeye mecbur olmuş, bu tarih itibariyle ise bölgede Rus etkisi görülmeye başlamıştır¹³³.

Önemli ölçüde Osmanlı Devleti'ni destekleyen Büyük Kabardey bölgesi ile Rus taraftarı bir anlayış benimseyen Küçük Kabardey bölgesi beyleri arasında, Osmanlı ve Rusya yanlılığı mevzusunda, 1758 yılında bir mücadele olsa da nihayetinde benimsenen kararlar Ruslar karşısında Kırım Hanlığı'nın ve dolayısıyla Osmanlı'nın yanında olunarak birlikte hareket edilecekti. Alınan bu kararı kabul etmeyen Küçük Kabardey beyi Kugok Kunçokin, Ruslara iltica etmiş, St. Petersburg'da ailesi ve kendisi vaftiz edilerek Hristiyanlığı kabul ederek Anrey İvanov adını almış, kendisine Albay rütbesi ile Prens Çerkaski ünvanı verilmiştir¹³⁴. Kafkas-Rus Savaşları müddetince olağan bir durum olan söz konusu bu mevzuda, Rus yanlılığı görülüp ardından karşısında savaşan kişilere de rastlamak mümkündür. Kırım Hanlığı'nın, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında dahi Çerkes kabilelerinin üzerinde önemli bir etkiye sahip olması, hanlığın son dönemlerinde kabileler arasındaki Rus yanlılığının azalması ile hanlığın, Ruslara karşı desteklenmesinden ileri gelmektedir.

1.4.4. Kırım Hanlığı'nın İlhakının Ardından Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Tutumu

Osmanlı Devleti 1774 yılına gelene değin 1578 Astrahan Seferi, bunun yanında bir takım askeri akınlardan başka Kuzey Kafkasya'da ciddi herhangi bir harekette

¹³¹ Erşahin Ahmet Ayhün, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 89.

¹³² M. Bilge, *a.g.e*, 2005, s. 101.

¹³³ M. Bilge, *a.g.e*, 2005, s. 112.

¹³⁴ M. Bilge, *a.g.e*, 2005, s. 125.

bulunmamıştır. Kefe Beylerbeyliği'ne¹³⁵ tabi Taman bölgesi civarı ve kıyı kısmında bulunan birkaç yerleşim bölgesi hariç, Çerkesya'nın yönetimini Kırım Hanlığı'na bırakmıştır. Kırım Hanlığı, Ruslara karşı akın ve yağmaya yönelik faaliyetlerini, sıklıkla Kafkas halkları üzerine de gerçekleştirmiş olması sebebiyle bölgedeki sosyal ve siyasi yapıyı etkilemiş, dolayısıyla insanların Ruslara yakınlaşması gibi sonuçlar hâsıl olmuştur.

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın sonlarına değin Kafkasya'yı politika gereği ilk sıraya koymamıştır. Çerkesya'da hukuken 3 asır etkisi bulunan Osmanlı Devleti, bölgeyi Kırım Hanlığı'nın idaresine bırakmış, sonuç olarak da Osmanlı Devleti ve Çerkesler karşılıklı olarak birbirlerini yeterince tanıyamamıştır¹³⁶.

Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Kırım'ı kaybedince, Çerkeslerin durumunu öğrenmek amacıyla bölgeye doğrudan müdahale etmenin gerekli olduğuna karar vermiş, bu durum gereği Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa ve Canikli Hacı Ali Paşa, Karadeniz'in sahil kesimleri ile Soğucak'a sefer gerçekleştirmiştir. Bölge hakkındaki bilgilerini bir rapor olarak Bâb-ı Âli'ye sunan paşalar, Çerkeslerin İslamiyet'e ve devlete gerekli şekilde bağlanmalarının gerçekleşmesi durumunda 80.000 Çerkes savaşçının Rus akınlarına karşı durabileceğini bildirmişlerdir¹³⁷. Bu rapor doğrultusunda dindarlığı ve devlete olan hizmetleriyle bilinen Ferah Ali Paşa, 1781 yılında Soğucak Muhafızı görevine getirilmiştir¹³⁸. Yaptığı olumlu faaliyetlerle bölgedeki halk tarafından kabul gören Ferah Ali Paşa, evvela Şapsığ Bölgesi ile akrabalık münasebetleri kurarak yakınlaşmış ardından Abzeh ve Natuhaç kabilelerini ise tabiyeti altına almaya muvaffak olmuştur. Aynı zamanda Çerkesler arasında gördüğü bu kabul ile bölgenin İslamlaşmasında önemli paya sahip olmuştur. Civarda bulunan Anapa, Gelencik ve Soğucak gibi Osmanlı kalelerini imar ettirmiştir¹³⁹. Yapılan bu imar ile Çerkesistan limanları kuvvetlenerek Kırım limanlarının yerini almıştır¹⁴⁰.

Yaptığı icraatlar esnasında kabile adetlerine titizlikle dikkat eden Ferah Ali Paşa, Çerkesleri kısa bir zamanda devlete bağlamaya muvaffak olmuştur. Rusların

¹³⁵ 1479'da kurulan Kefe Sancakbeyliği Rumeli Beylerbeyliğine bağlı idi. XVI. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı-İran savaşlarında Rumeli Sancaklarından doğuya doğru yapılan sevkiyatlarda önemli bir rol oynayan Kefe'ye Beylerbeylik statüsü verilerek sınırları genişletildi. (Ömer Bıyık, *a.g.e.*, s. 13-14.)

¹³⁶ A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. II, Tasvir Gazetecilik ve Matbaacılık, İstanbul, 1983, s. 705.

¹³⁷ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 707.

¹³⁸ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 708.

¹³⁹ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 715.

¹⁴⁰ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 63.

hâkimiyetini kabul etmeyen, bu sebeple Kuban'ın güneyine geçen 40.000 Nogay'ı, 10.000 kişilik gruplar halinde stratejik noktalara yerleştirmiş,¹⁴¹ bu sayede bölgenin savunmasını güçlendirdiği gibi yerleştirdiklerini, itaat etmeyen bazı kabilelere karşı da kullanmıştır. Bölgede sürekli bir kontrol merkezinin oluşması Soğucak (Anapa) Vilayeti'nin vücuda getirilmesi ile mümkün olmuştur.

Ferah Ali Paşa'nın bölgedeki bu yararları öldükten sonra da olumlu yönde görülmüş, Ruslara karşı Nogaylar ve bütün olarak Çerkes kabileleri, Osmanlı Devleti'nin safında yer almıştır. Mustafa Paşa idaresindeki Osmanlı askerleri ile beraber 15.000 kişiden oluşan Çerkes birlikleri, gerek Anapa kalesinin savunulmasında, gerek ise Ruslara karşı yapılan savaşta yararlılık göstermiştir. Söz konusu bu savaş 1790 yılında "Kırmızı Orman" ismi ile anılan Jane Çerkeslerin bölgesinde olmuş, Ruslar yenilgiye uğratılmıştır. Savaşta gösterdikleri yararlardan dolayı savaşa iştirak eden kabilelere hediyeler gönderilmiş, bu sayede mücadelenin devamının sağlanması da düşünülmüştür¹⁴². Kuban ötesine yapmış olduğu harekâttan vazgeçip Ruslara iltica eden Battal Paşa'nın bu hareketi, kabilelerden bir kısmının tabiyetten ayrılmasına neden olurken, ekserisi devlete bağlı kalmıştır¹⁴³. Ferah Ali Paşa'nın kabileleri devlete yakınlaştırma siyasetini, ardından gelen valilerin ilgiyle devam ettirmemesi ve bölgeye yeterince önem vermemesi, kabilelerin devlete olan güvenini yıpratmıştır. Ferah Ali Paşa'dan sonra bölgeye getirilen Bicanoğlu Ali Paşa esir ticaretine önem vermiş, Battal Hüseyin Paşa ise kabilelerin desteğini aldığı halde Rusya'ya iltica etmiştir. Bütün bunların sonucunda Çerkes kabilelerinin devlete olan bağı sarsılmıştır¹⁴⁴.

I. Abdülhamid döneminde meydana gelen Osmanlı-Rus savaşı, Bâb-ı Âli'nin aleyhine sonuçlanınca iki taraf arasında Yaş Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Kuban Nehri iki taraf arafında hudud kabul edildiği gibi, Kırım kesin olarak Rusya'ya bırakılmıştır. Bunlardan ayrı olarak bölgedeki kabilelerin Rus topraklarına akın ve yağmacılık yapmayacakları Osmanlı Devleti tarafından garanti edilmiş, yapıldığı takdirde kayıpların giderilip tazmin edileceği kabul edilmiştir¹⁴⁵. Bu antlaşma Osmanlı Devleti'ni maddi anlamda kayba uğratmışsa da, 1798 yılında anlaşmaya uymayıp Kuban'ın kuzeyine geçen bir topluluk yağma faaliyetlerinde bulunmuştur.

¹⁴¹ C. Gökçe; *a.g.e.*, s. 63.

¹⁴² C. Gökçe, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁴³ C. Gökçe, *a.g.e.*, s. 159

¹⁴⁴ C. Gökçe, *a.g.e.*, s. 251.

¹⁴⁵ C. Gökçe, *a.g.e.*, s. 171.

Zararın az bir kısmı bu topluluktan geri alınmış geri kalanı ise bütünüyle hazineden ödenmiştir. Sadece Kuban ve kuzeyi değil, kimi zaman Osmanlı topraklarına da akınlar görülmüştür. Abazaların, Anapa’da bulunan Nogaylara saldırması nedeniyle Osmanlılar, tedbir almak mecburiyeti hissetmiş, kabile beyleri ve ileri gelenler bu konuda uyarılmıştır¹⁴⁶.

1.5. Ruslarla Mücadele

Kafkasya, uzun yıllar boyunca özgür şekilde yaşamlarını devam ettiren, kendilerine özgü bir kısım sistemleri bulunan ve sözlü kültüre göre yaşayan insanların bulunduğu bir coğrafya olmuştur. Kafkasyalılar tarih boyunca hem kabile içi hem de kabile dışı bir kısım savaşlar geçirmiş, bu savaşların neticesinde yine kültürleri ve inanışlarına göre yaşamlarına devam etmişlerdir. Nitekim Rusya, güçlenerek güneye doğru ilerlemeye başlayınca Kafkasyalılar için tehdit oluşturan başka bir güç ortaya çıkmıştır. Bu mücadele ilk başlarda ciddi sonuçlara mal olmasa da sonraki zamanlarda halklar arasında kuvvetli bir etki bırakmıştır.

1.5.1. XIX. Yüzyıldan Önce Yapılan Savaşlar

Tarih boyunca Kafkasya üzerinde önemli bir güç olamayan, kabileler arası çekişmelerden istifade edip etkinliğini arttırmak isteyerek çeşitli nedenlerle pasif bir politika izleyen Rusya, XVIII. yüzyıla kadar bu durumunu devam ettirmişti. XVII. yüzyılın hemen hemen ikinci yarısının tamamını ihtiva eden II. Katerina döneminde, Rusya’nın gelecek politikası adına Kafkasya’yı ele geçirme isteği hâsıl olmuştur¹⁴⁷. XVII. yüzyılın sonlarında Kırım’ı ele geçiren Rusya, bununla yetinmeyip Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’daki etkisini kırmış, 1801 yılında ise Gürcistan’ı hâkimiyeti altına alarak Güney Kafkasya’da da bir tehdit unsuru haline gelmiştir. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının ardından yenik çıkan Osmanlı Devleti, Edirne Antlaşması gereğince Kafkasya’dan tamamıyla çekilmek zorunda kalmıştır¹⁴⁸.

Anlaşmanın şartlarına göre hukuken Rusya’ya bırakılan bu topraklarda, hâkimiyet hemen sağlanamamıştır. Kafkasya’nın savaş yoluyla bütünüyle ele

¹⁴⁶ C. Gökçe, *a.g.e.*, s. 187–188.

¹⁴⁷ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 35.

¹⁴⁸ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 41.

geçirilmesi için hareket edilmiş, bölgenin coğrafyası gereği ormanlık ve dağlık arazilerin geçit vermez olması, kabilelerin savaşçı olmaları, nihayetinde mücadelenin Doğu Kafkasyalılar için ise dini bir karakter kazanmış olması, Rusya'yı zor duruma düşürmüştür. Nitekim bunun aksi olarak, bölgelerin ortak düşmana karşı sistemli bir birliktelik oluşturamamasının yanında, kabileler arasındaki kan davalarının ve çatışmaların görülmesi ise Rusya'nın işgal sürecini hızlandırmıştır. Bu minvalde Rusya tarafından ele geçirilen yer, Orta Kafkasya'daki Kabardey Bölgesi olmuştur. Kuzey Kafkasya'yı doğu ve batı şekliyle ikiye ayıran, bölgenin tam ortasında bulunması yönüyle öneme sahip olan Kabardey toprakları, aynı zamanda Gürcistan yolunun üzerinde bulunan Daryal Geçidi'ne hâkim bir konuma sahipti. Bölge ile ilgili ilk temas, Rusya'nın 1763 yılında Mozdok Kalesi'ni inşa etmesi ve Çerkeslerin buna mani olmak istemeleri sonucu vuku bulmuştur. Kalenin yapılmasına karşı egemenliklerinin tehlikeye girdiğini bunun yanında kendi kölelerinin kaçarak buraya sığındığını sebep gösteren Kabardeyler Rusya'ya savaş açtılar. Bu savaş 1765-1779'a kadar kanlı bir şekilde sürmüştür¹⁴⁹, Kırım Savaşı'nın Adigeler lehine bir netice vermemesiyle Kabardey bölgesi bütünüyle Rus idaresi altına girmek zorunda kalmıştır¹⁵⁰.

1.5.2. XVIII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ortaya Çıkan Müridizm Hareketi'nin Doğuşu ve Etkileri

Çar Korkunç İvan tarafından 1552 yılında Kazan'ın, 1556 yılında ise Astrahan'ın zaptedilmesiyle Rusların güney yönünde ilerlemesi başlamıştır. Kazan'ı ve Astrahan'ı ilhak eden Ruslar, verimli topraklara el koyarak Müslümanları topraklarından çıkarmıştır. Ele geçirdiği yerdeki topraklarda Hristiyanlaştırma politikasıyla hareket eden Ruslar, kabul görmediğinde bölge halkını oturduğu topraklardan çıkarmıştır. Bölge halkına Hristiyanlığın kabul edilmesi, kabul edilmediği takdirde ise topraklarından sürülecekleri şartlarından birisini kabul etmek zorunda oldukları iki seçenek sunulmuştur. Genel anlamda Müslümanların bu şartlara maruz kalması, Kafkasya'da bölgesel tepkilerin doğmasına sebep olmuştur. Müslümanlara karşı yapılan yıldırma politikası, baskı ve asimilasyon girişimleri Ruslara karşı nefret ve

¹⁴⁹ U. Tavkul, *a.g.e*, 2015, s. 90.

¹⁵⁰ U. Tavkul, *a.g.e*, 2015, s. 91-92.

kin güdülmesine sebep olmuştur¹⁵¹. Söz konusu bu durum XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Pugaçev İsyanı'na Müslümanların önemli ölçüde katıldıklarını göz önüne aldığımızda bu nefreti anlatır niteliktedir.

Topraklarının Ruslar tarafından işgaliyle binlerce yıllık adetlerinin İslam'la beraber yok olacağını ve bunun yerine üzerlerinde Rus adetlerinin ve Hristiyanlığın egemen olacağını düşünen ulema, bölge halkının dini inancını güçlendirerek İslam'ın Kafkasya'da daim olmasını sağlamak amacıyla "iman-tevhîd-cihad" anlayışıyla hareket ederek, bunu halka anlatmaya başlamışlardır. Ruslarla yapılan savaşın sertleşmesiyle ileriki yıllarda "şehadet" kavramı da ortaya çıkmıştır. Bu amaçlar etrafında ancak üstün Rus kuvvetleri karşısındaki birleşme azmi uzun müddet var olabilmıştır. İslami tasavvuf ekollerinden biri olan Nakşibendiye tarikatına bağlı bir inanç akımı olan Müridizm, tarikata bağlı olan müridlerin savaşta bir mücahid olmasının yanı sıra tarikatın merkezini oluşturan öğretici kadrosu da aynı zamanda cihad ordusunun yönetimini oluşturmuştur. Müridizm'in yönetici kadrosu, aynı zamanda imamları sırasıyla; İmam Mansur, İmam Gazi Muhammed, İmam Hamzat Bek ve İmam Şamil olup bu liderlerin de kendi alt kadroları olan yönetici rolündeki naibleri bulunmaktadır¹⁵². Başta İslam'ın cihad anlayışıyla hareket eden, buna ilaveten Kafkasyalıları saflarında daha sıkı tutacak olan yurt savunması ve sevgisini de vurgulayan Müridler, düzenli Rus birliklerine karşı önemli derecede direniş göstermişlerdir.

1.5.2.1. İmam Mansur'un Ortaya Çıkışı

Kesin olarak ne zaman doğduğu bilinmeyen İmam Mansur'un hakkında çeşitli iddialar bulunmaktadır. Sadece hangi tarihte doğduğu meselesi değil aynı zamanda kim olduğu, kim için hizmet ettiği, amacının ne olduğu, nerelerde bulunduğu, bölgeye hangi şartlarda, nereden geldiği de idealler doğrultusunda farklılık arz etmektedir. Bu iddialar sırasıyla şu şekildedir;

¹⁵¹ Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya ve İstiklal Davası*, Orkun Yayınları, Ankara, 1961, s. 36.

¹⁵² M. Halistin Kukul, *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 8 : İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, Ankara, 1983, s. 221.

1. Babası Monferra'da avukat olan Giovan Battiste Boetti adında Avrupalı bir maceraperesttir¹⁵³. Bir hekim olmasını isteyen babasının isteğine rağmen o, 13 yaşındayken evden ayrılmış, bir kısım maceraların ardından da Dominiken papazları arasına girmiştir. Daha sonra doğuya giderek Anadolu, Kıbrıs, Filistin ve Petersburg'da yıllarca dolaşmıştır. Keramet gösterdiğine inanılarak Amadya'da etrafında çok sayıda insanı toplayıp Kars, Tiflis, Ahalcik ve Bitlis kalelerine saldırılar gerçekleştirmiştir.

İtalyan Profesör Ottino'nun ortaya attığı bu iddialardan ayrı olarak¹⁵⁴ aynı zamanda o Allen W.E.D'nin iddiasıyla; Türklere hizmet eden bir İtalyan¹⁵⁵ ya da Amadya'ya giden bir İtalyan papazıdır.

2. Buhara'da tahsil görmüş olan Orenburg'lu bir Tatardır¹⁵⁶.

3. Osmanlı Devleti'nin bir ajanı olarak Kafkasya'ya gönderilmiştir.

İmam Mansur'un kim olduğu meselesi hakkında bu kadar farklı görüşlerin olması bir kısım sebeplere ve menfaatlara dayanmaktadır. İmam Mansur'un Avrupalı bir maceraperest olduğu tutarsız bir fikir olup durumun böyle olduğuna dair bir kanıt yoktur. Buhara'da tahsil gören Orenburglu bir Tatar olduğu Ruslar tarafından öne sürülmüş olup, onun Kafkasya'daki etkinliğinin kırılması amaçlanarak öne sürülmüştür. Osmanlı Devleti tarafından Kafkasya'ya gönderilen bir ajan olduğu görüşü ise Osmanlı arşivleri incelendiğinde bu fikirden çok uzak olarak, böyle olduğuna dair bir belirtiye rastlanmamıştır.

Osmanlı arşivlerinde geçtiği şekliyle İmam Mansur doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Baba adı Şabats (Şabesse) veya Yafel'dir¹⁵⁷. Gerçek adı Uşarman olan ve Çeçenistan'ın Alda (Aldı) köyünde, ailenin ikinci çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çocukluğunda Kaz çobanlığı, sığır çobanlığı, kuzu çobanlığı ve koyun çobanlığı yapmıştır. Ziraatle ve çiftçilikle uğraşmış bunun yanında marangozluk da yaptığı sanılmaktadır¹⁵⁸. İmam Mansur'u araştırması için Ferah Ali Paşa tarafından

¹⁵³ Aytek Kundukh, Sad. ve Haz. Tarık Cemal Kutlu, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 30.

¹⁵⁴ John F. Baddaley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 72.

¹⁵⁵ Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Köse Torunu, O.D.T.Ü Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayını, Ankara, 1985, s. 33.

¹⁵⁶ J. Baddaley, *a.g.e*, s. 73

¹⁵⁷ Kadircan Kafli, *Şimali Kafkasya*, Vakıf Matbaası, Ankara, 1942, s. 81.

¹⁵⁸ Tarık Cemal Kutlu, *Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Türk Tarihlerinde Kuzey Kafkasya'nın İlk Milli Mücahidi ve Önderi İmam Mansur*, İstanbul, 1987, s. 17.

bölgeye gönderilen Kadıoğlu Mehmed Ağa, Mansur'un evine giderek onun hakkında hazırladığı raporuna göre, imamın kendisinin ve evinin şekliyle ilgili bilgiler verdikten sonra bir eşinin, annesinin ve tahminen 4 yaşlarında olan bir oğlunun olduğunu yazmıştır¹⁵⁹.

İradesini bir işe yönelten anlamına gelen mürid kelimesi, Rus müellifler ve Kafkas terminolojisinde “din savaşçısı, asker, muharip” anlamlarında kullanılmıştır. Buna uygun olarak, batı dillerindeki “izm” eki ile birleştirilip, Nakşibendi tarikatı mensuplarının, Ruslara karşı ortaya koyduğu Gazavat'a (Kutsal Savaş) “Müridizm” adı verilmiş ve Kafkasya'da Ruslara karşı XVII. yüzyıl sonlarında başlatılan mücadele bu isimle yani, “Müridizm” olarak meşhur olmuştur.

A.Bennigsen ve M. Broxup'a göre, Müridizm hareketi, tarikat mensuplarınca ortaya konan bir hareket olup, kâfir hükümdarlara, onların uşağı durumunda olan kötü Müslümanlara karşı yapılmış ve Allah'ın hükmü yeryüzünde hâkim kılınıncaya kadar mücadeleyi esas alan bir harekettir. Yine bu müelliflere göre Nakşibendi tarikatına mensup ve Çeçen olan İmam Mansur Uşarma, Ruslarla ilk defa 1785 yılında Sunja Nehri'nin kıyısında mücadeleye girişmiş ve Müridizm hareketini başlatmıştır. İmam Mansur'un başlattığı bu hareket, daha ziyade Nakşibendiler önderliğinde ve az miktarda da olsa Kadiri tarikatı tarafından idare edilerek çeşitli fasıllarla da olsa 1920-23 yıllarına kadar devam etmiştir.

1.5.3. Şeyh Şamil Döneminde Müridizm Hareketi ve Kuzeydoğu Kafkasya'da Rusya'yla Mücadele

Kabul ettiklerinden beri İslam'ı hayatlarının merkezine alan Kafkasyalılar ve özellikle Dağıstanlılar, XIX. yüzyılın başlarından itibaren ülkelerine işgal girişiminde olan Rusya'ya karşı gerçekleştirecekleri mücadelenin fikri temelini ve moral desteğini İslamiyet'te bulmuşlardır. İslam'da olan cihad anlayışını ve Kafkasya savunmasını bir araya getirdikleri mücadeleleri, bu sayede üstün Rus ordularına karşı önemli başarıların elde edildiği bir savunma mahiyeti kazanmıştır. Süreç içerisinde bölgede ortaya çıkan tasavvuf inancına göre, Allah'ın rızasına kavuşmanın hedeflenmesinin yanında, din düşmanlarıyla savaşmayı emreden cihad ruhu birleşmiş, böylelikle Kafkasya'yı

¹⁵⁹ Kesbî Haşim Mehmet Efendi, Haz. Mustafa Özsaray, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 80.

Rusya'nın istila hareketinden kurtarmayı amaçlayan bir milli kurtuluş hareketi ortaya çıkmıştır¹⁶⁰.

Müridizm, İmam Mansur'un ölümünden sonra bölgesel şeyhler eliyle varlığına devam etse de aktif şekilde yeniden Ruslara karşı cihad anlayışıyla ortaya çıkması, 40 yıl sonra İmam Gazi Muhammed ile mümkün olmuştur. Kuzey Kafkasya'nın doğu kısmında ve Dağıstan'da, klasik İslam medrese eğitimini gayretle sürdürerek âlimlerin yanında yetişen ve zamanının İslami bilgilerini öğrenen Molla Muhammed, İmam Mansur hareketinin Kafkasya'daki etkilerini iyi bildiği için, Rusların istila girişimlerini durduracak tek çarenin cihad inancının diri tutulması olduğuna inanmıştır. 1793 yılında Dağıstan'nın Gimri Avulunda¹⁶¹, Avar asıllı olarak dünyaya gelen Molla Muhammed, şeriat ilmini edindikten sonra Müridizmi etkili kılmak için önde gelen Nakşibendiyye Şeyhi İsmail Şirvaniye bağlanmıştır. O zamana kadar ikiye ayrılarak "Müceddidiyye" ve "Mazhariyye" olarak bilinen Nakşibendiyye tarikatını, "Halidiyye" ismi ile devam ettiren, sırasıyla Mevlana Halid-i Bağdadi, Muhammed el- Dağıstani ve Kürdemirli Şeyh İsmail Şirvani isimli temsilcileri eliyle tarikat Kazan'a ve Kafkasya'ya yayılmıştır¹⁶².

Şeyh Şamil de Şeyh İsmail Şirvani'nin müridleri arasında bulunmaktadır. Müridizm'in el kitabı olarak kabul edilen "El Âdab-ül Merziya Tarikat-ı Nakşibendiyye" nin müellifi olan, aynı zamanda Şeyh Şamil'in de kayınpederi olan Cemaleddin Gazikumukî, İmam Gazi Muhammed'i etkileyenler arasında ayrı bir yere sahiptir. İmam Gazi Muhammed tarikat usulünü ve öğretisini Kürdemirli Şeyh İsmail Şirvanî ile görüşerek kavramış, 1823 yılında Dağıstan'a dönerek ise halk içinde irşada başlamıştır. İrşad faaliyetlerini gösterirken, ilk olarak bir dağlının en önemli vazifesinin Allah yolunda gazavat olduğunu, ardından her kişi için hayat kurallarını düzenleyen şeriat kurallarına uyarak saygı gösterilmesi gerektiğini, bir dağlının kâfirlere haraç veremeyeceğini, Allah'tan başka hiçbir şeyin karşısında eğilmeyeceği, zevk ve sefadan, haramlardan uzak durularak ruhun ibadetle meşgul olmasının elzem olduğunu anlatmıştır. Kafkasya'daki bağımsızlık savaşları, bu tarihin ardından dini motiflerin etkisiyle "Gazavat" olarak isimlendirilmiştir.

¹⁶⁰ M. Kukul, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁶¹ Kafkasya'da, özellikle Dağıstan'da köylere verilen isim, avul=köy.

¹⁶² M. Kukul, *a.g.e.*, s. 8. : İ. Gündüz, *a.g.e.*, s. 246

İmam Gazi Muhammed mücadeleyi başlatmadan önce halkı hazırlamak adına uzun müddet irşad faaliyetini devam ettirerek komşu boyların önde gelenlerini bir araya getirmiş, bir istişare toplantısı düzenlemiştir. Gazi Kumuk Hanlığı'ndan Molla Han Muhammed, Avar Hanlığı'ndan Şeyh Şeybânî, Tarko Şamhallığından Molla Hacı Yusuf, gibi bölgede saygı gören liderlerin bir araya geldiği bu toplantıda, seçimle Gazi Muhammed'in imamlığı kabul edilmiştir. Aralarında Şeyh Şamil'in de yer aldığı İmam Gazi Muhammed'e biat eden liderler, cihad ve gazavat adı altında Kafkasya'da faaliyet göstererek halkı bir araya getirmek için çaba harcamışlardır. Gralevskl adlı Rus yazarının belirttiğine göre; *"Cihada daha fazla güç kazandırabilmek için müridler sokak sokak dolaşıyor ve kılıçla kapıları çalarak 'Gazavat! Gazavat!' diye bağıryorlardı. Hatta kabristanlara da uğrayarak ağaç kılıçlarla mezar taşlarına vuruyor ve 'Gazavat! Gazavat!' diye ölüleri bile amansız düşmanla cihada davet ediyorlardı."* Gazi Muhammed etrafında 3.000 kişilik düzenli bir mürit ordusu olduktan sonra, Ruslar'a karşı açıktan mücadeleye başlamak için, şeyhinin onayını da alarak "Kafkasya Halkını Ruslar'a Karşı Cihada Dâvet" bildirisini 1829 yılında yayınlamak üzere mücadeleyi başlatmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda doğu cephesinde bulunan Erzurum-Muş'u Ruslara karşı kaybeden Osmanlı Devleti, savaşın sonunda imzalamış olduğu Edirne Antlaşması uyarınca Kafkasya'daki haklarından vazgeçerek, Karadeniz'in doğu kıyılarıyla beraber bütün Kafkasya'yı da Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır. Bu tarihlerde Cihad ve Gazavat'ı başlatan İmam Gazi Muhammed, aynı zamanda Rusya'nın Kafkasya üzerindeki egemenliğini tanımadığını da ilan etmiştir¹⁶³.

İmam Mansur'un ardından bir süre lidersiz kalmış olsalar da İmam Gazi Muhammed ile beraber Müridizm hareketi, bir lidere sahip olmuştur. İmam Gazi Muhammed ile bir lidere kavuşmuşlarsa da o, Gimri avulda Ruslarla yapılan bir mücadele sonunda ölmüştür. Ölmeden kısa bir süre önce çocukluk arkadaşı ve aynı zamanda yardımcısı olan Şeyh Şamil'i yanına çağırarak ona; *"Kardeşim Şamil, bu savaşta şehid olsam gerektir. Benden sonra Hamzat imam olacak. Onun imamlığından sonra sen başa geçecek senelerce Kafkasya'ya hükmedeceksin. Nâmin cihanı tutacak. Çar ordularını perişan edeceksin. Gimri'den gitsen bile mezarımı düşman çizmeleri altında bırakmazsın inşallah!"*¹⁶⁴ dediği rivayet olunmaktadır.

¹⁶³ İ. Gündüz, *a.g.e*, s. 221.

¹⁶⁴ Murat Yeşil, Murat Arvas, "Şeyh Şamil'in İzinde", *Türkiye Gazetesi*, 23 Şubat 1993, s. 2.

İmamlar Dönemi olarak isimlendirilen 1829-1859 tarih aralığı Çeçenlerin, Ruslar karşısındaki Kafkasya direnişlerinin en etkili ve başarılı olduğu dönem olmuştur. İmamlar Dönemi, İmam Gazi Muhammed'le 1829-1832 yıllarında başlamış olup 1832-1834 yıllarında İmam Hamzat Bek ve 1834-1859 yıllarında ise İmam Şamil ile devam etmiştir. Topluluk ve tarikat anlayış ve ruhunun güçlü olduğu gibi aynı zamanda da Kafkasya'da kısmen yaygınlık gösteren İmamlar Dönemi'nde Çeçenler, oldukça örgütlenmiş olarak, planlı şekilde hareket ederek askeri anlamda hem sayıca hem de mühimmatça üstün olan Rus ordularına karşı başarılar elde etmişlerdir.

Çeçenlerin bu imamlar direnişini yarmak için Ruslar, mücadelelerden önce ve sonra askerlerini takviye etmişlerdir. Rusların saldırıları artarak asker sayıları 1859 yılında 300.000'e çıkmıştır. Nihayetinde 74 yıllık yaşamının ciddi bir kısmını inandığı dava uğruna, Ruslar'a karşı savaşarak geçiren Şeyh Şamil'in esaretiyle, Çeçen savunma ve direnişi önemli ölçüde zayıflamıştır. Çeçenistan'ın Ruslar tarafından zaptının ardından askeri birliklerini Kuzeybatı Kafkasya'ya sevk eden Ruslar, Kafkas halklarının direnişlerinin zayıf kalması sonucu bölgeyi 1864 yılında işgal etmiştir¹⁶⁵.

Gazi Muhammed'in imamlığının ardından bu makama gelen Hamzat da benzer şekilde hareket ederek selefinin yolundan gitmiş, kısa süren yöneticiliği müddetince sert ve şiddetli bir politika izlemiştir. Vaazlarındaki teşvik edici konuşması insanların şeriata ve kendisine itaat etmesi adına, zorlayıcı nitelikte olmuştur. Hunzah'ta bulunan Avar Hanlığı'nın hâkimiyet altına alınmasının ardından Hamzat, onlara İslam'ı anlamaları ve emirlerine uygun şekilde yaşamaları için vaazlar vermiştir. Her ne kadar böyle olsa da bu vaazlar, Hunzahlılar üzerinde etkili olmamıştır. Han sülalesinin müridler tarafından öldürülmüş olması nedeniyle Hunzahlıların bir kısmı, Hamzat ve adamlarına karşı nefret beslemişlerdir. Müridler, Hunzahlıların bu tavrına rağmen, her fırsatta inandıkları öğretilerin propagandasını yapmaktan çekinmemişlerdir. Nefretleri dinmeyen Hunzahlıların tavrına karşılık müridler, her ne kadar kan geleneğinin haram ve batıllığını anlatıp bu inancı kaldırmak adına gayret etmişlerse de yetersiz kalmıştır. Kan bedeli inancı sebebiyle İmam Hamzat, müritlerce öldürülen han ailesinin akrabaları tarafından cuma namazı esnasında, camide öldürülmüştür¹⁶⁶. Bu beklenmedik ölümün ardından imamlık makamına geçen Şamil, Müslüman Dağıstan halkına şeriati anlatmayı, dolayısıyla temelleri daha da sağlamlaştırdıktan sonra Ruslara karşı

¹⁶⁵ M. Kukul, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁶⁶ Muhammed Tahir El-karakı, *Dağıstan Kılıçlarının Parlamaşı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 177.

mücadele etmeyi politika olarak benimsemiştir. Bu amacını gerçekleştirmek için kendinden önceki imamların yaptığı uygulamalar gibi köyleri tek tek dolaşarak halkın “gazavat”ı benimsemesi için çaba harcamıştır¹⁶⁷. Seleflerine nazaran daha sistemli ve organize hareket eden Şamil, şeriata aykırı durumları gördüğünde kendisi müdahalede bulunmuştur¹⁶⁸.

Üç imam ayrı ayrı bilgili kişiler olmakla beraber, hepsi medrese eğitimi görmüş, fıkıh, hadis ve Kur’an bilen kişilerdir. Hal böyleyken gazavatın önemini ve onunla ilgili ayet ve hadisleri bildiklerinden şüpheye mahal yoktur. Şeyh Şamil’in imamlığı boyunca yanında bulunan ve yardım eden, mürşidi olmakla beraber kayınpederi de olan Cemaleddin Gazikumuki, Kafkasya gazavatına destek vermesi için Osmanlı Devleti’nin mevcut şeyhülislamına mektup yazmıştır. “Gazavat” hareketi kimi Rus yazarları tarafından söylenildiği gibi yalnızca ganimet elde etme niyetiyle yapılan bir hareket olmamakta, İslam’ın kâfirlerle savaşlarını haber veren ayetlere dayanmaktadır. Dağlıların topraklarına kolonizasyon ve istila için giren yabancılar bulunmaktaydı. Kendilerini, namuslarını ve topraklarını savunmak da “gazavat” hareketinin dağlılara göre en etkili sebeplerinden birisi olmuştur¹⁶⁹.

Şeyh Şamil, Dağıstan’da bulunan Gimri avulda 1797 yılında doğmuştur. Doğduğu tarih olan 1797 yılı, aynı zamanda İmam Mansur’la Kafkasya’da başlayan mücadelenin on dördüncü yılına tekabül etmekteydi. Doğduğunda babası Muhammed tarafından, Ali ismini alan imam, çocuk yaşlarında geçirdiği şiddetli bir hastalığın sonucunda adetlere göre Şamil ismini de almış ve bu yeni ismiyle çağrılmıştır. Küçük yaşından itibaren 30 yaşına kadar fıkıh, hadis, tefsir gibi ilimlerin yanında tarih, edebiyat ve fen ilimlerini de öğrenen Şamil, önemli bir âlim olmuştur. Rusların Kafkasya’ya yönelik düşmanca hareketlerini bilen, insanların özgür yaşamını tehdit ederek İslam’ın gücünü ortadan kaldırmak için yapılan her türlü hareketin önünde durmak niyetiyle Şamil, cihad anlayışıyla mücadeleye başlamıştır¹⁷⁰.

İmam Mansur’la 1783 tarihinde başlayan hareket, İmam Gazi Muhammed’le devam etmiş, 1832 yılında şehit düşen Gazi Muhammed’in yerine Hamzat Bek imamlığa seçilmiştir. 3 yıl kadar imamlığı sürdüren Hamzat Bek’in, 1835 tarihinde, bir

¹⁶⁷ M. Karaki, a.g.e, s. 227.

¹⁶⁸ Abdullah Temizkan, “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: IX, S. 2, 2009, s. 180.

¹⁶⁹ A. Temizkan, a.g.m, 2009, s. 175.

¹⁷⁰ İlhan Apak, *İslam Âlimleri Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayınları, C. 18, İstanbul, 1985, s. 226.

cuma günü Hunzah Camii'nde şehit edilmesinden sonra liderlik, yani imamlık makamına Şeyh Şamil seçilmiştir¹⁷¹. Kafkasya müridizminin en etkili lideri olarak 39 yaşında imamlığa seçilen Şamil, İslam âlemi tarafından da zamanla önemli bir saygınlığa ulaşmış, hatta Avrupalılarca da mevzu edilerek, hakkında konuşulmuştur. Şeyh Şamil, imam olduktan sonra ilk icraat olarak, iç anlaşmazlıkları halletmek istemiş, bu düşünce gereği ise 1835 yılında Şura'yı toplamıştır. Şura'da alınan karar neticesinde Ruslarla işbirliği yapan hanların üzerine giderek ahalinin Müridizm safında yer almasını sağlamıştır. Ahali desteğini arkasına alınca, durum Rusya'nın dikkatini çekmiş, 1839 yılında Müridizmin yönetim merkezi olarak kullanılan Ahulgoh Rus işgaline uğradıysa da, İmam bu saldırıdan kurtulmuştur. Çeçen topraklarına bir kısım müridiyle beraber giden Şamil, 1840-1843 yılları arasında bölgedeki Rus birliklerine önemli darbeler vurarak zaferler elde etmiş, 1845 yılında Dargo'da Rusları malup edince de Dağıstan, Müridizm hareketine önemli sayılarla katılmıştır¹⁷².

Ruslara karşı kazandığı başarılarla Kuzeydoğu Kafkasya'da ciddi şekilde etkinliğini arttıran Şeyh Şamil, Kuzeybatı Kafkasya'yı da Ruslara karşı birleşmek için örgütlendirmek istemiştir. Bu amaç için Nalçik'e kadar gitse de bölgedeki feodal beylerin bu harekete mani olması ve birleşmek istememeleri sebebiyle, bazı Oset ve Kabardey liderleri de yanında olduğu halde Dağıstan'a geri dönmüştür. Kuzey Kafkasya'nın birleşmesi ise yapılan bu engelleme ile gerçekleşmemiştir. Kuzeybatı Kafkasya'daki Şapsığ bölgesinde, 1839 yılında doğan Milli Misak Meclisi'nin, Kuzey Kafkasya'yı içine alan Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki halkın, ortak düşman olan Ruslara karşı savaşılması gerektiği kararı önem arz etmektedir. Bu kararın ardından 1840 yılında Kuzeybatı Kafkasya'daki Rus birliklerine ciddi darbeler vurulmuş, bazı kalelerin dışında bütün Rus kaleleri ele geçse de birlikler takviye edilmiştir¹⁷³.

Kuzeydoğu Kafkasya'da ve Kuzeybatı Kafkasya'daki bu gelişmelerin ardından birleşmek için yapılan hamleler yine devam etmiştir. Bir kısım Çerkes kabilesinin talebi üzerine 1842 yılında Hacı Muhammed, İmam Şamil'in naibi olarak Kuzeybatı Kafkasya'da müridizm lehine faaliyetlerde bulunmuştur. Yaptığı icraatlarda ses getirerek Ruslara karşı cihat ile aynı cephede savaşmanın önemine vurgu yapmış, Şamil'in bu konuda yardımlarının olacağını belirtmiştir. İki yıl faaliyette bulunduktan

¹⁷¹ M. Kukul, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁷² Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991. s. 20 (Bkz. Ek-21)

¹⁷³ H. Bice, *a.g.e.*, s. 21.

sonra aniden ölen Hacı Muhammed, bölgede mescitler yaptırmıştır. 1844 yılında Abazalar arasına ise Hacı Süleyman gönderilmiş, naib, İslam'ın yayılması için gayret etmiş, Hacı Muhammed kadar başarılı olamayarak geri dönmüştür. 1846 yılında kendisi de Çerkes olan Muhammed Emin, irşat faaliyetlerini yürütmüştür. Gönderilen bu naibler, Milli Misak Meclisi'nde Kuzeydoğu Kafkasya'yı temsil etmişlerdir. Nitekim konularının zarar görmesinden endişelenen ve İslam hukukunun eşitlikçi ve sosyal düzeni ön gören kanunlarını kabul etmeyen bir takım liderler, müridizm için yapılan bu hareketleri engellemeye çalışmıştır. Bütün bunlara rağmen Naib Muhammed Emin, anlattıklarıyla ve yaptıklarıyla bir kısım boyları bir araya getirmekte muvaffak olmuş, bu yolda silahlanma gayretleri içerisinde bulunarak, 1848 yılında Ruslara karşı mahalli bir ordu kurmakta muvaffak olmuştur¹⁷⁴.

Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya hâkim olma girişimlerinin bir aracı olarak bölgeye kurulan kaleler, müstahkem mevkiiler ve kontrol noktaları, topraklarını savunan halk için oldukça sıkıntılar oluşturmuştur. Müridizm ve Kuzeybatı Kafkasya'daki direniş boyunca Kafkas halklarına dışarıdan hiçbir yardım yapılmamıştır. İmamlıkta bulunduğu 25 sene müddetince Ruslara karşı mücadele veren Şeyh Şamil ve müritler, Müslümanların halifesi olan o zamanın Osmanlı Padişahı Sultan Abdülmecid ile haberleşmek ve durumu anlatmak için Şeyh İsa Hacı Çirkevi aracılığıyla bir rapor sunmuşlar, cevabın kendilerine yedi ay sonra verileceği bildirilmiştir. Kırım Savaşı'nın ardından Rusların, Kafkasya'ya tekrar yüklenmeye başlamasının ardından Muhammed Emin İstanbul'a bizzat gelmiş, Kuzey Kafkasya'daki harekete destek bulmayı amaçlamıştır. Nitekim kendisi Rus baskısıyla Şam'a sürülmüş, nihayetinde tekraren Kafkasya'ya dönmüştür¹⁷⁵.

Mücahitlerin savaş stratejilerini yıpratmaya dayalı vur kaç şeklinde yürütmelerinde, belki de en önemli unsur olan ormanlık alanlar, 1857 yılından itibaren Rus ilerleyişi sırasında Ruslar tarafından tahrip edilmiştir. 1859 yılına gelindiğinde, yıllarca Ruslara karşı savaştan ve kayıpları son derece artan özellikle Şeyh Şamil ve müritleri, son direnişlerini gerçekleştirmek için Gunip Dağı'na çekilmişlerdir. Sonradan eklenenlerle beraber 300 kişiye ulaşan müritler, iki ay kadar bir süre daha direnmiş olsalar da, Rus kuvvetlerine karşı mağlup olmuşlardır. İmam Şamil, kendisinin ve mahiyetinin İstanbul'a gitmesi şartıyla iki oğlu ve bazı müritleriyle beraber, 1859

¹⁷⁴ H. Bice, *a.g.e*, s. 22.

¹⁷⁵ H. Bice, *a.g.e*, s. 23.

yılında General Baryatinski'ye teslim olmuştur. Nitekim Ruslar sözünde durmayarak İmam Şamil'i, 11 Eylül 1859'da Petersburg'a, kısa bir süre sonra da 10 yıl kalacağı Kaluga şehrine götürerek, esaret hayatına mahkûm etmiştir. Şeyh Şamil, Nisan 1869'da iki oğlunu rehin bırakarak İstanbul'a gelmiş, Sultan Abdülaziz'le görüşmesinin ardından Medine'ye gitmek üzere Mısır'a gönderilmiştir. Daha sonra Medine'ye yerleşerek hac görevini yerine getirdikten sonra, 4 Şubat 1871 yılında vefat etmiş, Medine'de Cennet-ül Baki kabristanına gömülmüştür¹⁷⁶.

Ruslara karşı mücadelenin ardından Şeyh Şamil, 1859 yılından 1869 yılına kadar 10 yıllık esaret hayatı yaşamıştır. 1869 yılında hacca gitmek ve Kafkasya davasını yeniden canlandırmamak şartlarıyla serbest bırakılmıştır. Bu süre içerisinde Dağıstan ve Çerkes muhacirleri olduklarını ifade eden bir kısım kişiler, dilekçelerinde belirttikleri üzere, vefatından sonra Rusya'da kalacak ailesinin Hristiyanlaşmasından korkan Şeyh Şamil'in hacca giderek Medine'ye yerleşmek isteğine kefil olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca kendilerine de hac görevini yerine getirmeleri için izin verilmesini istemişlerdir. 16 Nisan 1862 yılında yazılan Arapça yazının tercümesinde; *Şeyh Şamil Efendi'ye bağlanmış olanların gayesi, Hacc-ı şerif için yola çıkmak ve Medine-i Münevvere'de ölene kadar ibadet etmek gibi hayırlı bir niyetten olmaktadır. Allah ve Resul aşkına, bu maksadın münasip bulunduğu surette, tarafından uygun olmayan bir hareketin ortaya çıkmayacağına dair işbu Dağıstan ve Çerkes kulları kefildir. Padişahın kefilliği ile kendisi ve hanedanının, Rusya'dan talep edilmesine ve kabul edildiği takdirde Şeyh Şamil tarafından uygunsuz bir hareket ortaya çıkarsa onu tutup bizzat padişahın huzuruna getireceğimizi taahhüt ederiz. Şeyh Şamil'in vefatından sonra evlatlarının o tarafta kalarak Hristiyanlaşacağı düşüncesinden ve korkusundan dolayı, nasıl olursa olsun Osmanlı'ya gelme konusunda çare aramakta canını vermeyi göze almış olduğu...*¹⁷⁷ ifadelerine yer verilmiştir. Bunun yanında hacca niyet etmiş bir kısım Dağıstan muhacirleri olarak, Beytullah'a gitme istekleri padişahın rica edilmiştir.

¹⁷⁶ Tarık Mümtaz Göztepe, *İmam Şamil*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1984. S. 464.

¹⁷⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, C. II, Belge No: HR.TO.387/37, 16 Şevval 1278, s. 78. (Bkz. Ek-20)

İKİNCİ BÖLÜM

KIRIM SAVAŞI'NA GİDEN YOLDA RUSYA'NIN OSMANLI DEVLETİ ÜZERİNDEKİ SİYASETİ

2.1. Kırım Savaşı'na Giden Yol

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde imza edilen Edirne Antlaşması ile Kafkasya'daki hâkimiyetinden Rusya yararına vazgeçen Osmanlı Devleti, aynı zamanda boğazların uluslararası bir hale kavuşmasını da engelleyememiştir¹⁷⁸. Anlaşmanın şartları arasında devletin zararına olan bir diğer madde de Yunanistan'ın bağımsızlığının tanınması olmuştur¹⁷⁹. Bu anlaşmayla Rusya, Ortadoğu ve Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi nüfuzunu Kırım Savaşı'na kadar korumayı başarmıştır¹⁸⁰.

Öte yandan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmış olup İngiltere ve Fransa'nın bu hareketi destekler tavrı karşısında Osmanlı Devleti, Rusya'dan yardım almak mecburiyetinde kalmıştır. II. Mahmut'un teklifine müsbet cevap veren Çar I. Nikola askerlerini ve donanmasını İstanbul'a göndermiş ve 1833 yılında Rus askerleri İstanbul'a ilk kez gelmiştir. Rus askerlerinin İstanbul'a gelmesinin ardından tedirgin olan Fransa ve İngiltere, Mehmed Ali Paşa'ya baskı yaparak bir anlaşma zemini oluşması için çaba göstermiş ve 14 Mayıs 1833'te Kütahya Antlaşması imzalanmıştır. İsyanın, anlaşmayla neticelenmesinin ardından Fransa ve İngiltere, Rusların İstanbul'u terk etmesini istemiştir¹⁸¹. Mısır Meselesi'nde, Osmanlı merkezi yönetimiyle ortak hareket eden Rusya, karşılığında Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı imzalayarak, boğazlar üzerinde haklara sahip olmuş, bu durum ise İngiltere'nin "Doğu Meselesi" yaklaşımını değiştirmesine, aynı zamanda Fransa'yla ortak hareket etmeye itmiştir¹⁸². Dolayısıyla İngiltere XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren benimsediği Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyaseti gereği¹⁸³ hareket ederek, 1840 yılında Mısır Meselesi'nde Osmanlı lehine müdahale etmiş, Temmuz 1841 Londra

¹⁷⁸ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, C.I, Ankara, 1953, s. 280-283.

¹⁷⁹ Julide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁸⁰ Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, Üniversite Matbaacılık, İstanbul, 1947, s. 131-134

¹⁸¹ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 23, S. 23, Ankara, 2008, s. 159.

¹⁸² C. Tukin, *a.g.e.*, s. 203

¹⁸³ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih Dersleri (1789-1919)*, Ankara, 1961, s. 21

Sözleşmesi ile boğazları uluslararası bir konuma getirerek Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ne ve boğazlara tek taraflı hâkimiyetini etkisiz kılmıştır¹⁸⁴.

Her ne kadar durum bu şekilde olsa da Rusya, Kırım Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca tavrından vazgeçmemiştir. Rusya, Hünkâr İskelesi Antlaşması (1833)'ndan sonra Osmanlı topraklarının ortak paylaşımı adına Rusya ve Avusturya arasında imzalanan Münchengratz Antlaşması (1834)'na, Fransa'yla gerginlik yaşayan İngiltere'yi de dâhil etmek istemişti. Bunun bir nedeni de uluslararası sorunların kongre ve konferans yöntemiyle çözüme kavuştuğu bir dönemde Rusya, Osmanlı Devleti'nin paylaşımını tek başına yapamayacağını biliyordu. Rus Çarı I. Nikola ortak harekete, Ortadoğu'daki Rus-İngiliz emellerinin benzerliğine vurgu yaparak, Rusya-İngiltere-Avusturya'nın aynı safta olmaları durumunda Osmanlı topraklarının savaşılmaksızın paylaşılabilmesi meselesinde İngiliz devlet adamlarını ikna etmek için gayret etmiştir. Rus Çarının 1844 yılında İngiltere'ye yaptığı ziyaret bu konu için de önemli sonuçlar vermiştir. Bu görüşmede ancak Rusya-İngiltere-Avusturya'nın ortak hareket etmesiyle Osmanlı Devleti'nin paylaşılabilmesi karara bağlanırken Fransa'ya karşı Rusya ve İngiltere arasında gizli bir antlaşma imzalanmıştır. Aynı zamanda bu antlaşma, söz konusu ortak hareket etmek için anlaşan bu devletlerin Osmanlı Devleti'nin paylaşılması ve boğazlar konusunda birbirlerinin aleyhine ittifaklara girmeden ortaklığına da vurgu yapmaktadır. Rus-İngiliz taraflarındaki bu iyimser hava, Kırım Savaşı'na kadar etkisini sürdürmüştür¹⁸⁵.

1848 İhtilali'nin oluşturduğu siyasi karmaşa 1850'lerde de kendisini göstermeye devam etmiştir. 1815 yılında Viyana Kongresi ile engellenmeye çalışılsa da Avusturya, Fransa ve Prusya gibi mutlakiyetçi rejimlerde iç karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Avusturya'daki Habsburg hanedanı Macaristan'daki milliyetçi ayaklanmayı bastıramamış ve Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Macaristan'daki ayaklanmayı bastıran Rusya, aynı zamanda Avrupa'daki güç dengelerinin değişmeye başladığını görmüş, buna paralel tavır göstermiştir. Osmanlı Devleti siyasetinde Rusya; Prusya ve Avusturya'nın kendisine sıkıntı çıkarmayacağını düşünmüş, İngiltere'nin de aynı hareket noktasında olduğunu düşünmüştür¹⁸⁶.

¹⁸⁴ C. Tükin, *a.g.e.*, s. 220-232.

¹⁸⁵ Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anadilim Dalı, İstanbul, 1993, s. 2.

¹⁸⁶ C. Tükin, *a.g.e.*, s. 233.

Kutsal Yerler Meselesi'nde Rusya, Osmanlı Devleti'nden Katolikler lehine ayrıcalık talep eden Fransa'nın İngiltere ile birleşebileceğini düşünmemiştir. Düşünmemesine sebep, Mehmed Ali Paşa isyanına Fransa destek vermiş ve İngiltere ile farklı kanatlarda yerlerini almış olmasından ileri gelmiştir. Ortadoğu'ya giden yolun Mısır'dan geçtiğinin bilincinde olan Fransa, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü savunan İngiltere ile çıkar çatışması yaşamıştır. İngiltere'nin Fransa'ya karşı olduğu bir başka mesele ise, Napolyon Fransa'sından memnun olmamasıdır. Bütün bunların bilincinde olan Rusya, Kutsal yerler ile ilgili Fransız isteklerini etkisiz kılmak için İngiltere'yle anlaşmanın yararlı olacağını düşünmüştür

Rusya, kutsal yerler konusunda çekişme yaşadığı Fransa'nın, İngiltere ile birlikte kendisine karşı ittifak kuramayacağını düşünmekteydi. Çünkü 1839 yılında Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa savaşa tutuştuğunda, Fransa ile İngiltere farklı saflaşmalara girmişti. Fransa, Mısır'ın bağımsızlığını desteklemeyi Ortadoğu'ya yerleşmenin en uygun yolu olarak görmeye başlamış, buna karşı İngiltere, Osmanlı Devleti'nden yana destek koymuştu. Bununla birlikte İngiltere, Fransa'nın başına Napolyon ailesinin geçmesinden memnun kalmadı. İşte bu sebeplerle Rusya, İngiltere ile Fransa'nın kendisine karşı birleşmeyeceğini ve İngiltere ile anlaşırca, Fransa'nın itirazının hiçbir etkisi ve sonucu olmayacağını düşünmekteydi¹⁸⁷. Bu düşüncesinden oldukça emin olduğunu gösteren Çar I. Nikola, 9 Ocak 1853 yılında ve bunu takiben daha sonraki aylarda Osmanlı Devleti'nin paylaşımı meselesini İngiltere büyükelçisi Sir Hamilton Seymour ile görüşmüştür. Buna göre Rusya, Eflak ve Boğdan Prenslüklerini alacak, Girit ve Mısır'ı İngiltere'ye bırakacak, İstanbul serbest konumda olacaktır. Nitekim İngiltere söz konusu bu teklifi, Osmanlı Devleti'nin hala var olan egemenliğini öne sürerek reddetmiştir¹⁸⁸.

Savaşı ateşleyen önemli sebeplerden birisi 1847 senesinin sonlarında Ortodokslarca ve Katoliklerce kutsal kabul edilen yıldızın ortadan kaybolması olmuştur. Bunun neticesinde Rusya ve Fransa da olaya dâhil olmuş, bu iki devletin, Kudüs ve çevresindeki Hristiyanlık için önem atfedilen yerlerin korunmasındaki rekabetleri,

¹⁸⁷ Figen Taşkın, *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 27.

¹⁸⁸ C. Tukin, *a.g.e.*, s. 235.

Kutsal Yerler Meselesi¹⁸⁹ adı altında cereyan etmiştir. Rusya kendi lehine düzenlemelerin yapılması için Osmanlı Devleti'ni baskı altına almıştır. Bu amaç gereği Rusya, Bahriye Nazırı Prens Mençikof'u olağanüstü elçi sıfatıyla 1853 yılında İstanbul'a göndermiştir. Bu ziyaretin sebebi Osmanlı mülkünde yaşayan Ortodoksların koruyuculuğunun Rusya tarafından istenilmesi olmuş, Bâb-ı Âli'ye bir yazı sunulularak kutsal yerlerle ilgili Ortodoks ve Katoliklerin yetki alanını bildiren bir ferman yazılması istenmiştir. Mençikof'un Rusya adına bu talebine karşılık Osmanlı Devleti, 5 Nisan ve 6 Mayıs tarihlerinde iki ferman yayınlarak Ortodokslarla ilgili Rus isteklerinden bir kısmını kabul etmiştir. Nitekim bu ayrıcalıkları yeterli görmeyen Prens Mençikof, Rum-Ortodoks reayası üzerinde Rus Çarı'nın olağan koruyuculuğunun kabul edilmesi başta olmak üzere, Rusya'nın süresiz anlaşma teklifini bir dayatma ve ültimatomla Bâb-ı Âli'ye bildirmiş ve bu gelişmelerden Fransa ve İngiltere büyükelçilerine haber verilmemesini istemiştir. Rusya, lehine düzenlenen yeni statükoyu kabul etmeyerek gerçek niyetinin Osmanlı Devleti'ni yıkarak topraklarını ele geçirmek olduğunu göstermiştir.

Rusya'nın bu tehditkâr tavrına karşı Avrupa'nın fikrine ve hareketlerine önem atfeden Bâb-ı Âli, Berlin, Londra ve Viyana sefirleri ile yapmış olduğu yazışmalardan bilgi edinmiştir. Viyana Sefiri Mehmed Arif'in mevcut durumla ilgili vermiş olduğu bilgiler, Osmanlı Devleti'nin Rusya nezdinde Prens Mençikof'a verdiği cevabı etkilemiştir. Mehmed Arif; Osmanlı hukukunun ve istiklalinin Fransa ve Avusturya devletlerince savunulduğunu, Prens Mençikof'un isteklerinin hoş görülmediğini belirtmiş, buna ek olarak Viyana'daki Rus sefirinin, Avusturya'nın kendi aleyhlerindeki bu düşüncesini yumuşatmak ve ortadan kaldırmak adına, Prens Mençikof'un isteklerinin kabul edilmemesine bir neden olmayacağını anlattığını bildirmiştir. Belgenin devamında İngiltere kraliçesi adına İngiliz sefirliğinde verilen bir baloda, elçilerin durumla ilgili Osmanlı sefirinin yanına gelip, söz konusu olayın Osmanlı Devleti adına bir yıkım olacağından bahsederek, Rus isteklerin kabul edilmek üzere olduğunun duyumunu aldıklarından bahsetmişler, Mehmed Arif de durumla ilgili bilgi almak istediğini Bâb-ı Âli'ye iletmiştir.

“Londra ve Viyana ve Berlin Sefâret-i Seniyyeleri tarafından bu kere dahi vürûd eden çend kıt'a tahrirât melfûf gazete fikralarıyla beraber meşmûl-i nigâh-ı ma'âlî-

¹⁸⁹ Bekir Sıtkı Baykal, “Makâmat-ı Mübâreke Meselesi ve Babıâli, *Bellekten*, C. XXIII, S. 90, Nisan/1959, s. 244.

iktinâh-ı hazret-i şehinşahî buyurulmak üzere takdim kılındı. Meâl-i iş'ârât mesele-i hâzırada Saltanat-ı Seniyye'nin hakk-ı âlisi her tarafda tasdik ve itiraf olunmakta olduğunu mutazammın ve Viyana Sefîri saâdetli Ârif Efendi hazretlerinin tahrirât-ı ahîresi dahi Prens Mençikof'un avdetini ilân eyledikten sonra gönderilen tahrirâtı aldığı ve onun üzerine Kont Paul ile suret-i mülâkâtını mübeyyin olup gerek bu tahrirâtın ve gerek mu'ahharan devletli Veli Paşa hazretleri tarafından bi'l-vürûd beraberce manzûr-ı âlî-i hazret-i Padişahî buyurulmak için takdim kılınan şukkaların mezâyâlarından istinbât olunduğuna nazaran bu maddede Saltanat-ı Seniyyenin hukuk-ı seniyyesi her devlet tarafından itiraf olunmakta olarak burada sefâretlerin tebligâtı ise bu iş'ârâtdan hem taze ve hem daha kuvvetli olduğundan inşâallahu Teâlâ bu meselenin hüsn-i neticesi eltâf-ı samedâniyeden me'mûl olmasıyla muvâfık-ı emr u ferman-ı cenâb-ı cihanbânî buyurulduğu hâlde işbu iş'ârâta münasibi vechile cevablar verileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu, efendim”¹⁹⁰. Belgeden de anlaşılacağı üzere Londra, Berlin ve Viyana sefirliklerinden almış olduğu bilgilerin ardından Avrupa devletlerinin, kendi toprak bütünlüğünü ve hukukunu savunduğunu anlayan Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı cevap vermeye hazırlanmıştır.

Söz konusu olayın ardından Fransız ve İngiliz elçileriyle görüşüp durumu bildiren Osmanlı Devleti, Prens Mençikof'un nezdinde Rusya'nın bu isteklerinin Osmanlı hâkimiyet haklarının içerisine girdiğini ve dolayısıyla kabul edilemeyeceğini belirtmesinin ardından Mençikof, istediklerini elde edemediği 21 Mayıs tarihinde İstanbul'u terk etmiş, diplomatik ilişkiler durdurulmuştur. Bu olayın ardından Rus dışişleri bakanı Kont Nesselrode, Osmanlı Hariciye Nazırı Mustafa Paşa'ya yazdığı mektupta adı geçen isteklerin kabul edilmesini istemiş, aksi durumda ise savaşın başlayacağını belirtmişse de bu isteklerin 3 Haziran 1853 yılında ikinci defa kabul edilmemesiyle beklenen savaş meydana gelmiştir. Uzun süren diplomasi gayretleri neticesinde çözüme kavuşturulamayan Kutsal Yerler Meselesi, yerini savaşa bırakmıştır¹⁹¹. 3 Temmuz 1853 yılında Rusya, Eflak-Boğdan'ı ele geçirmek amacıyla Prut Nehri'ni geçmiş ve fiilen savaşı başlatmıştır¹⁹².

¹⁹⁰ Yusuf Sarınoy, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Devlet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 84, Belge No. İ. HR, 21220_6/8, Ankara, 2006, s. 36-37.

¹⁹¹ F. Taşkın, *a.g.t.*, s. 23.

¹⁹² C. Tukin, *a.g.e.*, s. 235-241.

2.1.1. Kırım Savaşı

Rusya, Memleketeyn (Eflak-Boğdan)'ı ele geçirmek için harekete geçerek Boğdan'ı işgal etmiş, bu olay Avrupa'da yankı uyandırmıştır. Boğdan'ın işgal edilmesi meselesi, Avrupa basınında işgali kınayan ifadelerle dile getirilmiş, Osmanlı Devleti'nin hakları savunulmuştur. Sadece basın olmaksızın, Fransa Hariciye Bakanı'nın, elçilerine olayla ilgili verdiği raporda, Rusya'yı haksız bulan ifadeleri gazetelerde yayınlanmış¹⁹³, bu olaylar yaşanırken daha savaşın başında Fransa, Osmanlı Devleti'ne yakın bulunmuştur. Avrupa basınında geniş yankı bulan anlaşmazlık meselesi, Paris Sefiri Rıfat Veliyyüddin Efendi tarafından Bâb-ı Âli'ye sunulan belgede kendisini göstermiştir. Söz konusu belgede Rusya, Memleketeyn'e asker çıkarmasına sebep olarak, Fransa ve İngiltere'nin donanmalarını Beşike tarafına göndermelerine bağlamış ve bu haber Moniteur Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Fransa, Memleketeyn'e yapılan işgal hareketine karşı çıkmış ve evvelden beri bölgenin Osmanlı Devleti'nin toprakları içinde bulunduğu vurgu yaparak, Rusya'nın harekerindeki haksızlığa değinmiştir. Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı'ya yakın tavrına Avusturya da sıcak bakmış, Osmanlı sefirinin yazısında olay şu şekilde açıklanmıştır: “... *Avusturyalının ne hâl ve harekette bulunduğu kendisinden lede'l-istifsâr devlet-i müşârunileyhâ dahi Fransa ve İngiltere Devletleri efkârına meyil suretinde bulunduğunu ve bu mesele üzerine Devlet-i Aliyye'ye faideli olarak Petersburg'a tesirlice mektublar dahi yazmış olduğunu iş'âr etmekdedirler demekle bi'l-münasebe Prusya Devleti'nin ne ahvâlde bulunduğundan sual eylediğime mebnî Prusya Devleti bu maddenin bütün bütün haricinde olarak bî-taraflığı ihtiyâr ve iltizâm etmekde bulunduğunu ifade ve beyân eylemiş olup nâzır-ı mûmâileyhin işbu ifadât-ı vâkı'asına ve Rusya Devleti'nin ikinci manifestine verilen cevab-ı mezkûr meâl ve mezâyâsına göre Fransa ve İngiltere Devletleri kemâ fi's-sâbık Devlet-i Aliyye'nin bu bâbda olan hakk-ı sarhini meydana koymakda bulunmuş ve bu cihetle her tür muâveneti icraya beynlerinde karar vermiş oldukları anlaşılmış olduğundan bunun üzerine olan karar-ı âlî ne merkezde olduğu bilinmek ve buraca ona göre lisân-ı münasib kullanmak üzere bu bâbda olan karar ve efkâr-ı âliyenin lütfen ve*

¹⁹³ Diğer arıza-i çâkerânemde tafsilen inhâ kılındığı üzere mesele-i muzırraya dair Rusya Devleti tarafından tertib olunan manifesto ile Fransa Devlet-i fahîmesi cânibinden verilen cevab mu'ahharan Moniteur gazetesine tab' olunmuş olduğundan bunların matbu' suretleriyle hukuk-ı Saltanat-ı Seniyye'yi irâd ve beyân eder bazı fıkralar dahi gazetelere tab' etdirilmiş olduğuna binâen bunların dahi artıkları manzûr-ı âlî-i nezâretpenâhîleri buyurulmak üzere beraberce leffen takdimlerine mübâderet olunmağın her hâlde emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Y. Sarımay, a.g.e, Belge No. HR.MKT.61.35, s. 44.

ihsanen savb-ı çâkerîye sür'at-i iş'ârına müsaade-i seniyye-i hidivîleri derkâr ve sezevâr buyurulmak bâbında... ”¹⁹⁴.

Avusturya, Boğdan'a giren Rus birliklerinden ötürü rahatsız olmuş, ticaret yolları üzerinde bulunan aşağı Tuna bölgesinin savaşın içerisinde kalmasını istememiştir. Henüz daha taraflar savaşa başlamadan olayın büyümesini engellemek ve olayları yumuşatmak adına Avusturya, Fransa, İngiltere ve Rusya diplomatlarının Viyana'da bir araya gelmesiyle bir konferans düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti konferansa çağırılmadığı gibi, Viyana konferansından kendisine bir nota gönderilerek Küçük Kaynarca ve Edirne Antlaşmaları'nın hükümlerine uymasını, Ortodoks Kilisesi'nin imtiyazlarının devam etmesini istemişlerdir. Bu notayı kabul etmeyen Osmanlı Devleti, bir kısım değişiklikler yapılmasını istemiştir. Osmanlı Devleti'nin bu tavrı, Rusya tarafından bir hakaret olarak değerlendirilmiş ve Rusya, barış için görüşmelerden çekilmiştir. Meselenin barışla çözümünde ısrar eden Avrupa devletleri, olayın üstüne Osmanlı Devleti'ni ikna etmek için ikinci bir nota daha göndermişlerdir. Durum değerlendirmesi yapmak ve nihai kararı görüşmek adına Osmanlı ileri gelenlerinin bulunduğu meclis, 25 Eylül 1853 yılında toplanmıştır. 4 Ekim tarihinde verilen ve Rus tarafına gönderilen karar ile Rusya'nın 15 gün içerisinde Boğdan'ı terketmesi, aksi durumda Ömer Paşa kuvvetlerinin Tuna'yı geçeceği şu ifadelerle dile getirilmiştir; *“İşbu mektubu devletimin emriyle taraf-ı asilânelerine irsâl ile kesb-i fahr ederim. Mücerred vikâye-i sulh u salâh ve muhafaza-i istiklâl-i âlisi zımında Saltanat-ı Seniyye kâffe-i vesâil-i te'lifiyeyi sarf etmekde iken Rusya Devleti tamamiyet-i Memâlik-i Mahrûse'den olan Eflak ve Boğdan memleketlerini istilâ ederek nakz-ı ahd eyleyinceye kadar ikâ'-ı müşkilâtdan fâriğ olmamışdır. Devlet-i Aliyye ise usul-i muslihânesine riayeten mukâbele-i bi'l-misl hukukuna teşebbüs eylemekden sarf-ı nazarla bir suret-i sulhiyyeye irsâl edecek tarîkden ayrılmaksızın ol vakit protesto eylemekle iktifa etmiş idi. Hâlbuki Rusya Devleti izhâr-ı eskâr-ı mütekâbile edeceği yerde Saltanat-ı Seniyye'nin namus-ı âlisine ve emniyetine elzem olup düvel-i muazzama-i mutavassıta taraflarından tavsiye olunan teklifâtı külliyen reddeylemiştir. Binâ-berîn Devlet-i Aliyyece artık muharebeye müracaat etmekden gayrı bir çare kalmayıp fakat muharebenin esbâb-ı lâzimesi Memleketeyn'in istilâsıyla bundan terettüb eden nakz-ı ahd maddesi olduğundan Devlet-i Aliyye eskâr-ı muslihânesinin âsâr-ı hayriyesi olmak üzere Memleketeyn'in tahliyesini benim vasıtam ile taraf-ı asilânelerine teklif eyler ve*

¹⁹⁴ Y. Sarıay, a.g.e, Belge No. HR.MKT.61.35, s. 43.

buna muvâfakatınız için dahi işbu mektubun vusulü tarihinden itibaren on beş gün mühlet i'tâ eder. İşbu mühlet esnasında savb-ı asilânelerinden tarafıma bir cevab-ı gayr-ı muvâfık tevârüd ettiği takdirde harekât-ı hasmâneye mübâşeret kazıyyesi onun netice-i tabîyesi olacaktır. Keyfiyetin beyân ve ifadesi zât-ı asilânelerine derkâr olan hürmet-i fâikamın tecdid-i teminâtına vesile olmuştur."¹⁹⁵ şeklinde ifade olunmuştur. Gönderilen bildirin ardından Rus orduları çekilmek yerine takviye almışlar en nihayetinde ise 23 Ekim 1853'te Rus filosuna ateş açılmasıyla savaş başlamıştır¹⁹⁶.

Savaşı, Osmanlı-Rusya mücadelesi olmaktan çıkaran, Avrupalı devletlerin müdahalesini beraberinde getiren olay, 30 Kasım 1853 tarihinde Sinop Limanı'nda demirli vaziyette bulunan Osmanlı filosunun, Rus filosu tarafından yok edilmesi olmuştur. Karadeniz'e hâkim olmasından ve güneye inmesinden endişelenilen Rusya'nın daha fazla ileri gitmemesi adına 12 Mart 1854 yılında İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti aralarında ittifak antlaşması imzalamışlardır. Antlaşmanın ardından Fransa Harbiye Nazırı Arnoud, 100.000'e yakın bir kuvvetle Gelibolu'ya çıkmıştır. İstanbul'a gelen müttefik ordularına barınmak için çeşitli binalar tahsis edilmiş, savaş sırasında oluşabilecek herhangi bir salgın ya da yaralanma durumlarında Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere ve Piyemonte devletlerince meydana getirilen askeri hastanelerin müdahalede bulunmasına karar verilmiştir¹⁹⁷.

Başta Sinop Baskını olmak üzere, Rusya'nın savaş teknolojisindeki gelişmeleri Paris ve Londra'da ses getirmiş ve Rusya eleştirilmiştir. İngiltere basınında, Rusya'nın söz konusu baskında katliam yaptığı, Türklerin bu davada haklı oldukları, Hindistan yolunun tehlikede olduğu ve İngiltere'nin buna müdahale etmesi gerektiği yazılmıştır. Potansiyel tehlikenin farkında olan ve menfaatlerine hiç yaramayan gelişmeler neticesinde Fransa ve İngiltere, olaya müdahil olarak 11 Ocak 1854 tarihinde Rusya'ya nota göndererek Rus gemilerinin Sivastopol'a dönmesini, aksi halde müdahale edeceklerini belirttiler. Bu olayın ardından Fransız-İngiliz filoları Karadeniz'e 30 Ocak'ta girmişlerse de bir müddet daha devletlerarası diplomasi sürmüş, 28 Mart'ta ise Rusya'ya savaş ilan edilmiştir¹⁹⁸.

¹⁹⁵ Y. Sarınoy, *a,g,e*, Belge No. HR. SYS, 903/2_78a, s. 70.

¹⁹⁶ F. Taşkın, *a,g,t*, s. 37-38.

¹⁹⁷ Mehmet Karayaman, "Kırım Harbinde Sağlık Hizmetleri (1853-1856)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, 2008, s. 60.

¹⁹⁸ F. Taşkın, *a,g,t*, s. 39.

Kırım Savaşı'na önem veren Rusya, Osmanlı Devleti'nin bu savaş ile birlikte gücünü kaybedeceğine inanmış, Osmanlı Devleti ise Rus tehdidine karşı varlığını devam ettirebilmek adına denge siyasetine önem vermiş, Fransa ve İngiltere'nin kararlarına önem vererek hareket etmiştir. İngiltere ve Fransa'nın yanında yer almayı, "Avrupa barışının korunması ancak Osmanlı Devleti'nin geleceğinin korunmasına bağlı" inancıyla gerçekleştiren Mustafa Reşit Paşa ve Fuad Paşa'nın siyasi başarısı önemli olmuştur. Kırım Savaşı'na giden yolda ve bizzat Kırım Savaşı'nda, Avrupalı devletlerin elçileriyle irtibat sık şekilde görülmüştür. Devletlerarası dengenin bilincinde olan ve içinde bulunduğu durum gereği de buna ihtiyaç duyan Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nda, Avrupalı devletlerin aksine hareket etmekten kaçınmak durumunda kalmıştır. Bu hal gereği Kafkasya, Kırım ve Rumeli'de üç cephede savaşmak mecburiyetinde kalmış, Osmanlı Devleti kendi toprakları üzerinde olan söz konusu savaşta oldukça az söz hakkına sahip olarak Avrupalı devletlerle uyum içinde hareket etmeye mecbur olmuştur. Osmanlı Devleti için yegâne önemli olan Rumeli ve Kafkas cephesi olup, buralardaki toprakların güvenliği oldukça ciddiye arz etmiştir. Nitekim Avrupalı devletler Sivastopol'daki Rus donanmasını yakıp yarımadaı ele geçirerek Rusya'yı zor durumda bırakmak işine yoğunlaşmış, Kırım Cephesi'ne ağırlık vermiştir¹⁹⁹.

Birbirlerinden ayrı olarak Osmanlı-Fransız-İngiliz üç farklı komutan tarafından yönetilen ordular, Kırım Cephesi'nde nihai sonucu uzattığı gibi, Osmanlı Devleti'nin diğer cephelerindeki direncini de azaltmıştır. İngiliz kuvvetlerine Lord Raglan, Osmanlı kuvvetlerine ise Serdar-ı Ekrem payesiyle Ömer Paşa komuta etmiştir. Kırım'a 21.000 Fransız, 30.000 İngiliz ve 6.000 Türk, 24 Eylül tarihinde çıkarılmıştır²⁰⁰. Müttefikler, kuvvetlerinin tamamını Kırım Cephesi için oluşturmuş, Osmanlı Devleti ise Balkan ve Kafkas cephelerinde Rusya'ya karşı kendi kuvvetleriyle mücadele etmiştir. Güç ve teçhizat olarak Osmanlı Devleti'nin nitelikli askerlerinin Kırım Cephesi'nde bulunmuş olması, diğer cephelerdeki mücadeleyi sekteye uğratan ve zayıflatan bir başka sebep olmuştur. Kafkas Cephesi'nde Ruslar, Kars'ı kuşatınca Osmanlı ordusu zor duruma düşmüş, yiyecek ikmal ve asker takviyesine ihtiyaç hâsıl olmuştur. Böyle bir durumda 1855 yılının 14 Temmuz'unda Kırım'daki ordular, durum hakkında savaş meclisi oluşturmuşlardır. Osmanlı birlikleri komutanı Ömer Paşa, Kars Cephesi ve bu bölgede

¹⁹⁹ M. Budak, *a.g.t.*, s. 4-5.

²⁰⁰ M. Karayaman, *a.g.m.*, s. 60.

Rusların hareketleriyle alakalı konuşma yaparak, Kırım'daki Osmanlı güçlerinden Kars için takviye sağlanmasını teklif etmiş, Müttefik güçler, Kırım Cephesi için askerlerin elzem olduğu gerekçesiyle bu isteği reddetmiştir. Bölgeden ayrılarak İstanbul'a giden Ömer Paşa, durumu padişaha anlatmış ve onun tarafından Kars'a yardım etmek için görevlendirilmiştir. Sivastopol'un düşmek üzere olmasını, Ömer Paşa'nın yardıma gelmesini, bölgedeki Osmanlı askerlerinin varlığını önemsemeyen Rus komutanı, Kars'ı ele geçirmek için 28 Eylül'de harekete geçmiş, savunması kırılan Osmanlı ordusu, şehri kuşatan Rus kuvvetlerine karşı 7 Kasım 1855 yılında teslim olmuştur. Çar Nikola'nın ölümü üzerine Rusya tahtına Çar II. Aleksandr geçmiş ve savaşı bitirmek için barış yanlısı siyaset izlemeyi doğru bulmuştur. Sivastopol'un Müttefiklerce ele geçirilmesinin de etkisiyle 1 Şubat 1856 yılında Viyana Protokolü ile savaş sona ermiştir²⁰¹.

Kırım Savaşı'nın ardından Avrupa devletleriyle ortak hareket eden Osmanlı Devleti savaşın sonunda galip gelenlerin safında yer almıştır. Savaşın sonunda yapılan Paris Antlaşması uyarınca Rus işgaline uğrayan topraklarını yeniden kazanan Osmanlı Devleti, savaştan önceki sınırlarını yeniden elde etmiş ve devlet hukuku ve toprak bütünlüğü Avrupalı devletlerce garanti altına alınmıştır. Giderek artan ve yaygınlaşan milliyetçilik hareketleri ile bağımsız olma çabaları artmış, büyük devletlerin içinde bir parçalanma tehlikesi oluşturmuştur. Bu durumun varlığıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki gayrimüslimlerin haklarının korunması ve gözetilmesi Avrupalı devletlerin dayatmasıyla istenilmiş, bu düzenlemeler de Islahat Fermanı adı altında Paris Antlaşması'nda kendisini bulmuştur. Bu dayatmaya karşı çıkacak gücü bulunmayan Osmanlı Devleti, daha önceden yapmış olduğu yenilik ve bir kısım önlem hareketlerini bu dönemden sonra da devam ettirmiş, çok alanda yapılan hamleler, içeride ve dışarıda istenilen düzeye ulaşamamış, devlet güçsüz düşmüştür. Osmanlı Devleti'nin bu zor durumunda Kafkasya'ya bakışı ve bölge hakkında ne tür politikalar geliştirdiği sorusu, Rusya ile olan ilişkileriyle bağlantılı olduğundan, değinmeden cevap vermek mümkün değildir²⁰².

Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Kafkasya'daki hâkimiyetini geliştirmek için çeşitli hamleler üretmiş olan Rusya, sırasıyla 1813 yılında İran ile Gülistan Antlaşması'nı imzalamış, Dağıstan ve Azerbaycan hanlıklarında söz sahibi olmuştur.

²⁰¹ F. Taşkın, *a.g.t.*, s. 46-47.

²⁰² Genelkurmay Başkanlığı, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim İstanbul)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, 2003, Ankara, s. 65.

1817 yılında Çeçenistan ve Kafkasya'nın orta bölgelerine hâkim olmuş, 1826 yılında Akkerman Antlaşması'yla Kafkasya üzerindeki etkisini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki Nahçıvan ve Ermenistan'a hâkim olması, 1826-1828 yılında İran'la yaptığı savaşın ardından Türkmençay Antlaşması'yla mümkün olmuştur. Rusya'nın, Kafkasya adına en önemli kazanımlarından birisi ise 1828-1829 yıllarında Osmanlı Devleti'yle yapmış olduğu savaşın ardından imzaladığı Edirne Antlaşması'nın neticesinde, Karadeniz'in doğu sahilleriyle birlikte Kafkasya üzerinde egemenlik kurması olmuştur. Osmanlı Devleti bu şartları kabul ederek birden fazla alanda sıkıntıya düşmüş, Karadeniz'in güvenliği ve Kafkas kabileleri üzerindeki Osmanlı etkisi, önemli bir oranda bitme noktasına gelmiştir. Kafkasya üzerindeki emellerini gerçekleştirmek niyetinde olan Rusya'ya karşı, 1834-1859 yıllarında Kafkasya'da direniş hareketleri geliştirilmiş, bilhassa Şeyh Şamil'in faaliyetleri nedeniyle Rus idaresi oldukça gecikmiştir. Kırım Savaşı'nda kendisine karşı birleşen güçlerin etkisiyle faaliyetleri kısa süreli de olsa duraklayan Rusya, mücadelenin ardından kurmuş olduğu güçlü ordularla bütünüyle Kafkasya egemenliğine yönelmiştir. Rus Çarı II. Aleksandr kardeşi Grandük Mihail'i bu amaç uğruna Kafkasya Orduları Komutanı ve Kafkasya Genel Valisi olarak görevlendirmiş, o da bu iş için General Loris Melikof'u yardımcısı tayin etmiştir²⁰³.

2.2. Rusya'nın Kafkasya'ya Hâkim Olma Girişimleri

Rusya, Kafkasya hâkimiyetine yönelik ilk hareketlerini XVII. yüzyılda bölgede kaleler inşa etmekle başlatmış ve aynı süreç içinde yerel halkla mücadeleye girişmiştir. Kafkasya'nın ilk örgütlü direnişi XVIII. yüzyılın sonlarında İmam Mansur öncülüğünde ortaya çıkmış, bu sürecin devamında ise Çeçenistan ve Dağıstan'ı etkisi altına alan Müridizm hareketiyle önemli boyut kazanmıştır. Rusların Kafkasya hâkimiyetine yeni seyir veren ilk mesele 1801 tarihinde Gürcistan'ın ve Abhazya'nın işgale uğraması olmuş, Rus hareketlerinde Tiflis, harekât noktası olarak tayin edilmiştir²⁰⁴.

Osmanlı-Rus (1828-1829) Savaşı'nın ardından Rus kuvvetleri, doğuda Trabzon'a batıda ise İstanbul'a kadar ilerlemiş ve Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamıştır. Savaşın sonra imzalanan 1829 Edirne Antlaşması uyarınca Osmanlı Devleti gerek

²⁰³ Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 61.

²⁰⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *a.g.e.*, s. 22-24.

doğuda gerekse batıda bir kısım kaleler kaybetmiş, Gürcistan üzerindeki Rus hâkimiyetiyle beraber Kuzey Kafkasya üzerindeki haklardan vazgeçtiği gibi bölgeyi Rusya'nın egemenliği içinde tanımıştır. Bunun neticesinde Rusya'nın, Kafkasya'nın tamamı üzerinde hak iddia etmesine kapı aralanmıştır. İki ülke arasında olan söz konusu bu anlaşmanın kâğıt üzerinde olduğunu ve yerel halk tarafından tanınmayacağını bilen Rusya, bölgeyi savaşıarak elde etmek için harekete geçmiş, Rus hâkimiyet girişimlerine karşı Kafkasyalılar ise direniş faaliyetleri gerçekleştirmiştir²⁰⁵.

Kırım Savaşı'nın ardından Rusya'nın Kafkasya'daki askeri tedbirlerini yoğunlaştırmış olduğu ve ciddi bir hâkimiyete hazırlandığı bilinen bir gerçektir. Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olma siyaseti 30 yılı aşan bir planın gereği olarak uygulamaya koyulmuş, bu amaç gereği bölgede birçok Rus kaleleri kurulmuştur. Avrupa hukuku gereği işgal edilen topraklardaki yerli halkın oturdukları yerlerden çıkarılması suç kabul edildiğinden, Rusya'nın sürgün politikası bir süreliğine gizli tutulmuş, bir kısım halk Sibiryaya bu nedenle sürgün edilmiştir. 1829 yılında Çerkesya'daki Çerkes nüfusunu çıkararak Kazakları getirmek ve bölgeye hâkim olmak fikri birkaç on yıl içerisinde Rus Genelkurmay'ında hazırlanan çalışmalar arasında önem atfedilenlerden olmuştur. 1854 yılında Rus Genelkurmay belgeleri arasında yapılacak plana dair, Belaya ile Laba arasında, yine Belaya ile Pşış arasındaki bölgenin Çerkeslerden arındırılması söz konusuydu ki adı geçen yerler Abzehlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdi. 1856 yılına gelindiğinde General Milyutin ve General Baryatinsky başta olmak üzere Rus önde gelenlerinin düşüncesinde savaşı bitirmenin önemli yollarından kabul edilen Çerkesleri topraklarından sürme ve yerlerine Kazakları getirme planı öne çıkmıştır. 1857 yılında General Milyutin bu planı Çar'a sunmuş ve alınan karara göre: Çerkesler (Abzeh ve Natukhay halklarının hepsi) Don Nehri etrafına, küçük bir kısmı Osmanlı Devleti'ne zorunlu göçe tabi tutulacak, bir kısmı ise kendi topraklarında kalacaktı²⁰⁶.

Çerkesleri topraklarından sürüp Kazakları bölgeye yerleştirme kararının uygulanması için Kafkasya'yla alakalı uygulamalarda Kafkas Komitesi'nin onayından geçmesi gerekiyordu. Bu hal gereği General Milyutin'in tasarısı da incelenmiş fakat hiçbir komite üyesi tarafından kabul edilmemiştir. Kaldı ki komite üyeleri Kafkasya'da

²⁰⁵ Cahit Aslan, "Göçten Soykırma Çerkes Gerçeği", *Anavatandan Sürülüşlerinin 150. Yılında Çerkesler*, Kavdav Yayınları, Ankara, 2015, s. 117.

²⁰⁶ Fatima A. Ozova, "1856-1864 Yıllarında Çerkeslerin Sürülmesi: Plan ve Uygulama", Çev. Orhan Uravelli, *Anavatandan Sürülüşlerinin 150. Yılında Çerkesler*, Kavdav Yayınları, Ankara, 2015, s. 84-85.

savaşmış generallerden oluşmaktaydı. Batı Kafkasya'nın ele geçirilmesinde bölge halkının Don Nehri çevresine başta olmak üzere Osmanlı Devleti'ne sürülerek, Kazakları bölgeye yerleştirmek, komite üyelerince kabul edilebilir bir durum olmamıştır. Toplu halde sürgün faaliyetlerinin bir yok olma ve yıkım olduğu Kafkas Komitesince anlaşılabilmiştir. Komitenin değerlendirmesinin ardından Çar, komite kararı ismi altında 1858 yılında kararını açıklamış, Batı Kafkasya'ya hâkim olmak için Kazak kolonilerinin kurulmasının önemli olduğunu, nitekim General Baryatinsky'nin raporundaki şekliyle halkların topraklarından sürülmesinin imkânsız olduğunu belirtmiş ve Kafkas ve Karadeniz hattındaki halkın üçte birinin topraklarından çıkarılabileceğini eklemiştir. Bu kararın ardından Batı Çerkesya'da Rus çokluğunu sağlamak için 80.000-100.000 Çerkesin zorunlu göçünü bile kabul etmeyen komite, yapılması istenilenin hâkimiyet altına almak, itaati sağlamak değil, göç ettirilenler için beraberinde bir yok oluş getireceğini belirtmiştir²⁰⁷.

Nitekim işler komitenin kararına saygı gösterilmeden bir oldubittiye getirilerek gerçekleşmiştir. Kafkasya'da Çerkeslere karşı olan savaş, General Baryatinsky'in liderliğinde gerçekleşmekle birlikte geçmiş harekâtlardan farklı ve planlı olarak 1856 yılından itibaren üç temel esasa dayanmıştır. Birincisi Rus orduları Kafkasya vadilerinde çıkışların kontrolünü sağlamak ve ilerlemek için kullandıkları dikey hareketten vazgeçerek paralel hareket düzenine geçmiş, böylelikle vadilerden dağlara doğru kısıpca alma doğrultusunda plan gerçekleştirilmiştir. İkincisi, harekâtlar ara vermeden devam edecek, böylelikle yerel halk Rusların olduğu düz ovalarda toprağı ekip biçemeyecek ve hayvanlarını otlatamayacak, dolayısıyla açlık onların boyun eğmelerini sağlayacaktı. Üçüncüsü, direnmeyi bırakıp Rus hâkimiyetini kabul etmeleri bir zorlamaya tabi tutularak şiddetle Çerkeslerden istenmiştir. Üç aşamalı plan ve askeri harekâtların neticesinde Çerkesler için büyük bir trajedi kendisini göstermiş hastalık, yokluk ve açlık içinde geriye kalan kadınlar, yaşlılar ve çocuklar sürgüne maruz kalmışlar ve yarısı bu uğurda canlarını vermişlerdir. Bu sonuçları, çok sayıda general ve Kafkasya Komitesi üyeleri, savaştan önce görebilmişti ancak Çar'ın onların düşüncesine katılmaması itirazları etkisiz kılmıştır²⁰⁸.

Hâkimiyet kurmak için ciddi düzenlemeler içine giren Rusya'ya karşı bölgesel liderler, Osmanlı Devleti'den, direnişleri adına kendilerine yardım edilmesini

²⁰⁷ F. Ozova, *a.g.m.*, s. 86-87.

²⁰⁸ F. Ozova, *a.g.m.*, s. 88-89.

istemişlerdir. Osmanlı Devleti, kendi topraklarına gelen muhacirlerle ilgilenmek, onları yerleştirmek ve barındırmakla meşgul olmuş, gerek kendi imkânsızlıklarından, gerekse Rusya'yla karşı karşıya gelmemek adına Kafkasya'da kalan insanlarla irtibat haline geçmemiştir. Ülkelerini Rusya'nın yayılmacılığına karşı savunan önde gelen soylu aileler, mücadele bittiğinde Osmanlı Devleti'ne sığınma isteğinde bulunmuşlar, fakat yöneticiler kimi zaman temkinli hareket ederek kabul etmemişlerse de çoğu zaman kabul ederek yardımlarda bulunmuşlardır. Çerkeslerin mücadelesine, kanunen olmasa da el altından yardım yapıldığı bilinmekte, bizzat yapılmasa da başkalarının bu yöndeki hareketlerine göz yumulmaktadır. Bu olaylara bir örnek olarak Rus sefirinin 13 Şubat 1857 yılında Sadrazam'a yazdığı yazıda; Haliç ve Boğazlarda, Çerkesistan'a götürülmek üzere gemilerde, bir kısım silahların olduğunu, böyle bir işin devlet tarafından yapılmadığının tahmin edildiğini, nitekim bunu yapan Çerkeslerin bu hareketinin engellenmesini istemiştir. Sadrazamın cevabında, böyle bir hareketten haberlerinin olmadığını, konu hakkında araştırma yapılacağını, eğer silahlara rastlanırsa gemilerin durdurulup, bu işi yapanların cezalandırılacağını ifade etmiştir. Sadrazam tarafından söylenen ifadelerin devamında bütün Karadeniz sahillerindeki memurlara Çerkesistan'a silah sevkiyatının yasak olduğunun bildirileceğini, Osmanlı Devleti'nin, Rusya'yla olan dostluğa önem verdiğini belirtmiştir²⁰⁹.

2.2.1. Rusya'nın Kafkasya Hâkimiyet Girişiminin Çerkesler Adına Sonuçları

Kafkas Komitesi'nin kararının göz ardı edilmesinden sonra hâkimiyet kurmak amacıyla Rus Çarı II. Aleksandr, ciddi bir çatışmanın bulunmamasına rağmen 200.000'den fazla askeri Kafkasya'ya konuşlandırarak, Kafkasya'nın kesin zaptına karar vermiştir. Bu iş için 1856 yılında General Baryatinsky, Kafkasya Genel Valiliği'ne getirilmiştir. General Baryatinsky göreve gelir gelmez General Yermolov'un savaş stratejilerini örnek almış, hatta ondan daha da sistemli bir şekilde hareket ederek Kafkasya'yı bütünüyle kuşatıp, kuşatma çemberini yavaş yavaş daraltmıştır²¹⁰. Bu taktik birkaç yıl sonra işe yaramış, Şeyh Şamil'in birliği dağıtılmış, nihayetinde 6 Eylül 1859'da Şeyh Şamil esir alınmış ve bu olay direniş için olumsuz sonuçlar meydana

²⁰⁹ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 60.

²¹⁰ Bedri Habıçoğlu, *Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 50.

getirmiştir. Şeyh Şamil tarafından Batı Kafkasya'daki Çerkeslerin, Ruslara karşı direnmeleri ve vatan müdafaalarını yapmaları için gönderdiği naibi Muhammed Emin, Şamil'in esir olmasının ardından emri altındakilerle birlikte Rusya'ya teslim olmuştur. Sonuç olarak Şeyh Şamil dönemindeki 25 yıl devam eden Gazâvat Savaşları sona ermiş, Ruslar Dağıstan'ı da içine alan bütün Kuzeydoğu Kafkasya'yı işgal ederek, doğudaki bütün birliklerini batıya kaydırmışlardır²¹¹.

1859-1865 yılları yılları arasında, Rusya'nın Kafkasya için temel düşüncesi, sorunlu olan yerleri tahliye etmek ve Kazakları bu bölgelere yerleştirmek olmuştur. Rus kalelerinin kurulması için dağlı halkların yaşadıkları yerlerden çıkarılarak ovalara yerleştirilmesine önem atfedilmiş ve bölgenin asayişinin bu şekilde sağlanması umulmuştur. Dağ ve dağ eteklerinden ovalara inmiş olan Kafkasyalıların oturdukları yerlere, Kazakların iskân edilmesi toprak meselesi sorununu doğurmuş, Kazaklara daha fazla toprak tahsis edildiği için ise yerli halkın isyanından çekinilmiştir. Terek Vilayeti, bu karışık duruma çözüm arayışında olmuş ve çözümü Kafkasyalıların zorunlu göç ettirilmesiyle işgalin tam anlamda sağlanabileceği ve meselenin çözüleceği sonucuna varmıştır. Rusya, bölge halkını göç etmeye zorlamak için türlü hamleler gerçekleştirmiş ve bunlardan en önemlisi de zorla Hristiyanlaştırmak olmuştur. Kazakların içinden Hristiyan olmak istemeyenler dahi elleri ve kolları bağlanarak işkenceye maruz bırakılmış, bir takım ritüelin ardından ise Hristiyanlıkları onaylanarak ayinlere sıkı şekilde uymaları istenmiştir. Rus hâkimiyetini kabul etmeyen Kafkasyalılara, beden cezaları uygulanmış, hapse atılmışlar ve para cezasına maruz bırakılmışlardır. Ruslar, İnguşları topraklarından çıkararak yerlerine Kazak yerleşimleri kurmuşlar ve bu durum Nazran İsyanı'na sebep olduysa da kanlı şekilde bastırılmıştır²¹².

Kafkasya'nın Rus işgalini geciktirmesinde ve direniş adına ortak hareket etme anlamında, din adamlarının faaliyetleri oldukça önemli olmuştur. Kuzeydoğu Kafkasya'da bölgeye gelen İslam'ın yaşamasında ve kurumlarındaki gelişmesini de göz önüne aldığımızda, İslam adı altındaki direnişin belirli bir seviyede olduğu görülürken, Kuzeybatı Kafkasya'da durum bu şekilde olmamıştır. İslam dinine tabi olsalar da adetlerini de önde tutmalarının yanında düşmana karşı birleşme ülküsünü kuramadan

²¹¹ Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", Ömer Engin Lütem, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Asam Yayınları, Sayı. 1, Ankara, 2006, s. 105. (Bkz. Ek-18)

²¹² Marem Bilanovna Dolgıyeva, "19. Yüzyılda İnguşların Türkiye'ye Göçü", Çev. Orhan Uravelli, *Anavatandan Sürülüşlerinin 150. Yılında Çerkesler*, Kavdav Yayınları, Ankara, 2015, s. 22-23.

ayrı topluluklar halinde hareket eden Batı Kafkasya bölgesindeki Çerkesler²¹³, Kuzeydoğu Kafkasya'daki Çeçenlere ve Dağıstanlılara nazaran organize olamamıştır²¹⁴.

Kuzeydoğu Kafkasya'daki Müridizm hareketinin son bulmasıyla Kuzeybatı Kafkasya'daki Çerkesler savaşa devam edip etmeme konusunda ikilemde kalmışlardır. Adige, Abhaz, Ubıh grupları ve Kuban ötesi aşiretler inatla direnme kararı almışlar, nihayetinde kayıpları giderek artmıştır. Kayıplarının artmasında ve savaşı kaybetmelerinde Çerkeslerin aralarındaki feodal yapının etkisiyle birlik olamamaları, bölgesel direniş göstererek tek elden ve sistemli büyük ordular kuramamaları etkili olmuştur. 1861 yılında Soçi'de Abzeh, Ubıh ve Şapsığ liderleri bir araya gelerek bir meclis (Yüce Özgürlük Meclisi-Büyük Özgür Meclis)²¹⁵ kurmuşlar ve bu meclis, aldığı kararlarla aynı zamanda bir devlet şeklinde hareket ederek bazı bölgelere yetkililer atamıştır. Aynı zamanda meclis, İngiltere ve Osmanlı Devleti'ne elçiler göndermiş ve yeni kurulan bu devleti tanımalarını istemiştir. Her ne kadar son aşamada bu şekilde bir hamle yapılmaya çalışılsa da geç kalınmış bir birliktelik olmuş, Rus istilaları ve işgalleri engellenememiştir. Her geçen gün etkinliğini arttıran Rusya, topraklarından çıkmak istemeyenleri zorla göç ettirmiş ve yer yer acımasızlaşarak insanlığa sığmayan olayların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu baskılar sonucunda Çerkesler irili ufaklı gruplar halinde vatanlarını terk etmiş, çoğunluğu Osmanlı Devleti topraklarına göç etmiştir. Şeyh Şamil'in yenilgisini izleyen dönemden itibaren oluşan göç dalgaları 1864 yılında doruk noktasına ulaşmıştır²¹⁶. İşte tarihte "Muhaceret, Büyük Göç, Sürgün, Soykırım, Yıstanbılako'ue" (İstanbul Yolculuğu) gibi isimlerle anılan bu olay, tarihin tanık olduğu büyük dramlardan biri olmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi muhacirlerin, Rusya'nın kuzeyine sürülmeleri meselesi Yevdakimov'un baş prensibi şeklinde tezahür etmiştir. Ubıh, Şapsığ ve Abzeh temsilcileri 1861 yılında Rus hâkimiyetinin kabul edilmesi bağlamında Kafkasya'nın ve Çerkeslerin durumunu görüşmek üzere Çarla bir araya gelmiştir. Nitekim temsilci heyetinin görüşleri önemsenmeksizin, şartsız Rus isteklerine uyulması ve Çerkeslerin oturdukları dağlık bölgelerden inmesi istenmiştir. Bu görüşme üzerine 50.000 kişi istenileni gerçekleştirmişse de, geri kalan Çerkesler, baskı karşısında topraklarında

²¹³ A. Kasumov, H. Kasumov, *a.g.e.*, s. 21. (Bkz. Ek-17)

²¹⁴ C. Aslan, *a.g.m.*, 2015, s. 118.

²¹⁵ Semen Esadze, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 80. (Bkz. Ek-19)

²¹⁶ Murat Papşu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2004, s. 12.

kalmayı tercih etmiş ve bir kısmı da Osmanlı ülkesine gitmek için hazırlanmıştır. Yer yer Rus askeri genel sorumluları, yerel makamlara yazdıkları talimatlarda Çerkeslerin topraklarından çıkarılarak düzlüklere yerleştirilmesi, eğer kabul etmezlerse kendilerine 15 gün içerisinde Osmanlı ülkesine gitmelerinin bildirilmesi istenmiştir. Bu şekilde çok sayıda Çerkesin muhacereti zorunlu olarak gerçekleşmiştir²¹⁷.

Rusya içlerine yerleşmeleri ve Osmanlı Devleti'ne gitmeleri yönünde zorlama, ilk olarak Kafkasyalılar tarafından kabul görmemiş, direnme kararı alınarak mücadele edilmiştir. Nitekim savaş, ciddi derecedeki güç dengesizliğinin etkisiyle Kafkasyalıların aleyhine neticelenmiştir. Rus ordularının Kafkasya'yı temizleme harekâtları oldukça sert olmuştur. Köyler yakılmış bölge insanları vakit kaybetmeksizin Karadeniz sahillerine yönlendirilmiş, buradaki uzun süreli bekleyişler, iklim şartları ve açlık ölümleri beraberinde getirmiştir. Kafkasya'da yaşanan bu tabloyu yazıya döken Rus tarihçi M. Venyukov şu ifadelerle olaya açıklık getirmiştir: *“Savaş acımasızca sürüyordu. Biz askerlerimizin ayak bastığı her toprak parçasını tekrar geriye dönülmesi ve oturulması olanaksız bir şekilde Dağlılar'dan temizleyerek adım adım ilerliyorduk. Karlar erir erimez ve henüz ağaçlar yeşermeden önce dağ köylerinin yüzlercesi ateşe veriliyordu. Ekinleri atlara yediriliyor veya çiğnetiliyordu. Köylüler gafil avlanabildikleri takdirde derhal askerlerin denetiminde en yakın kazak köyüne götürülüyor ve oradan da Karadeniz kıyılarına ve daha sonra Türkiye'ye sevk ediliyordu. Bizim yaklaşmamızla boşalan evlerde çoğu zaman masanın üzerinde, içinde kaşığı ile beraber henüz soğumamış lapaya, üstünde iğne takılı olarak tamiri yarıda kalmış elbiselere, döşemeye yayılmış olarak bırakılan çeşitli çocuk oyuncaklarına rastlanıyordu. Bazen, fakat askerlerimizin şerefine uygun olarak çok nadir, canavarlığa kadar varan hunharca hareketler de yapılıyordu...”*²¹⁸

Rusya'nın, Kafkasyalılara karşı kullandığı ve nadiren başvurduğu söylenen bu baskıcı ve tehditkâr yöntem kendisini birçok yerde göstermiştir. Dünyaca tanınmış olan Rus yazar Tolstoy, eseri Hacı Murat'ta, Ruslarca yakılıp yıkılan Çeçen köyünü şu şekilde anlatmaktadır: *“Hacı Murat'ın gecelediği evin sahibi Sado, Ruslar avula yaklaşırken dağlara kaçmıştı. Avula dönüşünde evin damını çökmüş, sundurmanın*

²¹⁷ Fethi Güngör, “Kafkasya'da Soykırım ve Sürgün”, Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi- Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17. (Bkz. Ek-22)

²¹⁸ Sefer Berzeg, “Kafkasya'da Soykırım ve Sürgün”, Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi-Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 92-93.

direklerini yanmış, içini pislenmiş buldu. Hacı Murat'a hayranlıkla bakan o güzel, gözleri pırıl pırıl oğlunu, üstünü bir kepenekle örterek cami avlusuna ölü getirdiler; sırtından süngülenmişti. Hacı Murat'ı ağırlayan ağırbaşlı kadın, bağı açık, yırtık gömleğinden yaşlı memeleri sarkmış, saç başı karışmış, oğlunun ölüsü karşısında çıplak göğsünü paralıyor, ulurcasına bağıyordu. Sado, elinde kazma kürek, akrabalarıyla birlikte oğlunun mezarını kazmaya gitti. İhtiyar dede, evin yıkık duvarına sırtını vermiş oturuyor, bön bön önüne bakarak bir tahta parçasını yontuyordu. Arı kovanlarından yeni dönmüştü. İki tınaz kuru ot yakılmış, ihtiyarın dikip yetiştirdiği kayısı, vişne ağaçları kırılmış, gövdeleri ateşe verilmişti. Ama en kötüsü, kovanların hepsi arılarıyla beraber yakılmıştı! Evlerden iki ölünün daha getirildiği köy meydanından kadın çığlıkları geliyordu. Küçük çocuklar da analarına katılarak ağlıyordu. Yemsiz kalmış aç hayvanlar böğürüp meleşiyordu. Çocukların daha büyükçek olanları oyun oynamıyor, ürkek gözlerle büyüklerine bakıyordu. Avulun çeşmesi, herhalde su almasınlar diye, pislik doldurulmuştu. Cami de aynı durumdaydı. Molla ile öğrenciler temizlemeye uğraşıyorlardı. Ruslara karşı duydukları nefreti ağza alan yoktu. Yedisinden yetmişine geçenlerin duyguları, nefretin de üstündeydi. Nefret değildi bu, Rus köpeklerini insandan saymıyorlardı; bu yaratıkların anlamsız zalimliğine öyle bir tikslenme, küçümseme ve şaşkınlık duyuyorlardı ki, fareyi, zehirli örümceği, kurtları yok etmek nasıl korunma duygusuyla yapılan doğal bir hareketse, onlardan da aynı duygularla kurtulmak istiyorlardı...'²¹⁹.

Kafkas Savaşları, cephe savaşları olmaksızın, Rus istilaları ve askeri harekâtlar şeklinde gerçekleşmiştir. Savaş devam ederken bazı kabileler yavaş yavaş topraklarından ayrılmışlar ve Rus hâkimiyetine girmek istememişlerdir. Bu hal mucibince Abazalar 1861 yılında Osmanlı topraklarında göç etmiş, bazı Dağlı Abaza grupları, Bağlar, Kızılbekler, Şahgireyler, Tamlar ve Başılbaclar, Terek ve Kuban Vilayeti Rus komutanlıklarına, Osmanlı Devleti'ne gitmek istediklerini belirtmişler, General Yevdokimov ise bu talebi kabul etmiştir. 1864 yılının yaz aylarında seferleri nihayete ermek üzere olan Rus orduları, Abaza gruplarından Pshular, Aibgolar, Kuclar ve Ahçipsular'a karşı bir kısım harekât düzenlemiştir. Kafkasyalıların bölgedeki son direnişleri oldukça çetin geçmiş, Rus askerlerinin Aibgo'ya girmesi sırasında evlerini savunan kadınlar dahi tüfekleriyle mücadele etmiştir. Aibgo ve Ahçipsu istila

²¹⁹ Lev Tolstoy, *Hacı Murat*, Çev. Nihal Yalaza Talay, Görsel Dünya Klasikleri Dizisi, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1992, s. 114.

hareketleri sırasında halkın direnmesi, Rus ordularını ciddi zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. 12 Mayıs 1864 yılında Aibgolar, Ruslara karşı direnişlerini devam ettirememiş ve topraklarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne gitmek için Kafkasya kıyılarına doğru hareket etmişlerdir. Tam hâkimiyeti sağlamak için dört bir yandan harekete geçmiş olan Rus orduları, Abaza gruplarından birisi olan Ahçıpsuların yaşadıkları bölgeyi ele geçirmişlerdir. Ahçıpsu bölgesinin Rus hâkimiyetine girmesiyle, 21 Mayıs 1864 yılı Çerkeslerin kurtuluş mücadelesi ve direnişlerinin başarısızlıkla sona erdiği tarih olmuştur²²⁰.

Araştırmalara göre Kafkasyalıların muhaceret sayıları 1.000.000'dan, 2.000.000'a farklılık arz etmektedir. Bu sayılarla orantılı olarak %50'ye varan nüfusun, çeşitli hastalıklar ve yollardaki yaşanan zorluklar sebebiyle yaşamını yitirdiği belirtilmiştir. Rusya Bilimler Akademisi'nin 1988 yılında bilim heyetine vermiş olduğu görev sonucu çıkan "Kuzey Kafkasya Halklarının Tarihi" isimli eserin ikinci cildinde, Kafkasya muhacirleri şu şekilde yer bulmuştur: "*Kont Yevdokimov acımasız bir sömürgeci gibi davrandı. Onun birlikleri ormanları keserek yol açtı, dağlıları kuşattı, köyleri yerle bir ettiler ve halkını yerlerini terk etmeye zorladılar.*" Başka eserlerde ise "*Amaç tüm kıyıları dağlılardan temizlemektir. 1864 yılının sonunda 111 kazak köyü kuruldu ve 142.333 aile yerleştirildi.*" ifadelerine yer verilmiştir²²¹.

Çerkeslerin vatanlarından zorunlu göçe tabi tutulmalarının ve bunun da ötesinde sürgüne uğramalarının pek çok nedeni vardır. Bu nedenlerden bazıları; Çerkeslerin yüzlerce yıldır hür olmaları ve hâkimiyet kabul etmeyen kişilikleri, Rusya'nın tek çare olarak Çerkesleri vatanlarından çıkarmaları gerektiğini ancak bu şekilde Kafkasya'ya hâkim olabilecekleri fikrini uyandırmıştır. Çerkeslerin topraklarından çıkarılmalarıyla yerlerine Rus köylüleri, Kazaklar, Rumlar ve Ermeniler yerleştirilmiştir²²². Özellikle Kuzeybatı Kafkasya'da Rusya'nın, hâkimiyeti esnasında sert bir politika izleyerek halkın önemli bir kısmını topraklarından çıkarmasının sebebi ise; Karadeniz'e ve buraya kıyısı olan Batı Kafkasya ticaretine hâkim olmak, bu sahil şeridini boşaltıp Rus yanlısı Kazakları yerleştirmektir. Kafkasya'da Çerkeslerin, Rusya tarafından tehdit unsuru

²²⁰ Mihail Thaytsuhov, "Kuzeybatı Kafkasya ve Türkiye'deki Abazaların Demografik Süreçleri (19. Yüzyılın İkinci Yarısı-20. Yüzyılın Başları)", Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara, 2014, s. 274-275.

²²¹ F. Güngör, *a.g.m.*, s. 18.

²²² İhsan Satış, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kafkasya'dan Anadolu'ya Çerkes Göçü ve İskânları", Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara, 2014, s. 210.

olarak görülmesinin bir diğer önemli nedeni ise Çerkeslerin uzun süredir Osmanlı Devleti'yle olan bağları ve Müslüman olmaları olmuştur²²³.

2.3. Rusya'nın Sürgünden Önceki İki Planı; Hristiyanlaştırma ve Ağır Vergiler

Rusya'nın bölge üzerinde temelli bir hâkimiyet kurması için, Kafkasya'nın etnik yapısının nasıl olduğu mühim olsa da birinci bölümde açıkladığımız için teferruatıyla değinmeyi gerekli bulmuyoruz. Sadece şunu demeliyiz ki Kafkasya'daki unsurların çoğunun Müslümanlardan oluşmakta olduğu, Rusların ise yok denecek kadar az sayıda olduğudur. Şartlar böyleyken Rusya bölgeyi ele geçirmek istemiş, taban tabana etkisiz olduğu coğrafyada tutunmak için türlü politikalar geliştirmiştir. Rus yerleşim siyaseti gereği, yerel halkı etkisiz kılmak için; bölgeye getirilen Rus nüfusu, stratejik yerler olan ulaşım ve ticaret kolları üzerine yerleştirilmek gayesiyle gerçekleşmiştir. Ruslara, verimli toprakların tahsis edilmesi, eğer bölgedeki verimli arazi yerlilerin elindeyse ellerinden alınması, eski dinlerine inanan veya Müslümanlığı kabul etmiş olan Kafkasya halkına, Hristiyanlığı benimsemeleri için çeşitli şiddet ve baskı uygulanmıştır. Bölgeye gelecek Rus göçmenler için, yerel halk, hayvanlarıyla ve tarım araç gereçleriyle yardıma zorlanmıştır. Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasıyla hareket edilmiş, bunun kabul edilmemesi halinde, sonraki politika devreye girerek katliamlar ve Kafkasyalıların sürülmesi olayları vuku bulmuştur²²⁴.

Kırım'dan Balkanlara ve Anadolu'ya da XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bir kısım göç hareketleri de görülmüştür. Osmanlı'dan kopan, önce bağımsız olsa da daha sonra Rus tehdidini üzerinde hisseden Kırım halkı, söz konusu bu baskı sebebiyle kendileri gibi Müslüman olan bir coğrafyaya gitmenin hem dinin emri, hem de kendi gelecekleri için gerekli olduğunu düşünmüştür. Bu düşüncelerle yüzbinlerce Kırım tatarı ülkelerini terk ederek Osmanlı'ya göç etmiştir. Kafkasya'da 1860'lı yıllardan önceki zorunlu göçle aynı minvalde olan bu hareketle binlerce insan yer değiştirmiştir. Tek fark olarak Ruslar, zorladıklarının kanıtı olarak bölgesel tehcir kararı olsa da, büyük kitleler halinde insanlar, gördükleri baskılarla yerlerinden çıkmıştır. İnsanların topraklarından çıkmasıyla eski topraklarında boşluk oluşmuş, Rusya'nın

²²³ Hakan Altın, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)", *Belgi Dergisi*, S. 14, Denizli, Yaz/2017, s. 585.

²²⁴ Nedim İpek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, C. XX, İstanbul, 1997, s. 279.

bundan istifade ederek bölgeye hâkim olması kolaylaşmıştır. Uzun yıllardır mücadelelere rağmen tümüyle bir hâkimiyetin söz konusu olmadığı Kafkasya'nın, kesin olarak zapt edilmesi meselesinde, Kırım'daki durum burada da uygulanmıştır. İnsanların topraklarından çıkarılması ve kesin hâkimiyet kurulması politikası, Kafkasya'nın hâkimiyetten sonra bile Rusya aleyhine, ileriki yıllarda isyan girişimlerinin büyük ölçüde önünü kapatmıştır. Kafkasya'daki bir takım insan kitlesinin Rusya'ya tepki olarak, aynı zamanda ilerideki baskısından çekinerek topraklarını terk etmiş olması zorunlu göçler olup, bu şekilde önemli sayılarda insan yer değiştirerek yurtlarından mahrum kalmış, başka ülkelere gitmiştir. Nitekim bu zorunlu göçlerden ayrı, bir de işin sürgün boyutu vardır. 1859-1864 yılları arasında, özellikle son iki yılda gerçekleşen olayları apaçık sürgün olarak değerlendirmek gerekir. Savaşı kaybetmiş, moral olarak direnişi kırılmış ve topraklarında kalmayı arzulayan insanlardan, gelecek adına kurtulma isteği nedeniyle ve tam hâkimiyet için sürgün uygulanmıştır²²⁵.

Sürgünü doğrulayan ve planlı olarak uygulandığını göz önüne seren bir kısım söylemler mevcut olup, bunlardan birisi Kuban bölgesi komutanı Yevdokimov'a aittir; *“Dağlıların Türkiye'ye göçü hiç şüphesiz devletin aldığı önemli bir tedbirdir”*. 1861 yılında Kafkasya Valisi Baryatinskiy'nin Çar II. Aleksandr'a yazdığı belgede; *“Çarlık hükümetinin dağlıların Türkiye'ye gönderilmesi konusunda verdiği yüksek emirleri yerine getirirken, tüm Karadeniz kıyılarını boşaltabilmek için ihtiyatlı, ancak kararlı davranacağız... Karadeniz'in doğu kıyılarını kesin hâkimiyetimize alma işi yerli halkın en kısa sürede Türkiye'ye gönderilmesine bağlıdır. Bunun kolaylaştırılması için hükümete ait vapur ve gemileri kullanmamıza izin vermenizi öneririm... ve o zaman ülkemiz bunlardan temizlenmiş olacaktır, biz de konumumuzu sonsuza kadar kökleştirmiş oluruz”*.²²⁶ şekliyle ifade etmesi belirli bir plan dahilinde sürgünün gerçekleştiğini kanıtlar niteliktedir.

Rusya'nın bölgeyi işgal etmesi, tıpkı Avrupalıların çeşitli topraklara medeniyet götürmek bahanesine bir örnektir. Avrupalılara karşı Kafkasyalıları barbar ve medeniyet yoksunu olarak göstermek isteyen Rusya, bunu kabul ettirmek için Avrupa'dan bölgeye

²²⁵ Hulusi Üstün, “Kafkas Rus Savaşlarının Değerlendirilmesi”, Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi-Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 131-132.

²²⁶ Guram Gumba, “XIX. Yüzyıl Kafkas-Rus Savaşı ve Sürgün Problemi”, Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi-Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 171.

gelen ilim adamlarını kendi öğretileri doğrultusunda, Kafkasyalılar aleyhine yönlendirmek istemiştir. Kafkasya'ya kendi imkânlarıyla ve gizlice gelen İngiliz gezginlerin bölgeyle ilgili çalışmaları ve insanları hakkında yazmış oldukları yazıları²²⁷, Rus iddialarının asılsızlığını gün yüzüne çıkarmıştır. Eski tarihlerden itibaren Kafkasya çeşitli mitolojilerde yer alan bölgelerden olmuş, hem doğu, hem de batı kaynaklarında bu coğrafyadan bahsedilmiştir. Kafkasya halkları, içlerinde kendi siyasi yapılarını korudukları gibi bu bölgede tarih boyunca birden çok devlet kurulmuştur. Kafkasya coğrafyasında Hazar Hanlığı, Altınordu Devleti, Gürcü Krallığı ve Abhaz Krallığı gibi devletler varlık göstermiş ve yıkılmıştır. Bunlardan bahsetmekten muradımız Kafkasyalıların bölgedeki varlığı, bu devletlerin yapılarını etkilememiş, yerli halk da yaşayışını ve kültürünü sorunsuz şekilde icra etmeye devam ederek, Çerkesler başta olmak üzere kendi içlerindeki düzene göre yaşamışlardır. Bölge halkının yönetim ve sosyal sistemi, özgün dili, aynı şekilde hukuku, bu şekliyle küresel otoriteler nezdinde kabul görmüş, uluslararası antlaşmalarda bu yapı dikkate alınmıştır. Sonuç itibariyle Rusya'nın Kafkasya'daki halklara medeniyet getirme ve bölgeyi barbarlardan temizleme söylemleri asılsızdır²²⁸.

Medeni olmadıkları, bu yüzden uygarlaştırılmak niyetiyle savaşıldığı bahanesinin yanı sıra, Kafkasya'da kölelik faaliyetlerinin ciddi şekilde yaygın olması, eski dinlere bağlılık, Rusya'nın bahanelerini çoğaltan unsurlar arasında yer almıştır. Tarih boyunca bulunduğu topraklara komşu olan devletlere ciddi derecede herhangi bir istila girişiminde bulunmaktan kaçınan ve kendi topraklarında inanış ve adetlerine göre kapalı bir toplum yapısıyla yaşayan başta Çerkesler ve Kafkasyalılar, Rusya'nın söz konusu bahaneleriyle işgale, yıkıma, hatta parçalanmaya uğramış ve geri dönüşü olmayan sonuçlara maruz bırakılmıştır. Amerika'nın keşfedilmesinin ardından bölgeye yapılan sömürge faaliyetleri esnasında İspanyol komutanlar da bölge halkının barbarlığına vurgu yaparak kendi hareketlerini haklı çıkarmıştır. Karşı karşıya kaldıkları Amerikan yerlilerinin kendi içlerindeki ahlaki yapıları dikkate alınmaksızın Hristiyanlığı tanımamaları ve ona inanmamaları başta olmak üzere, yaşayışlarının farklı olması onları barbar konumuna getirmiş, böylelikle özgürlükleri, varlıkları, hatta hayatları bile işgalcilerin tahakkümüne uğramıştır. Önceki tarihlerde yaşanmış olan ve

²²⁷ James Bell, *Çerkesya'dan Savaş Mektupları 1837-1839*, Çev. Sedat Özden, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 366.

²²⁸ H. Üstün, *a.g.e.*, s. 129.

daha sonra da elbette yaşanan bu sözde uygarlaştırma söylemi, Kafkasyalılara karşı Ruslar tarafından yapılanları meşrulaştırma olarak kullanılmıştır²²⁹.

2.3.1. Hristiyanlaştırma

Kafkasya'daki Hristiyanlaştırma faaliyetleri baskı yoluyla gerçekleştirilmiş, çocuklara ise eğitim yoluyla verilmesi düşünülmüştür. Yeni doğan Müslüman ailelerin çocuklarının isimleri, Rus isimleriyle değiştirilmiş ve bu çocuklar Ortodoks okullarına verilerek onlara Rusluğun ve Hristiyanlığın gerekleri öğretilmiştir. Müslüman okullarına da müdahale edilerek ailelerin isteyip istememesine bakılmaksızın Rusça öğretmek amacıyla, Rus öğretmenler görevlendirilmiştir. Öğretmenler için verilecek olan ücretin yerel halk tarafından karşılanması istenmiş, bu meblağ ödenmediği takdirde cezalar devreye sokularak ahalinin mülküne el koyulmuştur. Müslüman-Hristiyan nüfusa sahip yerlerde, ortak okullarda eğitimi yönlendiren kişiler, genellikle Ortodoksların kolladığı insanlar arasından belirlenmiştir. Söz konusu bu gibi kişilerin bu göreve gelmeleri nedeniyle Müslümanların gerçekleştirdiği uygulamalar yasaklanmış, Müslüman çocuklara İslam'ı kötüleyen kitaplar okutularak kendi ailelerinden dahi soğuması gerçekleştirilmeye çalışılmış ve ana dillerinde konuşmaları yasaklanmıştır²³⁰.

Hâkimiyet kurmak adına Kafkasya'yı yıllardır işgal eden Rusya, kimi zaman etkisi altına aldığı bölgelerin dinine saygı göstermemiştir. Din adamları baskı altına alınarak 200 haneden fazla köyler için cami yapılmasına müsaade edilmiş, imamlar görevlerini yapamaz duruma getirilerek toplumdaki saygınlığını azaltmak için askere alınmışlardır. Kazanlı Müslümanların dilekçesinden anlaşıldığı üzere askere alındıklarında da inançlarına saygı gösterilmeyerek domuz eti yemeleri için baskıya maruz bırakılmışlar ve küçük görülmüşlerdir. Kırım ve Kazan'da İslam'ın etkisinin azaltılmaya çalışılması amacıyla Kırım'da Rusça bilmeyen hoca ve imamlar görevinden el çektirilmiş, uzun vadede Müslümanların dini bilgileri önemli derecede azalmıştır. Rus okullarının misyonerlik faaliyetleri zaman zaman başarıya ulaşmış, burada eğitim gören Müslüman çocukların, İslamiyet'ten çıkarak Hristiyanlığı kabul ettiği görülmüştür. Yetişkinlerin Hristiyanlaşması baskı ve şiddetle yürütülmüş bunun için

²²⁹ Hulusi Üstün, *a.g.m.*, s. 130-131.

²³⁰ N. İpek, *a.g.m.*, 1997, s. 280-281.

“Kafkas Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Cemiyeti” adıyla bir kuruluş vücuda getirilmiştir. Bu kuruluşun içerisinde olan kişiler, amaçlarını daha iyi yerine getirebilmek adına askeri birliklerin hâkim olduğu yerlere gönderilmişler, aldıkları destekle korku ve baskı da koz olarak kullanılmıştır. Bu baskılardan kurtulmaya çalışan ahali, topraklarından Rusya içlerine sürülerek cezaya maruz bırakılmış, buna karşı direnenler ise toplu veya münferit idamlarla cezalandırılmışlar ve hayatlarına son verilmiştir. Bu baskılara karşı çaresi olmayan kimi insanlar dinleri olan Müslümanlığı terk etmek zorunda bırakılmış ve Hristiyanlığa girmeye zorlanmıştır²³¹.

2.3.2. Ağır Vergiler

Kafkas Savaşları'nın ardından Rusya tarafından hâkimiyet alanı olarak görülen Kafkasya kabilelerinin yaşadıkları coğrafyanın yerlisi olan kabileler, sürgünden önce türlü zorlamalara maruz bırakılmıştır. Bunlardan birisi de üzerlerine yüklenen ağır vergiler olmuş, söz konusu vergiler, Rusya'ya bağlılık derecesine göre farklılık arz etmiştir. İlk zamanlarda ailenin bütün üyelerinden vergi alınmışsa da daha sonra aileden sorumlu kişi bu görevi yerine getirmiştir. Vergi ödemekle görevli olan kişi sadece kendisi için değil, aynı zamanda ailesindeki belirli bir yaşa gelmiş erkek çocukları için de vergi ödemiştir. Bunların yanı sıra askerde olanların vergilerini babaları ödemiş, ölen kişilerin bile vergileri alınmaya devam edilmiştir. Vergi ödenmediği takdirde bütün mal varlığına el koyulup, eğer kişi çok fakir durumdaysa onun vergisi komşularından alınmıştır. Bu şartlara dayanamayan ve göç etmek istediklerini beyan etmiş ahalden 10 yıllık vergilerini toplu vermeleri istenmiş, bu bahaneyle mallarına el koyulmuştur. Kafkasya'daki savaşlar, cezalandırmalar, sürgünler, idamlar, kitlelerin Osmanlı Devleti'ne zorunlu göçü gibi sürekli azalan bir nüfusa rağmen, alınan vergilerde herhangi bir azalma görülmemiştir. Vergiden muaf tutulan çok az neden olmuş, tabya, istihkâm, kale ve geri hizmetlerde kullanılmaları karşılığı kimi zaman bu hakkı elde etmişler, bunlardan ayrı olarak ahali, Dağıstan'da taş kırmak, yol yapmak gibi işlerde ücretleri ödenmeden çalıştırılmış, hatta bazı kişilerin bu işlere geç katıldıkları bahanesiyle Sibiryâ bölgesine sürülerek mallarına el koyulmuştur. Rus askerlerinin buldukları bölgede, askerlerin masrafları ahalinin omuzlarına bırakıldığı gibi sürülerine de el koyulmuştur. Müslümanlar maruz kaldıkları bu yöneme itiraz ettikleri

²³¹ N. İpek, *a.g.m*, 1997, s. 282.

takdirde, şiddetle bastırılma vakaları beraberinde gelmiş, Müslüman olmaları onların bu durumu yaşamalarının bahanesi olmuştur²³².

2.4. Çerkeslerin Anavatanlarından Çıkarılması ve Osmanlı Devletine İskân Olunmaları Meselesi

İnsanların çeşitli bölgelere iskânı ve yerleştirilmesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri sürekli uygulamış olduğu politikalardan ve kimi zaman ise yarar getiren uygulamalarından birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nden önce Bizans imparatorları kendilerine yardım etmeleri için bir kısım Türkmenin Trakya'ya geçmesine müsaade etmiş, Osmanlı ise ileriki tarihlerde bundan faydalanarak fetihlerini hızlandırmış ve bölgede tutunabilmiştir. Bölgede bulunan dervişler, askeri fetihleri kolaylaştırmışlar ve bunda din unsurlarının oldukça etkili olduğu görülmüştür. Faaliyetler sadece din çerçevesinde yürütülmeksizin, toprak kazanımları neticesinde Müslüman-Hristiyan dengesini kurmak açısından Anadolu'daki bir kısım halk, Rumeli'ne göçürülerek iskân edilmiştir²³³. Amaç sadece gayrimüslim halka karşı bir denge unsuru olmaksızın, bölgenin verimli arazilerinden devlet yararına katkı sağlanması, köy, kasaba ve şehirlerin kurularak devletleşmenin hızlanması ve iletişim yollarının sağlanması olmuştur. Bizzat Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilen bu zorunlu göçün ve sonundaki iskânın doğru organize olması durumunda kurumsallaşma hızlanmış ve sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri yararlar kazanılması umulmuştur²³⁴.

Osmanlı kuruluş döneminde ve sonrasında, devlet içinde gerçekleşmiş olan göç ve iskân politikasındaki yarar, devletin gücündeki azalmayla bağlantılı olarak, toprak kaybettiği son zamanlarında iskânın ve yardımların doğru yönlendirilememesi neticesinde zararı beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin gücündeki gerilemeyi dengelemek için alınan ek vergiler halkın ülke içinde çeşitli bölgelere göç etmesine neden olmuş, bir yerde yığılan insan kümeleri, seyrek yerlerde eşkıyalık olaylarını doğurmuş, birden çok alanda Osmanlı Devleti'ne zarar vermiştir. Can ve malların

²³² N. İpek, *a.g.m.*, 1997, s. 283-284.

²³³ M. Çağatay Uluçay, "Sürgünler: Yeni ve Yakınçağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", *Bellekten*, C.XV, S.605 (1951), 507-592.

²³⁴ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2014, s. 3.

güvene alınma arzusu, savaşlar ve dış baskılar gibi etkenlerle ortaya çıkan iç göç, Osmanlı ekonomisini ve toplumsal yapısını derinlemesine etkilemiştir²³⁵.

Rusya'nın, Kafkasyalıları kendi topraklarından dalgalar halinde çıkarmasının sonraki aşamalarda, Osmanlı Devleti'ne sirayet eden çeşitli yönleri olmuştur. Çerkesler başta olmak üzere diğer Kafkasyalıları uygulanan bu yıkım projesinde soyluların ve önde gelenlerin de payı bulunmaktadır. Propaganda faaliyetleri kabile liderleri, din adamları, eşraf ve askeri yetkililer aracılığıyla yapılmış, göç dalgasının büyümesine sebebiyet vermiştir. Bu propagandalar Türkiye'ye gitmekten başka bir kurtuluş yolunun olmayacağı, Kafkasya'da bu harekete karşı bir müdahalede bulunulamayacağı yönünde olmuş ve Çerkesler gibi Çeçen ve İnguşlar da buna maruz kalmışlardır. Rusya yönetimine boyun eğmekten ya da Osmanlı Devleti'ne göç etmekten başka seçenekleri kalmayan Çerkesler, Rusların baskısı altında yaşamaktansa aynı dine mensup oldukları Osmanlı Devleti topraklarına gitmeyi tercih etmişlerdir. Aslına bakıldığında son dönemlerde girmiş olduğu savaşlarda önemli derecede nüfusu azalan ve tarımdan aldığı gelir hem toprak, hem de insan kaybına bağlı olarak düşen Osmanlı Devleti, Çerkeslerin topraklarına gelmesine sıcak bakarak göçleri teşvik etmiştir. Bunun yanında Çerkeslerin Müslüman olması göz önüne alınarak Hristiyan dengesini kurmak adına stratejik bölgelere yerleştirmek; Ermeni ve Bulgar gruplarına karşı güç oluşturarak devletin itibarını korumak amaçlanmıştır²³⁶.

Kafkasya'daki mücadele ve sonrasında göç hareketine maruz kalan yerli halkın tamamına yakın olan önemli bir kısmı Çerkeslerden oluşmaktadır. Rusya direnişi yıkıp, Çerkesleri itaat altına almak için baskı ve şiddet uygulamıştır. Bunun için ise yerel halkın elindeki verimli araziler ele geçirilerek bölgeye daha sonra gelecek olan başta kendi halkı olmak üzere, başka bölgelerden getirilen Hristiyan halklara verilmiş, Çerkesler ise Kuban başta olmak üzere iç bölgelere sürülmüşlerdir. Bunun yanında din baskıları yapılarak, Müslüman çocuklarına Ortodoksluğa uygun isimler verilmiş, eski dinlerine inanan Çerkeslerin ve Müslüman olanların, Hristiyan olmaları Rusya tarafından zorla istenilmiştir. Bunun yanında Kafkasyalıların Rus kültürünü almaları yolunda Rus okullarına gitmeleri, Rusçayı öğrenmeleri istenilmiştir. Yıldırma politikalarından bir başkası, Müslümanları ağır vergilere uğratmak Kafkasyalıları ayak

²³⁵ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak 'İç Göçler'", *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1995-2000 Prof. Dr. Fikret İşıltan Hatıra Sayısı*, S. 36, İstanbul, 2000, s. 156.

²³⁶ M. Dolgiyeva, *a.g.m.*, s. 24-25.

işlerinde çalıştırmak olmuştur. Fakir olanlar ve vergilerinin karşılayamayanların ellerindeki varlıklarına zorla el konulmuş, Kafkasyalıların sabırları bir nevi sınınsa da, bu durumlar karşısında sakin kalmak çok zor olmuştur. Tepki verildiği zamanlarda bütün halk cezalandırılmış ve bunun sonucunda sürgün ve idam olayları gerçekleşmiştir. Kafkasyalıları uygulanan söz konusu baskı ve yıldırma politikasının sonucu, teşviklerin de sağlanmış olmasının sayesinde yüzbinlerce kişi topraklarını terk ederek Osmanlı Devleti topraklarına yönelmiştir²³⁷.

Kitlesel düzeyde bir yer değiştirme hareketinin gerçekleşmesi, savaş sırasında olduğundan daha yıkıcı bir sonucu ve sivillerin hayatını kaybetmesini beraberinde getirmiştir. Savaş zamanlarında görülmeyen ve kimi zaman etkileri gözden kaçan bu olay, Kırım Savaşı'nın sonrasında da yaşanmıştır. Hayat şartları son derece yetersiz etkenlerde dolu olarak, yaşam için gerekli ihtiyaç malzemelerinden yoksunluk, önemli bir sorunlar silsilesinin baş aktörlerinden olmuştur. Kırım Savaşı'nda Osmanlı donanmasında görevli olan İngiliz Amiral Dolsof, Kafkasya'nın durumuyla ilgili yazmış olduğu eserde gerçekleri dile getirmiştir. Amiral eserinde, Kafkasya'nın kurtarılmamış olmasının kimsenin işine yaramadığını ve yararların gözden kaçırıldığını, bununla bağlantılı olarak öz topraklarını düşmana karşı savunan halkın yüzyıllarca süren bu mücadelesinin sonunda sırf topraklarını korudukları ve direndikleri için yerlerinden kovulduğunu, türlü zorluklar ve acılar çektiklerini daima insanlığın üzüntüsüyle göreceğinden bahsetmiştir²³⁸.

Çerkeslerin Osmanlı'ya yapmış olduğu göçte bir kısım araştırmacı, Osmanlı Devleti'nin teşvik çabalarının olmadığını söylemektedir. Nitekim Osmanlı Devleti, Rus zulmüne uğrayan Kafkasya, Kırım ve bunlar gibi sadece Müslüman nüfusu değil, Yahudiler ve Kozakların yanında sonradan gelmek isteyen nüfusa da göç için müsaade etmiştir²³⁹. Söz konusu bu görüşe göre XVII. yüzyıldan itibaren kıtlık, savaş ve salgın hastalıklar gibi pek çok badireler atlatmış ve kırsal nüfusu önemli derecede azalmış olan Osmanlı Devleti, bu olumsuzlukların giderilmesi ve tarıma yönelme anlamında bir kısım teşvikler gerçekleştirmiştir. Bu minvalde Kırım Savaşı'nın ardından nüfusu arttırma, ekonomik güçlenme ve tarımı canlandırma ihtiyacı şiddetli şekilde hissedilerek

²³⁷ İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", Cevdet Yılmaz, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, Samsun, Ekim/2006, s. 83-84.

²³⁸ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958, s. 528.

²³⁹ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 78.

1856 yılında Muhacir Kanunu çıkarılmıştır. Bu inançtaki araştırmacılara göre, Rus baskısıyla topraklarından çıkarılarak perişan ve fakir şekilde Osmanlı ülkesine gelmiş olan Kafkasyalılar, bu kanunun muhatabı olmamıştır. Varlık sahibi olan, tarımda ve diğer konularda yetenekli insanların kazanılması amaçlanarak kalkınma sağlayacak olan Avrupalı vatandaşlar bu kanun dâhiline alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya için ilk istediği, Çerkeslerin kendi topraklarında kalmaları olmuş, bunun adına Viyana Konferansı'nda bu görüş diğer devletler nezdinde de dile getirilmiştir. Rusların, muhacirlerin himayesinin ısrarla talebinin yanında Karadeniz sahillerindeki yığılmaların da farkında olan Osmanlı Devleti, göçlere karşı daima müspet yaklaşmıştır²⁴⁰.

Çar II. Alexander'ın 1861 yılında Kafkasya'da olmasını fırsat bilen Çerkes temsilciler heyeti, Rus yayılmasının durması taleplerine olumlu yanıt alamamışlardır. Bu isteğe karşı çar, Çerkeslerin gösterilecek olan topraklara, bu kabul edilmezse Osmanlı ülkesine gitmeleri gerektiğini bildirmesi, görüşmelerden beklenen umudu sonuçsuz bırakmıştır. 5 yıllık Çerkes direnişinin son yılı olan 1864'te, 1 ay içerisinde Kafkasya topraklarını terk etmeleri çar tarafından Müslüman halktan istenmiş, bu ilanın ardından muhaceret ciddi derecede artış göstermiştir²⁴¹.

Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine muhaceret bazı kaynaklara göre üç aşamada gerçekleşmiş ve sırasıyla 1859-1862, 1863-1864 ve 1865 yıllarına ayrılmıştır. 1859 yılında bir kısım Abaza, Nogay ve 3.000'i aşan (306 aile) Hatukoy nüfus, Osmanlı'ya gitmek niyetiyle ilgili makamlara talepte bulunmuştur. 1861 yılında 442 aile gibi ciddi bir Kabardey nüfusun Osmanlı Devleti'ne gitmek için talepte bulunması, bütün Kabardeylerin yerlerinden çıkacakları endişesini beraberinde getirmiş ve söz konusu bu endişe Yevdokimov'a bildirilmiştir. Bu gelişmeye karşı Yevdokimov: "*Tehlikeli halkın azalması bizi birçok uğraştan kurtaracaktır... 442 ailenin gitmesinden üzülmeyin, onlar iki kat daha fazla gitseler de bundan dolayı bölge hiç zarar görmez... Tüm halkın gidebileceği yönündeki endişeye gelince, böyle birşeyin gerçekleşmesi bize hoşnutluğun yanı sıra önemli bir fayda da sağlardı...*" şeklinde cevap vermiş, nihayet itibarıyla de Büyük Kabardey topraklarından 941 aile 1860-1862 yılları arasında Osmanlı ülkesine gitmiştir²⁴².

²⁴⁰ İ. Satış, *a.g.m*, s. 212.

²⁴¹ Cahit Tulum, "1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler", Kafkas Derneği, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 16.

²⁴² F. Güngör, *a.g.m*, s. 19.

Kafkas Savaşları'ndaki son direnişin kırılmasıyla Çerkes nüfusla birlikte Abazalar da zorunlu göçe maruz kalan bir başka grup olmuştur. Osmanlı Devleti'ne gelmiş olan Abazaların ne kadarının geldiği bilinmemekte ve bu konuda kaynaklara göre çeşitli sayılar verilmektedir. 1858-1865 yılları arasında 30.000 ile 45.000 kişinin topraklarını terk ederek göç ettiklerini belirten kaynaklar olduğu gibi, Abhazya tarihini anlatan başka bir kaynakta 1864 yılı için 50.000 Abaza'nın yurtlarını terk ettikleri belirtilmiştir. 1871-1884 yıllarındaki göçlerle beraber, yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplamda 100.000'den fazla Abaza'nın Osmanlı topraklarına geldiği bilinmektedir. Kafkasya topraklarında Abaza varlığı oldukça düşük seviyelerde kalmış, Abazalar ortalama 9.000 ile 10.000 kişi civarında olarak başka etnik grupların içinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir²⁴³.

Osetlerin Osmanlı Devleti'ne göçü, Kafkasya'daki direniş mücadelesinin son merhalesine denk gelmiş olmakla birlikte, Çerkeslerin gerçekleştirdiğinden biraz farklı olmuştur. Öyle ki Rusya'nın Kuzeybatı Kafkasya'daki politikası gereği, bölgeye hâkim olmak için yerli halkı sürme meselesi, Osetler için geçerli olmamıştır. Rusya'nın savaştan sonra bölgede kuracakları sosyal ve askeri sistemleri kabul etmeyen Osetler, topraklarından çıkmayı göze alarak, bu harekete karşı en büyük tepkiyi iradeleri dışında göç etmekle vermişlerdir. 1859-1862 yılları arasında oldukça kalabalık gruplar halinde topraklarını terk etmişlerdir. 1850-1860 yılları arasında ortalama 5.000 Oset, topraklarını terk etmiş nitekim göçlerinin ardından bir kısmı eski topraklarına geri dönmüştür. Çoğu Kafkasyalı gibi bir seferde gerçekleşmeyerek yıllara yayılan Oset göçü, uygun yer bulmaktaki bir takım sıkıntılar nedeniyle bir anda olmamıştır. Toplu hareketle 1859-1862 yılları arasında Oset muhacirler, Kars'a ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesine yerleşmişlerdir. Bununla birlikte 1865 yılında General Musa Kundukhov yönetiminde Osmanlı Devleti'ne giden önemli sayıdaki Kafkasyalıyla birlikte bir grup Osette bulunmuştur²⁴⁴.

1858 ve 1865 yılları arasında Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde 493.000 muhacir hareket halinde bulunmuştur. Bu sayının sadece 418.000 kişisi 1863 ve 1864 yıllarında Kafkasya'yı terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Sayı olarak çoktan aza doğru bir tasnifle Kafkas halklarından muhacerette bulunanların: 165.626 Şapsığ,

²⁴³ M. Thaytsuhov, *a.g.m.*, s. 275-276.

²⁴⁴ Georgi Çoçiyev, "Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Osetler Bir Diasporik Topluluğun Evrimi", Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara, 2014, s. 340.

74.567 Ubih, 45.023 Natukay, 30.650 Kuban Nogayları, 30.000 Abazin, 27.337 Abzeh, 23.193 Çeçen, 17.000 Kabardey, 15.000 Yegarukay, Cemguy ve Mehoş, 11.873 Cigit, 10.500 Bjeduğ, 4.000 Besleney, şeklinde Rus arşivlerinde ifade edilmiştir. Osmanlı topraklarına gelen bu insanlardan 10.000’i aşkın çocuk ve kadın esir pazarlarında satılmıştır. Dünya Seyyahı Gazetesi ise bu olayı 1871’deki yazısında şöyle ifade etmiştir: *“Bir yıl sonra onların üçte ikisi soğuk, açlık ve bulaşıcı hastalıklar sebebi ile öldü: Batum’a yerleşen 22.000 kadar muhacirden sadece 7 bini, Samsun’a yerleşen 30 bin muhacirden sadece bin 800’ü hayatta kaldı. Binlerce insan öldü, çocukların ise bir eşya gibi ticareti yapıldı.”*²⁴⁵

Rus makamları, İngiliz büyükelçisi Prens Gortchakoff’a Osmanlı ülkesine gelen Çerkes muhacirlerin yaşadıkları sıkıntılardan ve 300.000 kadar kişinin Devlet-i Âliye’yi ekonomik açıdan zorlamasından bahsetmiş, bunun yanında İngiliz basınındaki eleştirilere karşı da; *“Çerkeslerin ülkelerini terk etmekte ısrar ettikleri ve Çarlık hükümetinin bundan esef duyduğunu, bu boyların dağdan indirilmelerinin şart olduğunu, bunlara ovalarda ikamet etmek için önerilerde bulunulduğunu, ancak onların bu önerileri reddettiğini, şayet Türk hükümeti bu yüzden büyük masraflara girmişse bunun karşılığında İslam dinine mensup bir halkı da kazandığını ve bunun da Türk ordusu için bir kazanç olduğunu.”* şeklinde cevap vermiştir²⁴⁶.

Kafkasya hâkimiyetinden sonra halkın topraklarını terk etme sebebi olan Rusya, gelişmeler karşısında gerekli önlemleri bildiği halde uygulamada zayıf kalmıştır. Çok sayıda Çerkesin topraklarını terk etmesi neticesinde yerel Rus memurlar, bu halin gelecekteki zararlarından çekinmiş, yer yer giden halka karşı bu hareketlerinin gereksiz olduğundan bahsetmiştir. Genel itibarıyla Kafkasyalıların yaşam olanakları için önlem alınması gerektiğini dile getiren Rus idari makamlarına örnek olarak, General Milyutin’in şu sözü önemlidir; *“Avrupalıların Amerika’da yerleşmesi, oradaki bütün yerli halkların yok olmasına sebep olmuştur. Fakat çağımızda insanlık, bize düşman olan ve devlet politikaları yüzünden topraklarından çıkarmak zorunda kaldığımız kabilelerin bile hayatta kalmasını sağlamak için gerekli önlemleri almamızı gerektirmektedir.”* Kafkasya’daki yapmış oldukları hareketleri meşrulaştırmak amacıyla inandıkları düşünceleri savunan generaller ve bir takım yöneticiler bulunmaktadır. Bunlardan biri de Prens Baryatinski olup ifadelerini şu şekilde açıklamıştır;

²⁴⁵ F. Güngör, a.g.m, s. 20.

²⁴⁶ C. Tulum, a.g.m, 2001, s. 20.

“Karadeniz’in doğu kıyılarını bir Rus toprağı haline getirmek ve Dağlıları bütün kıyılardan temizlemek zorundaydık. Bu planın gerçekleşmesi için Dağlı Çerkeslere ulaşmamızı engelleyen Kuban ötesi halkının da tamamen ezilerek yerlerinden kaldırılması gerekiyordu.” Benzer düşünceye ek olarak 1864 yılında Grandük Michael şunları söylemiştir; *“Tek bir kişi savaş meydanında teslim olmadı, çarpışarak öldü. Köylerinin on defa yakılmış olmasında rağmen halk, yine de büyük bir inatla eski topraklarına yapışıp kalmaya devam etti. Dağlıların teslim olmak istememelerinden dolayı görevimizi yarıda bırakarak dönemedik. Yarısının teslim olmasını sağlamak için Dağlıların diğer yarısını yok etmek zorundaydık. Fakat sadece onda biri savaş alanında öldürüldü. Diğerleri ormanlarda ve dağlardaki şiddetli fırtınalar, açlık ve yorgunluktan kırdı. Daha çok kadın ve çocuklar acı çekti.”*²⁴⁷

XIX. yüzyıl boyunca Ruslarla yapılan savaşlar neticesinde Osmanlı Devleti, önemli derecede toprak kaybına uğramış, ardından kaybedilen yerlerde yaşayan Müslüman halk, büyük kitleler halinde Osmanlı’ya göç etmiştir. Rusya’nın işgal ederek büyüme siyaseti neticesinde, Kafkasya halkları topraklarından zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Osmanlı ülkesine gelen Kafkas muhacirlerinin genel itibariyle gemilerle gelmesi ve yanlarına zaruri ihtiyaç malzemelerinden başka eşya almamaları nedeniyle yiyecek ve barınma ihtiyacı zuhur etmiştir. Bu sorunu çözmek adına ilk önceleri Dâhiliye Nezareti ve Şehremaneti görevlendirilmiş ve konu hakkında bir kısım çaba sarf edilmiştir. Söz konusu bu iki oluşumun, muhacir meselesinden başka birçok konuda işi olmasının yanında, göç dalgasının önü alınamaz dereceye ulaşması, işlerin durmasına ve yardımların yapılamamasına neden olmuş, sadece bu meseleyle uğraşan bir kurumun kurulması kararlaştırılmıştır²⁴⁸. Bu doğrultuda Muhacirin Komisyonu kurulmuş, böylelikle muhacirlerin ihtiyaçları ve sorunlarının halledilmesi amaçlanmıştır²⁴⁹.

Kırım Savaşı’ndan önceki ve sonraki durumla ilgili Rusya’nın etkinliğinin yanında, Osmanlı Devleti’nin müdahaleye yeterli gücü kendisinde bulamamasının neticesinde gelen yoğun muhacir trafiği görülmüştür. Kırım’ın Rus işgaline uğramasıyla Osmanlı topraklarına yoğun bir muhacir trafiği gerçekleşmiş, aynı derecede hatta daha

²⁴⁷ Sedat Özden, “Kafkas Sürgününe Yol Açan Olayların Gelişimi”, Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi- Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 80-81.

²⁴⁸ Volkan Marttin, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2012, s. 7.

²⁴⁹ U. Erdem a.g.t, s. 4.

büyük sayılarla göç hareketleri, Kırım Savaşı'nın neticesinde Rusya'nın Kafkasya'yı işgaliyle ortaya çıkarak, Anadolu ve Rumeli başta olmak üzere yüzyılın sonuna kadar etkinliğini devam ettirmiştir. Kaybedilen topraklardan Osmanlı ülkesine doğru gelen insan kitlesine, Osmanlı arşiv belgelerinde farklı isimler verilmiş olmakla birlikte, muhacir tabiri ön plana çıkmıştır. Yine arşiv belgelerine göre muhacir, ümera-yı muhacirin, istilazede, kaht-zerede, üsera-yı muhacir ve mülteci gibi isimlendirmeler mevcuttur. Söz konusu isimlerdeki bu farklılık, Osmanlı görevlileri tarafından göçün gerçekleşme nedenlerine göre tasnif edilmiştir. Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine gelmiş olan bu insanların içinde, XIX. yüzyılın ortalarında düşük sayılarla da olsa kendi arzularıyla göç edenler bulunmaktadır. Bunlardan ayrı olmak üzere çok yüksek sayılarda insan, baskı ve zorlamaya tabi tutularak topraklarını terk etmeye mecbur edilmişlerdir. Hal böyleyken Osmanlı belgelerinde geçen bu ifadelerin, olayı anlatmadaki eksikliği ise izah edilebilir bir durumdur. Zamanın şartlarına göre değerlendirildiğinde muhacir ve mülteci²⁵⁰ tabirleri kesin olarak ayrılmamış ve anlam bakımından kesinleşmemiştir. O dönemde muhacirler kendi arzuları ve iradeleriyle göç etmeksizin düşman işgaline uğramış, zorlamaya tabi tutulmuş savaş muhacirleri konumunda buldukları belgelerden anlaşılmaktadır²⁵¹. Hal böyleyken bu şartlarda topraklarını terk eden insanlar, Osmanlı memurları tarafından farklı isimler altında kaydedilmiştir. Muhacir ve mülteci tabirleri çok kere birbirlerinin yerine kullanılmış ve bu tabirlerin anlamları 1918 yılında dahi Ayan Meclisi'nde konuşulmuştur²⁵².

1829 yılından itibaren çok az sayıda başlayan fakat 1855-1885 yıllarında önemli sayılarda meydana gelen insan göçleri, muhacirlerin ihtiyaçları gereği barınmaları, iskânları, yaşamlarını idameleri için yapılan yardımlar, Osmanlı Devleti ekonomisini oldukça etkilemiştir. Yer yer devlet hazinesi zorlanmış padişah, devlet görevlileri ve halkın maddi yardımları, sorunun üstesinden gelinmesinde etkili olduysa da nihai çözümde tamamen etkili olmamıştır. Yoğun kitleler halinde Osmanlı topraklarına gelen insanların imkânsızlık içinde ve son derece zor şartlarda olmaları beraberinde pek çok olumsuzluklar getirmiştir. Göçleri kontrol etmek için kurulmuş olan komisyonlar ve yerel yöneticiler, önemli çabalar göstermişler ve imkânları seferber etmişlerdir²⁵³. Söz

²⁵⁰ V. Marttin, *a.g.t.*, s. 211.

²⁵¹ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, C. I, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1968, s. 21-22.

²⁵² U. Erdem, *a.g.t.*, s. 7.

²⁵³ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 105.

konusu bu çaba Avrupalı devletlerce olumlu karşılanmış, bilhassa İngiltere kamuoyunda Çerkes ve Kafkasyalıların göçlerine karşı ilgi oluşmuş yardım için bazı hareketlenmeler görülmüştür. Nitekim bu hareketlenmeler karar merciinde pek etki sağlayamamış, İngiltere, Şark Meselesi bağlamında olaya yaklaşarak, Çerkeslerin yaşamış olduğu olaylara seyirci kalmayı tercih etmiştir. İngiliz hükümeti, gemiyle ulaşım masraflarını Osmanlı Devleti'nin karşılaması şartıyla peksimet yardımında bulunmuştur²⁵⁴. Kırım Savaşı devam ederken kitleler halinde başlayan, savaş bittikten sonra doruk noktasına ulaşan Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göç dalgaları ekonomik ve sosyal sıkıntılardan ayrı olarak Osmanlı Devleti iç ve dış siyaseti için bir sıkışıklığı beraberinde getirmiştir. Osmanlı yöneticilerince göçlerin bu denli yoğun ve sıkıntılı olacağı beklenmeyip, önemli hazırlıklar ve düzenlemeler yapılmamış, yine de yüz yüze kalınan bu olaya karşı elden gelen gayret sarf edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin çeşitli alanlardaki sıkıntılarının en önemlilerinden birisi ekonomisinin oldukça kötü durumda oluşudur. Bu durumuna rağmen ülkesine gelen muhacirlerle alakalı düzenlemeler yapmış, onların barınma, yeme, giyinme vb. ihtiyaçları için bütçe tahsis etmiştir²⁵⁵.

Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine göçler, çoğunlukla deniz yoluyla olmuş, çok az sayıda göç, karayolu vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Muhacirlerin deniz yolculuğuyla göç etmeleri, Rusya tarafından politik sebepler gereği istenmiş, Çerkesler bu dayatma sonucunda topraklarını kaybettikleri gibi mal varlıklarını da gerilerinde bırakmak zorunda kalmıştır. Oldukça kısa bir müddette çok sayıda insanın, hepsinin birden Kafkasya sahillerine Rusya'nın zorlamasıyla yığılması, zaten bir trajediyle yerini yurdunu kaybetmiş olan bu insanların kalabalığının ve iklim şartlarının da etkisiyle salgın hastalıklara yakalanmasına sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak ise deniz yoluyla Osmanlı topraklarına gidenlerin bir kısmı yolda, bir kısmı ise vardıkları limanlarda hastalık ve açlığın sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Hayatta kalanlar zorlu ikinci bir yolculuğun ardından Balkanlara ve Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir.

Deniz yolculuğuyla Anadolu sahillerine gerçekleşen, 1864 tarihinde zirveye ulaşan bu olay, muhacirler için olağan seyrinde gerçekleşmeksizin açlık, korku, sefalet, umutsuzluk, hastalık ve ölümü içerisinde barındıran açıklanması oldukça zor olan bir dram olmuştur. Rus konsolosu tarafından incelenerek 17 Şubat 1864 tarihinde Rusya'ya

²⁵⁴ Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimet: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 64, S. 1, Ankara, 2009, s. 74.

²⁵⁵ Mehmet Demirtaş, "Osmanlı'ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", *Bilig Dergisi*, S. 57, Ankara, Bahar/2011, s. 21.

gönderilen raporda belirtilen olay, şu şekilde anlatılmıştır: “Çerkes Göçmenlerin bu kentte (Trabzon’da) yığılmaları ciddi bir sorun haline gelmiş bulunmaktadır... Buraya ulaşabilenlerin yüzlercesi, daha önce çektikleri sefalet ve açlığa ek olarak şu anda hastalıklarda boğuşmaktadırlar... Hastalık gerek Çerkes göçmenler, gerek yerli halk arasında korkutucu biçimde yayılmaktadır. Tifüsten ölenlerin sayısı artmıştır. Panik büyük ve yaygındır. Herkes kenti terk etme hazırlığı içindedir. Erzak kıtlığı başlamıştır... Elde edilen bilgilere göre aralık ayından şubata kadar ölenlerin sayısı 3.500’ü bulmuştur. Bunlardan 3000’i Çerkes, 470’i Türk, 36’sı Yunan, 17’si Ermeni, 9’u Katolik ve 6’sı Avrupalıdır.”²⁵⁶

Anadolu’daki muhacir durumunu açıklayan Rus konsolosunun 19 Mayıs 1864 tarihinde verdiği başka bir raporda ise şu bilgiler verilmiştir: “Göçmen akını her gün devam ediyor. Dün Akçakale ve Sarıdere’de birikenlerin sayısı 25.000’i bulmuştur. Ölüm oranı günde 120-150 dolayındadır. Halen Samsun’a 35-40.000 arasında göçmen indirilmiştir. Hastalık tehlikeli ölçüde bu bölgeye sıçramıştır. Son 48 saat içinde Samsun’da 500 kadar Çerkes göçmeni ölmüştür. Fırıncılar korkudan fırınlarını kapatarak kenti terk etmişlerdir. Bu yüzden kent bir kaç gündür ekmeksiz kalmıştır... Şu anda Trabzon’da bulunanlar Ubih boyu mensuplarıdır... Temizlik kurallarına uymamaları hastalığın bastırılmasını engellemekte ve korkutucu salgınlara neden olmaktadır. Sıkışık düzende buldukları için hızla birbirini enfekte etmektedirler. Yerel makamlarca dağıtılan yiyecek ve giyecek istihkaklarını ve çocuklarını birkaç kuruş karşılığı satıyorlar. Kefen bezlerini çalmak için geceleri ölülerini mezardan çıkarıyorlar ve cesetleri açıkta bırakıyorlar. Son zamanlarda bazıları ölüm olaylarını, salt ölenlerin istihkaklarını almaya devam edebilmek için yerel makamlardan saklıyorlar. Nitekim geçenlerde çadırların birinde 2 gündür saklanmakta olan bir ceset bulunmuştur.”²⁵⁷

Trabzon ve Samsun’a gerçekleşen muhaceret olaylarının dramını, 1864 yılında Lapinski şu şekilde ifade etmiştir: “Alınmış tüm önlemlerin yetersizliği nedeniyle kısa süre içerisinde salgın hastalıklar ortaya çıktı ve ölüm oranı çok yüksekti. Trabzon Limanı’na çıkmış olan 100.000 kadar kişiden on bin kadarını daha Şubat ayında ölümcül hastalıklar alıp götürdü ve aralıksız gelen binlerce insanla bu kıyılarda kalabalık iyice arttı. Doğal olarak tehlikeler büyüdü. Nisan ayında biçarelerin sayısı

²⁵⁶ C. Tulum, a.g.m, 2001, s. 18.

²⁵⁷ C. Tulum, a.g.m, 2001, s. 19.

Trabzon'da 70.000'e, Samsun'da 30.000'den 70.000'e yükseldi. Avrupa'ya Haziran ayında gönderilen Çerkeslerin sayısı 35.000 idi. Trabzon'da 24.000 göçmenden Nisan ayında her gün ölenlerin sayısı 400'den fazla idi. Büyük kamplara yerleştirildikleri Gerede'de kayıplar günde 300 kadar, Samsun'da ise 500'den çoktu. Sefaletin en büyüğü burada idi. İtalyan hekim Dr. Barozzi'nin raporlarına göre insanlar uzun süre bitkiler, bitki kökleri ve ekmek kırıntılarıyla yetinmek durumunda kaldılar.”²⁵⁸

Denizden yapılan göçlerde ulaşım aracı sıkıntısı ziyadesiyle yaşanmış, bu nedenle fiyatlardaki pahalılık önemli bir sorun teşkil etmiştir. Bu sıkıntıya çözüm bulmak için türlü seferberlikler icra edilmiştir. Tersane-i Amire, Fevaid-i Osmaniye, Bursa Şirketi Kumpanyası, Tuna Kumpanyası ve Rus kumpanyası vapurları, taşımada görevlendirilmiştir. Bu vapurların yanı sıra Türk balıkçı tekneleri de muhacirlerin taşınmasında kullanılmıştır. Bu tekne sahipleri teknenin alabileceğinden fazlasını doldurularak birçok faciaya davetiye çıkarmıştır. Rus memurlarının görüşü, Çerkeslerin bu teknelerle anlaşarak Osmanlı topraklarına gittikleri yönünde olmuştur. Çünkü göç aşamasında Çerkeslerin önemli bir kısmı deniz yolculuğu sırasında hayatını kaybetmişti. Deniz yolculuğunun yanında, evvela Kafkasya sahillerinde yolculuk için toplanan kalabalığı soğukta ve sıcakta beklemek zorunda bırakmak başta olmak üzere, birçok imkânsızlığın oluşmasına sebep olunması, hastalıkları ve muhacirlerin zayıf düşmesini beraberinde getirmiştir²⁵⁹. Haliyle bitkin ve hasta olarak, aynı zamanda balık istifi gibi bindirildikleri gemilerle yolculuk yapan Kafkas muhacirleri, yolculuk sırasında ve vardıkları limanlarda ciddi sayılarla hayatlarını kaybetmiştir. Büyük sıkıntılar içerisinde gerçekleşen göç yolculuğunda ve varış limanlarında tahmini olarak 500.000 muhacir ölmüştür²⁶⁰. Osmanlı limanlarına ulaşan muhacirler iskân olunacakları iç bölgelere genellikle kara yolu vasıtasıyla ulaştırılmışlardır.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi muhaceret devam ederken Kafkasya sahillerinde bekleyen insanların zor durumundan faydalanmak isteyen bir diğer grup da tekne ve sandal sahipleri olmuştur. Muhacirlerle bir kısım anlaşmaların neticesinde sevkiyat için anlaşan söz konusu tekne sahiplerinden bazıları, kâr elde etmek amacıyla haddinden fazla yolcu almış ve faciaların yaşanmasına sebep olmuşlardır. Yaşanan faciaların

²⁵⁸ C. Tulum, *a.g.m*, 2001, s. 20.

²⁵⁹ İ. Serbestoğlu, *a.g.m*, s. 85.

²⁶⁰ Kemal H. Karpat, “Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı”, Kafkas Derneği, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 85.

farkında olan Osmanlı Devleti, duruma önlem almak istemiş ve bu şekilde yapılan taşımaları yasaklamıştır. Kafkasya sahillerinde soğukta ve sıcakta uzun süreli bekleyiş, muhacirler için oldukça zor geçmiş, bu süre zarfında yiyecek ve giyecek ihtiyacı hayati seviyeye ulaşmıştır. Balıkçı teknelerini aratmayacak şekilde Osmanlı Devleti ve Rusya tarafından görevlendirilen vapurların da haddinden fazla sayıda muhaciri taşıması hem bir izdihamı, hem de sağlık koşullarının kötüye gitmesini, dolayısıyla yayılmasını beraberinde getirmiştir²⁶¹.

Kış şartlarında gerçekleşen yolculuklarda soğuk hava koşulları ve bir kısım sıkıntıların vuku bulması muhacereti ve muhacirleri oldukça zor durumda bırakmıştır. Birçok örneği bulunduğu gibi, 1860 yılı kışında yolculuğa çıkan ve muhacirleri taşıyan gemiler, hayati tehlikeleri ve mahrumiyeti yaşamıştır. Karadeniz'in belirli aylarda hırçınlaşması nedeniyle seyahat için uygun olmaması²⁶², buna rağmen muhacirlerin kitleler halinde muhaceret için beklemelerinden ötürü yaşanan zorluklar, gemilerdeki sıkışık durumun rahatsız edici yönünden ayrı, salgın hastalıkları hızlandırması, Osmanlı yönetimini bir kısım tedbirler almaya zorlamıştır. Tedbir gereğince, Rusya Büyükelçiliği'yle görüşülmüş, muhacirlerin soğuk nedeniyle yaşadıkları zorluklara vurgu yapılmıştır. Görüşmede uygun iklimin beklenmesinin ardından muhaceretin devamı talep edilmiştir. Sayı olarak oldukça kalabalık bir nüfusun Kafkasya sahillerinde beklemesinin mimarı olan Rusya'nın, baskıcı tutumu ve bir an önce yerli halkı topraklarından sürmek istemesi muhaceretin sekteye uğramasını imkânsız kılmış, yaşanan sıkıntılar hız kesmeden devam etmiştir. Talep edilen duruma muhalif olarak, 3.000 kişiden oluşan yeni bir muhacir topluluğunun, 100 kişilik gruplara ayrılmış vaziyette Kars, Ardahan ve Bayezid civarına gitmek için yola koyulduğu haberi, Rusya Büyükelçisi tarafından Osmanlı Hariciyesi'ne rapor edilmiştir²⁶³. Kafkasya sahillerinde muhaceret için bekleyen muhacirler, kışın şiddetli geçmesinden dolayı 1863 ve 1864 yıllarının kış aylarında soğuktan ve hastalıktan ölmüştür. Yolculuğun hayati tehlikesinin daima bilincinde olan, yine de yola çıkmayı göze alan muhacirlerin bu reaksiyonları buldukları durumun kendileri tarafından da ne kadar umutsuz olduğunu ortaya koymuştur²⁶⁴.

²⁶¹ B. Habıçoğlu, *a.g.e*, s. 78-79.

²⁶² J. Bell, *a.g.e*, s. 275.

²⁶³ A. Saydam, *a.g.e*, 1997, s. 87.

²⁶⁴ M. Demirtaş, *a.g.m*, 2011, s. 20.

Sadrazam Âli Paşa'nın Ağustos 1864'te padişaha sunduğu raporda göç eden nüfusla ilgili çeşitli bilgiler de mevcuttur. Buna göre, 1855'ten beri Osmanlı ülkesine 595.000 kişi göç etmiştir. Bu sayının 250.000'i Kırım muhaciridir. Kafkasya muhacirlerinin 312.000'i 1864'ten önceki yıllardaki sayı olup, 1855'ten 1864 yılının sonuna kadar Osmanlı ülkesine ulaşan ve iskân olunan muhacir sayısı 350.000'den fazla olduğu belirtilmiştir. İskân olunan bu muhacirler kayıt altındaki sayı olup kaydolmadan da pek çok aile göç ettirilmiş ve göçmenlerin sayısı tam itibariyle tespit edilememiştir. Bu durum göz önüne alındığında sayının 400.000 ve bundan fazla olduğu söylenebilir²⁶⁵.

Takvim-i Vekayi'nin 1864 yılında çıkardığı verilerde 1855-1863 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'ne göç etmiş olan Kafkasya ve Kırım muhacirlerinin 311.333 kişi olduğu, Temmuz 1864'e dek ise 595.000 kişiye ulaştığı bilgisi verilmiştir. Gazetenin başka bir nüshasında 1864 Temmuz ve 1865 Mayıs yılları içerisinde de 87.000 kişinin gelmiş olduğu anlatılmış, toplam miktarda ise 1864'ün Mayıs ayına kadar gelenlerin 682.000 kişiden oluşmakta olduğu bilgisi ortaya çıkmıştır. Devam eden muhaceret olaylarında 1860 tarihinden önce gelmiş olanlar Kırım, 1860 tarihinden sonra gelmiş olanlar da genellikle Kafkasya muhaciri oldukları genel itibariyle bilinmektedir²⁶⁶.

Osmanlı Devleti'ne göçe zorlanan Kafkasyalı nüfusunun yaklaşık üçte biri salgın hastalıklar, deniz kazaları, yetersiz ve sağlıklı beslenme sebepleriyle hayatını kaybetmiş, yollarda ve sonraki aşamada yaşamını yitirmiştir. Deniz yolculuğuna henüz başlanmadan evvel Rus idaresinde bulunan sahillerde, gemilere çok sıkışık şekilde resmen istif edilmişlerdir. Bunun yanında yiyecek başta olmak üzere, kendilerine herhangi bir yardım yapılmamış, dolayısıyla son derece muhtaç duruma düşürüldüklerinden tifüs, çiçek ve diğer hastalıklardan henüz ilk Osmanlı limanı olan Trabzon'da, ciddi oranlarda yaşamalarını yitirmişlerdir²⁶⁷. Trabzon limanlarına çıkan göçmenlerin durumu oldukça kötü olup, 1854 yılında günde 200-300 kişi arasında ölümler görülerek belirli bir kısmı kaydedilmiş, kayıtlara geçmeden defin işlemleri de

²⁶⁵ H. Altın, *a.g.m.*, s. 588.

²⁶⁶ Mehmet Yılmaz, *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri, 1854-1914*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Konya, 1996, s. 136.

²⁶⁷ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)* Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 41.

oldukça çok sayılarda gerçekleşmiştir²⁶⁸. Birbirine yakın olan rakamlar Samsun için de geçerli olmuş ve 1864-1865 yıllarında günde 120-150 kişi yaşamını yitirerek senede 50.000 ölüm, sadece bu şartlar altında yaşanmıştır. Bu rakam 1865 yılının sonu itibariyle Trabzon'da 53.000 ölüm oranıyla bilinmektedir²⁶⁹. Muhacir nüfusu içerisinde Çerkesler, ekseriyeti teşkil etmiş, çeşitli sıkıntılar ve ölüm oranları, onları ciddi sayılarda azalmaya itmiştir. Osmanlı ülkesine gelen Çerkeslerin sadece belirli kısmı kendilerine gösterilen iskân yerlerine gidebilmiştir. Ruslara karşı Kafkasya direniş savaşındaki kayıplarından ayrı olmak üzere, savaş bitiminde ve sürgün esnasında da oldukça kayıp veren Çerkesler, sadece Osmanlı yolculuğu ve sonraki aşamada üçte birlik nüfuslarını kaybetmiştir²⁷⁰. Gemiyle yolculuktaki ölümlere örnek olarak İngiliz Konsolos Yardımcısı Lang, tuttuğu raporda Samsun'dan Kıbrıs'a götürülmek niyetiyle 2.718 kişilik Çerkes nüfusun 202'sinin Samsun-İstanbul arasında hayatını kaybettiğini, 528 kişinin ise İstanbul'a çıkarıldığını ifade etmiştir. Kıbrıs yolculuğu esnasında 1.988 kişiden 637 kişi hayatını kaybetmiştir. Konuyla alakalı başka raporlardan hareketle, *“Kıbrıs adasına ayak basanların yarısından çoğunun ölümle pençeleştiği, hatta günlük ölüm oranınının 30 kişi ile 50 kişi arasında değiştiği”* ifade edilmiştir²⁷¹.

Trabzon'a denizden gelerek karaya çıkan muhacirlerle ilgili Rus konsolosunun, göç işlerinden sorumlu makama verdiği bilgi ciddi derecede öneme sahiptir. Raporda: *“Türkiye'ye gitmek üzere Batum'a 70 bin Çerkes geldi. Bunlardan vasati olarak günde 7 kişi ölüyor. Trabzon'a çıkarılan 24 bin 700 kişiden şimdiye kadar 19 bin kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63 bin 900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110 bin kişi arasında her gün vasati 200 kişi can veriyor. Trabzon Varna ve İstanbul'a götürülen 4 bin 650 kişiden de günde 40-60 kişinin öldüğünü haber aldım.”* ifadelerine yer verilmiştir. Savaş esnasında mağlup olarak varlıklarını ve topraklarını kaybetmekle kalmamış, aynı zamanda insanların da kaybetmiş olan Kafkasyalılar, göç sırasında ve sonrasında da türlü gâileleri yaşamıştır. Osmanlı ülkesinde sıkıntılı olan yerlere iskân olunmaları bunlardan birisi olarak kabul edilmektedir²⁷². Kafkasyalıların topraklarını terk etmesindeki sebeplerden biri, Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olması ve kuracakları yeni düzene karşı kendilerinin

²⁶⁸ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 91.

²⁶⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 112.

²⁷⁰ M. Demirtaş, *a.g.m.*, 2011, s. 22.

²⁷¹ J. McCarthy, *a.g.e.*, s. 43.

²⁷² İ. Berkok, *a.g.e.*, s. 529.

bağımsız olamayacakları düşüncesiyle olmuştur. Esareti asla kabul etmeyen yaratılışları, özgürlüğe düşkünlükleri, Kafkasyalıları öz yurtlarından ve atalarının yaşayarak öldükleri topraklardan çıkaracak derecede önemli seviyede olmuş, yurtlarını terk edişleri ağıtlarda yerini almıştır²⁷³. Bu insanların sahillere gelmeleri ve yolculukları için Rus hazinesinin bir miktar ücret ayırdığı bilinmekle birlikte göçleri hızlandıran uygulamalar icra edilmiştir. Bunun yanında, buldukları durumun umutsuzluğu ve sonuçlarının geri dönülmez derecede ağır olacağını bazı Ruslar bile kabul etmiştir. Bu olaylardan kimisi General Musa Kundukov'un hatıralarına yerini almıştır. *“İnsanların perişanlığını hayretler içinde temaşa ettiğimi gören istasyon yetkilisi koşarak yanıma geldi ve gözleri yaşla dolarak dedi ki; Ekselans, dünyada bu acıklı manzarayı seyredip de kalbi burkulmayacak insan var mıdır? Allahtan korkmak kazım. Bu topraklar onların yerleridir. Ne hakla onları bir bilmezsin içine sürüyoruz? Nereye gittiklerini sorduğumda, Osmanlı Devleti'ne diyorlar. Ama nasıl ve ne zaman? Onları neler bekliyor, belli değil. Bu konularda hiçbir bilgileri yok.”*²⁷⁴

Topraklarına yapılan yoğun insan göçlerinin bir sebebi de Osmanlı Devleti'nin bu olay karşısındaki hassas siyaseti gereği olmuştur. Gelenlere karşı kucaklayıcı nitelikte olan bu tavır sebebiyle Kafkasyalıları, kendilerini gidecekleri yerde rahat bir yaşamları olacağına inandırmışlar, Müslümanların emiri olan halifenin topraklarında mutlu olacaklarını düşünmüşlerdir. Kafkasya'daki direnişin ardından ve göç yollarında yaşadıkları büyük trajik olayların sonunda Osmanlı ülkesinde ihtiyaçlarının karşılanacağı ve eksiklerinin giderileceği inancı hemen hemen her Çerkes tarafından umulmuştur²⁷⁵. İskânların gerçekleşmesinin ardından ihtiyaçların karşılanması ve üretkenliğe geçiş dönemi, Osmanlı Devleti için ekonomik ve sosyal alanlarda önemli zorlukları beraberinde getirmiştir. Muhacirlerin gereksinimlerinin temin edilmesi için Osmanlı Devleti var olan kaynaklarının yanında dış borçları olduğu halde bazı mülklerinin gelirlerini bu alana aktarmak zorunda kalmıştır. Bu mülkler tiyatro gelirleri, Karaköy Köprüsü geliri, kurban derisi geliri olup muhacirler için yönlendirilerek çaba sarf edilmiştir. Bunun yanı sıra iskân olunan yerdeki bölge halkı da, topraklarına gelen muhacirlere yardımcı olmaları yönünde teşvik edilmiştir. Çerkeslerin iskân edilmeleri konusunda iskân yerlerinin Şam, Kudüs gibi Hristiyanların çoğunlukta oldukları yerlere

²⁷³ İ. Berkok, *a.g.e.*, s. 526.

²⁷⁴ F. Güngör, *a.g.m.*, s. 24.

²⁷⁵ Jülide Akyüz, “Göç Yollarında; Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Hareketleri”, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, *Bilig Dergisi*, S. 46, Ankara, Yaz/2008, s. 39.

yerleştirilmelerinin, Avrupalı devletlerce kabul edilmeyeceği düşünülerek söz konusu bölgelerin bundan muaf tutulması istenmiştir. Mevzu sadece adı geçen yerler için olmayıp, aynı durumda olan diğer bölgeler için de geçerli olarak Avrupalıların ve Rusların tepkisinden çekinilmiştir. Bundan ayrı olarak Rusya, gelecekte sıkıntıların oluşabileceğini varsayarak yukarıda anlatıldığı gibi Çerkeslerin kendi sınırlarından uzakta yerleştirilmelerini istemiştir. Bütün bunlar bir araya getirildiğinde Osmanlı Devleti, muhacirleri iskân ederken kısmen bağımsız hareket edememiştir²⁷⁶.

Sınır bölgelerine yerleşme politikasının, ilk zamanlarda uygulanamayıp sekteye uğramasıyla beraber Çerkeslerin yerleştirilmesi konusunda, Osmanlı Devleti'nin bir kısım politikaları bulunmuştur. Osmanlı Devleti, Balkan topraklarının bağımsızlık fikri ile çalkalanan ve haliyle sorunlu olan bölgelerini kontrol altına almak ve sorunsuz yerlerle arasında bir duvar oluşturmak için, Çerkesleri deniz yoluyla Balkan topraklarına çıkararak bölgeye yerleştirmiştir. Bunun yanında İstanbul'un korunması için Çanakkale, Bursa, İznik, Adapazarı cihetinde de Çerkes iskânı görülmüştür. Balkanlarda Hristiyan nüfusu Müslümanlar lehinde kontrol altına almak, Araplar, Kürtler ve bir kısım Türkmen aşiretleri arasına yerleştirerek bölgelerdeki asayişî sağlamak amaçlarıyla iskân olunan Çerkesler, bir nevi set görevi üstlenmişlerdir. Rus konsolosu belgelerine de yansıyan bu durum, Osmanlı Devleti'nin Çerkeslere karşı iskân politikasının önemli yapı taşlarından birisi olmuştur. Ayrıca göçler, Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine başladığı ve büyük kitleler haline geldiği an da dâhil olmak üzere, çeşitli nedenlerin de etkisiyle Uzunyayla hariç farklı bölgelere küçük küçük gruplar şeklinde yapılmış, böylece bir arada öbeklenmeleri ve devlete karşı tehdit oluşturmaları engellenmiştir²⁷⁷.

Genellikle deniz yoluyla yapılan göçlerin çıkış noktaları Tsemez, Novorossi, Batum, Anapa, Soçi, Tuapse, Poti ve Taman olup, varış noktaları Trabzon, Samsun, Sinop, Köstence, Burgaz, Rize, Varna ve İstanbul limanları olmuş, daha sonra muhacirler iç bölgelere ulaştırılmış ve ardından iskânları gerçekleştirilmiştir. İskân yerleri 5 bölgede gerçekleştirilmiş olup bu bölgeler; Batı Anadolu, Batı Trakya,

²⁷⁶ Sezgin Zabun, Mehmet Eser, "Çerkes Sürgünü ve Osmanlı İskân Politikası: Sivas İli Örneği", Sevdâ Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara, 2014, s. 222-225

²⁷⁷ Irina A. Sotnichenko, "Türkiye'deki Kuzey Kafkasya'lı Göçmenler: Dün, Bugün ve Yarın", Sevdâ Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara, 2014, s. 402.

Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, Irak ve Suriye'dir. Göçlerin başladığı ilk yıllarda Batı Anadolu bölgesine yapılan yönlendirmelerin neticesinde Çerkesler bu bölgede iskân edilmişlerdir. Rusya'yla yapılan antlaşma hükmünce sınır bölgelerine yerleştirilmeyen muhacirler, bununla bağlantılı olarak Doğu Anadolu bölgesine yönlendirilmemiştir. Nitekim Batı Anadolu bölgesindeki muhacirlerin oldukça fazla sayıya ulaşmaları, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerine de sonraki tarihlerde yapılacak iskânların önünü açmıştır²⁷⁸.

Sayıları denizden gelenlerle mukayese edilemeyecek kadar az olsa da, kara yolculuğuyla göç eden muhacirler de bulunmaktadır. Bu kimseler böylelikle beraberlerinde hayvan sürülerini de getirebilmişlerdir. Osmanlı arşiv vesikalarında yer bulan bilgilere göre 15.000 kişilik Abaza topluluğu, 1864'ün Eylül ayında yanlarında 7.000'le 8.000 sayılarına ulaşan sığır, koyun ve keçiden meydana gelen sürüyü, Batum'u geçerek Lazistan Sancağı'nın verimli topraklarına getirmişlerdir. Abazalar gibi Çeçenler de kara yolunu tercih ederek 1865 yılında yanlarında 690 büyükbaş ile birlikte, 150 hanelik gruplar şeklinde Kars-Gümrü'yü geçerek Anadolu topraklarına gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nden talep edilen durum, karadan muhaceretini gerçekleştiren bu göçmenler için de geçerli olmuş, Rusya adı geçenlerin sınırlara iskân olunmaması şartıyla göçleri kabul edilmiştir. Bu şartlar altında 5.000 hanenin 2.500'ü Siirt ve Diyarbakır'a, 1.000 hane Sivas ve Harput'a diğer muhacirlerin ise Bayburt, Hınıs, Muş ve Van sancaklarına iskân olunmaları münasip görülmüştür. Muhacirlerle ilgili konularda yardımcı olarak, onlara kolaylık sağlanması amacıyla Nusret Paşa ve yanlarındaki subayların Kars'a gitmesi uygun görülmüştür. 1869 yılında yine karadan gelen Kabartay kabileleri Kars'a gelmiş ve ilk aşamada burada kısa süreli iskân olunmuşlarsa da, bölgeye kalıcı iskân olunmayı istemişlerdir. Dağıstanlı nüfusun 1870 yılında Erzurum'a 180 kişiyle geldiği, daha sonra Sivas'a iskân oldukları kayıtlardan bilinmektedir. 1872 yılında ise 140.000 kişinin Batum'u geçerek Osmanlı ülkesine geleceği haberleri üzerine hazırlık yapıldıysa da, muhacirlerin bu hareketleriyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır²⁷⁹.

Önemli miktarlara ulaşan şekilde gerçekleşmiş olan toplu göçün ardından Osmanlı Devleti, kısa vadede ciddi sıkıntıları bünyesinde hissetmesine rağmen gelecekte topraklarına iskân edeceği muhacirlerin bir kısım faydalar sağlayabileceğini

²⁷⁸ İ. Satış, *a.g.m.*, s. 212-213.

²⁷⁹ N. İpek, *a.g.m.*, 1997, s. 292-293.

de düşünmüştür. Osmanlı belgelerine dayanan söz konusu bu yararların sırasıyla ifade edilmesi gerekirse; topraklarını kaybederek her şeylerini bırakıp gelen muhacirlerin devlete sadık kalacağı düşünülmüş ve gittikleri bölge ahalisine örnek oluşturacaklarına inanılmıştır. Bunun yanında Ruslara karşı yıllardır savaş halinde olmaları nedeniyle tecrübe sahibi olan Çerkes, Çeçen ve diğer Kafkasyalıların, devlet otoritesini dikkate almayan konar-göçer bazı aşiretlerin medenileştirilmesinde, Osmanlı Devleti'ne yararlı olabileceğine inanılmıştır. Kafkasyalıların iskân edilmesiyle, imar faaliyetlerinin gerçekleşmesiyle, topraklar zenginleşecek, bataklık araziler ıslah edilecek ve bu sayede sıtma gibi hastalıkların da önüne geçilmiş olacaktır. İmarlaşmayla ve Kafkasyalıların zamanla üretici konuma geçmesiyle Osmanlı Devleti'nin vergi miktarı da artacak, hazinenin gelir kaynağına ek kazanç sağlanacaktır²⁸⁰.

Muhacirlerin iskânları konusunda, Osmanlı Devleti'nin üst kademelerinden itibaren sağlık, ulaşım, adalet, güvenlik, eğitim, hariciye ve dâhiliye gibi birçok kurumunun yanında, komisyonlar kurularak ilgili memurların atanmasına gayret gösterilmiştir. Nitekim Çerkeslerin iskânı esnasında çeşitli sıkıntıların, en başta da asayiş sorununun ihtimal dâhilinde tutulması nedeniyle toplu iskânlar kabul edilmemiş, küçük gruplar halinde çeşitli bölgelere iskân olunmaları istenmiş ve de gerçekleştirilmiştir. Çerkesler İskân olundukları yerlere orantılı şekilde yerleştirilmişler, her köye bir hane olarak verilen kararda yerine ve şartlarına göre 10 haneden 15 haneye kadar iskân olunabilecekleri belirtilmiştir. Devletin bu şekilde hareket etmesinin bir diğer sebebi Çerkeslerin Kafkasya'daki kabile ve soyluluk yapısını yıkarak yerli unsurlarla entegre olmalarını sağlamaktır.

1860 yılının sonlarında Ürdün'e yerleşip Amman'da iskân olan Çerkesler, ilk geldiklerinde hayvanlarını besledikleri boş arazisi olan yerlerde tarım faaliyetlerini geliştirmişler ve hayvancılık yapmışlardır. Diasporadaki birçok Çerkesin yaşadığı gibi onlar da yeni geldikleri için bu toprakların Kafkasya'ya göre farklı coğrafi şartlara sahip olması, sıcak ve kurak olması sebebiyle uyum problemleri yaşamışlardır. Yaşadıkları bu problemlerin üstesinden gelerek ilerki tarihlerde Ürdün'e katkı sağlamışlar en nihayetinde önde gelen kişiler arasına girmeye muvaffak olmuşlardır. 1860 yılında Ürdün'e gelen ilk Çerkesler, Abzeh ve Şapsığ kabilelerinden mürekkep olup, Amman Kalesi ve Roma Antik Tiyatrosu arasında yerleşmişlerdir. Bölgeye XIX. yüzyılın

²⁸⁰ Abdullah Saydam, "Kafkas Muhacirleri (1860-1870)", Kafdav, *Sürgün-Circassian Exile 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yayınları, Ankara, 2011, s. 16.

sonlarında gelen bir başka göçmen grubu ise Çerkeslerin Besleney, Kabardey, Bjeduğ ve yine Abzeh kabilesinden kişiler olmuştur. Besleney, Kabardeyler ve Abzehler, daha önceki Çerkes gruplarının yanına yerleşirken Bjeduhların yanı sıra bir kısım Abzeh grupları, Vadi Sir bölgesine giderek iskân olmuşlardır²⁸¹.

Çerkesler başta Anadolu, Ürdün, Suriye, Mısır, İsrail, Balkanlar'da Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan bölgelerine Osmanlı Devleti'nin politikalarına uygun şekilde iskân olunmuştur. Söz konusu bu politika Çerkeslerin belirli yerlerde öbeklenip bir güç oluşturmasını önleyici şekilde gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti, bazı sorunlu bölgelere karşı muhacir iskânlarını gerçekleştirmiş, böylelikle bir tampon bölge oluşturmak istemiştir. Bataklık olan yerlerin yeniden tarıma kazandırılması, tarımın canlanması, dini ve milli olarak nüfus dengesinin kurulması ve Osmanlı ordusu için potansiyel askerin karşılanması, devletin politikalarından bazılarını içermektedir. Anadolu'daki yerleşmeler için yukarıda değinilenler geçerli olarak dağınık iskân görülmüş, bunun yanında kuzeyden güneye doğru; Sinop, Çorum, Amasya, Tokat, Yozgat, Sivas, Kayseri, Kahramanmaraş, Adana, Gaziantep, Hatay topraklarına Çerkesler, bir hat şeklinde yerleştirilmişlerdir. Hat haricinde, muhacirlerin yoğunlukla yerleştirildikleri alanlar ise; İstanbul, Eskişehir ve Düzce olup, Mardin, Kars ve Muş'ta yoğun muhacir yerleştirilen yerler arasında gösterilebilir²⁸².

2.5. Muhacirin Komisyonu'nun Kurulması ve Faaliyetleri

Rus baskısının ve yıldırma politikalarının ciddi derecedeki etkisiyle, topraklarını bırakmaya mecbur edilmiş olan muhacirlerin, vardıkları yerlerde temel ihtiyaçlarının karşılanması zarureti hâsıl olmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti, Kafkasya'dan ve Kırım'dan Anadolu ve Rumeli topraklarına gelen insanlara bir takım yardımlar yapmıştır. Göçlerin, Osmanlı'ya aralıksız devam ettiği bu yıllarda Devlet-i Aliyye'nin tek sorunu bununla sınırlı olmamıştır. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nda kazananların tarafında olmasına rağmen, savaşın neticesinde ilgilenilmesi gereken sorunlarla uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır. Cidde Olayları, Sırbistan hareketleri, Romanya'nın kurulması meselesi, Eflak ve Boğdan olayları ve Suriye ayaklanmaları, Osmanlı

²⁸¹ Moh'd Yacoub Khawaj, "1870-2010 Yılları Arasında Ürdün'deki Çerkeslerin Gelişimi", Çev. Nesij Huvaj, Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara, 2014, s. 417-418.

²⁸² S. Zabun, M. Eser, *a.g.m.*, s. 226-227.

Devleti'ni oldukça uğraştırmıştır²⁸³. Devlet ekonomisini önemli derece yorarak, yetemez duruma getiren söz konusu bu sorunların yanında iç meselelerin de varlığı, dış borç alınmasını zorunlu kılmıştır. Kafkas göçleri böylesine bir dönemin içerisinde gerçekleşmiş, Osmanlı Devleti bu durumuna rağmen elinden geleni yapmak için gayret etmiştir. Sonraki yıllarda da imkânsızlık içinde topraklarını terk ederek gelen muhacirlere Osmanlı; giyim desteği, zirai destek, günlük yiyecek desteği ve ev desteği gibi meselelerde İskân-ı Muhacirin Talimatnamesi'ne uygun olarak yardımlarda bulunduğu belgelerinden anlaşılmaktadır²⁸⁴.

Osmanlı Devleti'ne olan göçmen akını 1850'li yıllarda daha az seviyede gerçekleştiğinden gelenler Şehremaneti ve Zaptiye Nezareti'nin gözetimi altında iskân edilmekteydiler²⁸⁵. Yoğunlaşan muhacir akınına karşı kendi sorumlulukları da olan söz konusu bu iki kurum yetememiş, dolayısıyla bir kısım aksaklıklar zuhur etmiştir. 27 Aralık 1859 yılında Şehremaneti tarafından Sadaret'e yazılan yazıda, 18 Eylül 1858 yılından itibaren muhacirlerle ilgili konularla alakadar olunduğu, muhacirlerin sayılarının gittikçe artmasıyla taşraya gönderilen 15.000, İstanbul'da olan 10.000'i aşkın, toplamda 26.000'den fazla insanın bulunduğu belirtilmiştir. Bu kişilerin iskân olunmaları için yer ayarlanması, iaşeleri, taşraya gönderilmesi gerekenlerin düzenlenmesi konusunun Zaptiye Müşirliği ile haberleşilerek gerçekleştirildiği ve gerçekleştirileceği açıklanmıştır. Nitekim muhacirlerin mali işlerini halletmek adına bir kişinin vazifelendirilmesi ve ilgili işler için, emrine görevliler verilmesi tavsiye edilmiştir²⁸⁶. Son derece önemli olan bu konu üzerinde teferruatlıca istişare edilmesinin ardından sadece mali işler için olmayıp, muhacirler adına her konuda yetkili bir kuruluş olarak, 5 Ocak 1860 yılında başına Çerkes asıllı Trabzon Valisi Hafız Paşa'nın getirildiği Muhacirin Komisyonu kurulmuştur²⁸⁷. Bu kuruma ek olarak sonraki yıllarda Muhacirun Komisyonu Âlisi ve İdâre-i Muhacirun Komisyonu isimleriyle bir kısım kurumlar kurulmuştur. Osmanlı belgelerinden de anlaşıldığı şekliyle muhacirlerin Osmanlı ülkesine geldiklerinde ve iç bölgelere iskân olmadan önce ya da olduktan sonra da dâhil olmak üzere, yerel yönetimlerle koordinasyon esas alınmış, devlet,

²⁸³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2014, s. 265.

²⁸⁴ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 1996, s. 208

²⁸⁵ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 103.

²⁸⁶ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 104.

²⁸⁷ V. Marttin, *a.g.t.*, s. 183.

muhaçirlerin ihtiyaçları konusunda kolaylık sağlanmasını adı geçen yönetimlerden istemiştir. Bu istekler “hüsn-ü iskân” (güzel iskân, güzellikle iskân) ifadesiyle açıklanmıştır²⁸⁸. Osmanlı Devleti, kısmen kalabalık grupların topraklarına göç etmesiyle muhaçir iskânlarını yönetme konusunda tecrübe edinse de, Kırım Savaşı devam ederken ve asıl olarak savaşın sonunda topraklarına gelen muhaçir akınına yönetmede oldukça zorluklar yaşamış bu iş için memur ihtiyaçını derinden hissetmiştir. Buna savaşın getirdiği ekonomik yıkımlarda eklenince iskân meselesinde önemli müşkülatlar yaşanmıştır. 93 Harbi'nin ardından ise iskân konusunda ve muhaçirlere ulaşmakta, işlerin sistemli gitmesi adına İskân-ı Muhaçirîn Talimatnâmesi yayımlanmıştır²⁸⁹.

İskân-ı Muhaçirin Talimatnamesi'nin kapsamı, muhaçirlerin iskânları ve devlete fayda sağlamaları düşünülerek hazırlanmış olup, iskân edildikleri mahallerin terkedilmesinin yasak olması, gittikleri yerlerde her bireri hakkındaki bilgilerin defterlere kaydedilerek ilgili yer olan Muhaçirîn-i İdare Komisyonu'na iletilmesi başta istenen şeylerden olmuştur. Bunun yanında kasabalara ve köylere bölüştürülerek, 10 haneye 1 hane olacak şekilde, vakıf arazilerde veya devlete ait olan miri arazilerde yerli halkın da destekleriyle barınmaya elverişli evler yapılarak, iskânlarının gerçekleştirilmesi istenmiştir. Bu süreç içerisinde, iskânları gerçekleşene dek muhaçirlerden durumu iyi olanların kendi imkânlarıyla ihtiyaçlarını elde etmeleri istenmiş, diğerlerinin 10 yaşından büyük olanlarına yarım kıyye, küçüklerine ise 100 dirhem ekmek verilmiştir. Muhaçirlerin geldikleri yere uyum sağlamalarına ve bölgeye alışmalarına kadar, yerli halktan yapılacak işlerde yardımcı olmaları istenmiştir. Muhaçirlerin üretime geçip, geçimlerini sağlamalarına kadar, kendilerine gerekli eşya ve gereçler verilmiş, sadece köylere iskân olunmayacakları bildirilerek şehir ve kasabalarda onlar için yeni yerleşim yerleri oluşturulması istenmiştir. Yerleştirildikleri yerlerdeki evlerinin tapu senetleri, ailede baba ve anneye, onların olmadığı takdirde büyük evlada verilmiştir. Bu kurallar İskân-ı Muhaçirin Talimatnamesi uyarınca herkes için geçerli olan kurallar olup, kimi yerlerde hususi kararların ve emirlerin verildiği görülmüştür²⁹⁰.

²⁸⁸ Ferhat Berber, “19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Güz/2011, S. 31, s. 22.

²⁸⁹ Adem Kara, “XIX. Yüzyılda Çorum'da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/6 Spring, Ankara, 2013, s. 335.

²⁹⁰ F. Berber, *a.g.m*, s. 36.

1860 yılında iskân meselesinin daha sistemli yürütülmesi için kurulan ve çeşitli zorluklara rağmen görevini ifaya gayret eden Muhacirin Komisyonu'nun ilerleyen yıllarda, Kafkasyalı muhacirlerin azalmasıyla görevi sona ermiştir. İlk olarak komisyonun vilayetlerdeki ve sancaklardaki şubeleri 1866 yılına gelindiğinde kapatılmış, kalabalık muhacir kabilelerinin gelmesi halinde onların iskânı için bazı bölgelerde, emirlerine tercüman, kâtip ve zaptiyelerin verildiği hususi iskân görevlileri bırakılmıştır²⁹¹. İlerleyen yıllarda göçler azalınca bu hususi görevlilere de gerek kalmamış, giderlerin kısılması da düşünülerek 10 Mart 1875 yılında Muhacirin Komisyonu kapatılmış, komisyonla alakalı yetkiler Zaptiye Nezareti'ne verilmiştir²⁹². Fakat bu durum 1 Mayıs 1877 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra göçmen hareketliliği iyice durağanlaşmış, eskiden olduğu gibi görev Şehremaneti'ne devredilmiştir. Nitekim 93 Harbi devam ederken, 12 Ağustos 1877 yılında komisyon, bir irâde ile yeniden aktif hale getirilmiştir²⁹³. İskân işleri nihayete erene dek yol masrafları başta olmak üzere yiyecek giderleri, devletin gözetiminde olmuş, iskânlarından sonra muhacirler, kendilerini toparlayana kadar ve üretime başlayana kadar yevmiyeleri aynı ve nakdi şekilde kendilerine verilmiştir. Ayrıca muhacirler 10 yıl müddetle vergiden, 25 yıl müddetle ise askerlikten muaf olmuşlardır²⁹⁴. 1865 yılının sonları itibariyle göçler seyreklemeye başlamış ve önceki yıllarda Osmanlı'ya gelen muhacirlerin önemli bir kısmının iskân olunmasının ardından, Muhacirin Komisyonu'nun çalışması gereken alan hemen hemen kalmamıştır. Komisyon içerisindeki görevlilerin hazineye olan yükü 35.000 kuruş olduğu da düşünüldüğünde bunu da çözüme kavuşturmak adına komisyonun kapatılması düşünülmüştür. Evvela ekonomik sorun çözüme kavuşturulmuş, bu amaçla da komisyon Meclis-i Vâlâ'ya bağlanarak görevli kadrosunda azalmaya gidilmiştir. Ardından 1867 yılında Şûrâ-yı Devlet'e bağlanan Muhacirin Komisyonu, 1875 tarihinde Zaptiye Nezareti'ne ilhak edilmişse de yukarıda belirtildiği gibi göçlerin yoğunluk kazanmasıyla 1878 yılında tekrar bağımsız bir kuruluş şeklini almıştır²⁹⁵.

Muhacirin Komisyonu'nun görev ve sorumlulukları içerisinde şunlar vardır; muhacirleri misafir etmek; boş olan, kullanılmayan veya devlete ait olan arazileri tespit

²⁹¹ B. Habiçoğlu, *a.g.e*, s. 109.

²⁹² V. Marttin, *a.g.t*, s. 8.

²⁹³ H. Altın, *a.g.m*, s. 586.

²⁹⁴ Murathan Keha, "1877-1878 Osmanlı Rus Harbine Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 57, Erzurum, Güz/2013, s. 98.

²⁹⁵ M. Keha, *a.g.m*, s. 104.

etmek; muhacirleri buralara nakletmek ve gerektiği halde onlara ev, hayvan ve tohum vermek. Bunun yanında misafir olarak buldukları ya da yerleştirildikleri halde bu yardımları alamayan muhacirlere maaş bağlayıp, diğer yardımları gerçekleştirmek Muhacirin Komisyonu'nun görevleri arasındadır. Yine komisyonun kışlık yakacak tahsis etmek, bölge halkı tarafından gerçekleştirilecek yardımları ve hazineden göçmenler adına verilecek paraları göçmenler için harcamak gibi önemli görevleri de bulunmaktadır. Aynı zamanda komisyon, sadece bununla sınırlı olmayıp, muhacirlerin yerleştirileceği yerler için bölgenin, onların sosyal yapısına uygun olup olmadığının araştırılması ve uygun yerlere iskân edilmeleri yönünde çalışmalar yürütmüştür. Komisyonun görevleri belirlenirken mevcut bütün görevlerinden ayrı olarak, göçmenlere uygun arazi seçimine fırsat verilmesi dikkate değerdir. Çünkü büyük kitlesel göçler sırasında bunun yapılabilirliği, komisyonun diğer görevlerine nazaran daha zor bir meseledir.

93 Harbi'nin ardından daha fazla muhacirinin Osmanlı topraklarına gelmesi nedeniyle Muhacirin Komisyonu'nun görevleri daha meşekkatli olmuştur²⁹⁶. Komisyonun, İdâre-i Umûr-ı Hesâbiye ve İdâre-i Umûr-ı İskâniye adıyla 2 ayrı şubesi mevcuttur. Bu 2 şubeden ayrı olan fakat harcamaları İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirûn Komisyonu tarafından karşılanan Muhâcirin-i Umûr-ı Sıhhiye şubesi de açılmıştır. Bunun yanında Haziran 1878'de her vilayette muhacir müdürlükleri kurulmuştur²⁹⁷.

Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine yapılan göçler, Rusların sürgün politikası gereği özellikle belirli yıllarda çok büyük boyutlarda gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti gelen insanları yerleştirmede sıkıntı yaşamamasının yanında göç yollarında ve geldikleri limanlarda ölenlerin ardı arkası kesilmemiştir. Bu akımı yavaşlatmak için İngiltere ve Osmanlı Devleti bazı girişimlerde bulunmuşsa da başarılı olamamış, Kafkasyalılar bu muameleye uğratılarak, onlar için geri dönüşü olmayan kayıplar yaşandığı gibi, maruz bırakıldıkları durum, insanlık için de kara bir leke olmuştur. Kesin olarak Kafkasya hâkimiyetini sağlamanın yanında, fakir ve çok sayıdaki aciz insanın Osmanlı Devleti'ne gitmesi de Rusya'nın işine gelmiş, ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan, muhacirleri kabul eden Osmanlı'yı zor duruma düşürmek de amaçlanmıştır. Muhacirleri karşılamada, karantina önlemlerini almada, ihtiyaçların giderilmesinde, iskânlarda ve buna benzer

²⁹⁶ Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk Ve İskânları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, Erzurum, 2009, s. 237.

²⁹⁷ M. Demirtaş, *a.g.m*, 2009, s. 218.

diğer meselelerde tam anlamıyla başarı sağlanamasa da, Osmanlı Devleti bu insanlara karşı gayretle hareket etmiştir. En başta payitaht olmak üzere, ülkenin muhtelif yerleri olan Rumeli, Anadolu, Trablusgarp, Bağdat ve Mısır'dan dahi muhacirler için yardımlar toplanmıştır. Bu yardımların yanında devlet içindeki varlıklı kimseler, devlet memurları ve askerler de yardımlarda bulunan kimseler arasında olmuştur. Sadece maddi yardımlar olmaksızın, arazi ve mülklerin muhacirlere tahsis edilmesi şartıyla varlıklı kimselerce devlete bağışlanmıştır²⁹⁸.

Önceki yıllarda ilk olarak Kırım, daha sonra Kafkasya göçmenlerinin Osmanlı topraklarına gelmeleriyle, müsait olan arazilerin iskâna ve tarıma kazandırılması, en nihayetinde ekonomik kalkınma elde edilmesi, yapılmak istenen fikirler arasında yer almıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Rusya'la yapılan 93 Harbi'nin, Osmanlı Devleti ve onu destekleyenlerce olumsuz neticelendirmesi göç dalgasını arttırmış, gelen muhacirler için müsait arazi bulmakta zorluklar yaşanmıştır. Önceki yıllarda Balkanlara yerleşmiş olan muhacirlerin de topraklarından ikinci bir muhacerete uğratılması sonucu, Anadolu'da iskâna ve imara uygun arazi bulmak oldukça güçleşmiştir. Eskisine nazaran küçülen topraklarında daha fazla nüfusu barındırmak, devlet için önemli bir mesele olmuştur. Söz konusu bu meseleye alternatif bir çözüm olarak miri arazilerin elden çıkarılarak satılması, gelen parayla muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması düşünülse de yeterli gelmeyeceği gerekçesiyle uygulamaya koyulmamıştır. Onun yerine muhacirlerin miri araziye yerleştirilmesinin her açıdan olumlu olacağı düşünülerek kabul edilmiştir²⁹⁹. 93 Harbi'nden sonra Osmanlı ülkesine gelen muhacirler, iskân olunurlarken evvelden gelen akrabalarının yanına gitmek istediklerini açıkça beyan etmişler, kendilerine uygun yerler gösterilse bile, buralarda oturmak istememişlerdir. Yine bu tarihlerde, yeni köyler iki yöntemle dayanarak inşa edilmiş olup ilki, eski yerleşim yerleri üzerine inşa edilen köyler, diğeri de muhacirlerin beğendikleri boş arazilere en temelden iskân faaliyetleri üzerine oluşturulan köylerdir. İkinci yol olan boş araziye yerleşip burada bir köy oluşturan muhacirlerin bilincinde olan devlet, kurulan yerleşim yerlerine muhtar, imam gibi kişileri görevlendirmiştir. Önceki muhacir iskânları daha çok köylerde olmuş olsa da, bu tarihlerde kasabalarda ve şehirlerde de görülmüştür³⁰⁰.

²⁹⁸ M. Keha, *a.g.m*, s. 98.

²⁹⁹ N. İpek, *a.g.e*, 1994, s. 181-182.

³⁰⁰ F. Berber, *a.g.m*, s. 36-37.

Muhacirlerin iskân olunmalarının, her ne kadar kendileri için ve devlet için yararlı olacağı umulsa da bazı hallerde düşünüldüğü gibi olmamıştır. Kafkasya'daki yaşayışlarının ve uğraştıkları alanların farklılığı, Osmanlı Devleti'ndeki iş kollarına adapte olmadaki bazı zorlukları, muhacirler için sıkıntılı zamanların yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Geçimlerini idame ettirebilmek için tarım yapmanın olmazsa olmaz olduğu bölgelerde, bir kısım teknik bilgiden yoksun olan muhacirler, sıkıntılar yaşamıştır. Tarımdan müspet sonuç alınamayıp, ekonomik refaha kavuşulamaması durumlarında ise trajik olaylar yaşanmış, bu aileler açlıktan ve geçim sıkıntısından kurtulabilmek için bu durumlarından fayda sağlamak isteyen vurgunculara ve bazı devlet görevlilerine az bir paha karşılığı kızlarını cariye olarak satmak durumunda kalmıştır³⁰¹. Bunlardan başka geçim zorluklarının artış göstermesi, çeşitli olayların yaşanmasına da sebebiyet vermiştir. Bunlardan biri hırsızlık olaylarındaki artış olmuş, Samsun taraflarındaki Canik Sancağı'nda muhacirlerce götürülen büyükbaş hayvan ve atların sayısı 25.000'e ulaşmıştır³⁰².

Hırsızlık olayları başta olmak üzere, muhacirlerin olumsuz durumlarından kaynaklı olarak çıkan huzursuzlukları önlemek adına Osmanlı hükümeti bir kısım tedbirleri almayı uygun bulmuş, bu düşünce altında Çerkes beyleriyle anlaşma yoluna gitmiştir. Bir nevi uzlaşma olan bu hareketle hükümet, yağmacılık ve hırsızlık olaylarının durdurulması, açıkça silahla seyahat etme ya da dolaşmanın önlenmesinde beyleri aracı yapmak istemiş, bu yolla meselenin nihayete kavuşturulması amaçlanmıştır. Bu tedbirlere rağmen taşkınlık ve huzursuzluk oluşturan meselelerin devam etmesi durumunda, hapis ve sürgün cezaları uygulamaya konmuştur³⁰³. Kaybettikleri yurtlarının, geçtikleri yolların, kaybedilen yakınlarının, sağ kalan insanlar üzerinde bıraktığı psikolojik etkinin yanında maddi imkânsızlıkların muhacirleri bırakmaması oldukça üzücü bir sonuç ortaya çıkarmış, yerli halk bile bu durumdan kendi aleyhine etkilenmiştir. Temelde geçim sıkıntısıyla çıkan bu olayların artış göstermesine bir sebep de muhacirlerin almış oldukları yevmiyelerinin kesilmesi olmuştur. Bir anda çok sayıda muhacirin akın ettiği topraklarda ortaya çıkan

³⁰¹ A. Saydam *a.g.e.*, 1997, s. 191.

³⁰² Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 3, Ankara, s. 278.

³⁰³ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 193.

asayişsizliklerin önü alınamasa da olaylar, ciddi derecede bir iç mesele haline gelmemiştir³⁰⁴.

Osmanlı Devleti, Kafkasya'yla ilgilendiği 1600'lü yıllardan itibaren bölgeyle bir kısım ilişkiler kurmuşsa da diğer bölgeleri gibi herhangi bir bağ oluşmamıştır. Resmiyette kendisine bağlı olarak kabul edilen bölgeyle, Kırım hanları vasıtasıyla dolaylı bir bağ kurulmak istenmiş, nitekim hiçbir dönemde hâkimiyet tesis edilememiştir. İlk ilişkilerin olduğu tarihlerden itibaren çeşitli nedenlerle Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne geliş gidişler görülmüş, çok az sayılarda göçler de gerçekleşmiştir. Bu bağ, Osmanlı Devleti'nde üst kademelerde yetişen Kafkasya kökenli insanları ortaya çıkarmış, vezirlikler başta olmak üzere çeşitli yerlerde paşa ve subaylar yetişmiştir. Devlet içerisinde belirli rütbelere gelmiş olan bu insanlar, Kafkasya'daki akrabalarına Devlet-i Âliye'nin ihtişamını ve koruyuculuğunu göstermede önemli görevler üstlenmiş, zaman içerisinde dinin de etkisiyle, bölgedeki halkın ekserisi Osmanlıya muhabbet duymuştur. Muhaceret sırasında insanlar başta din, ardından geçmişteki ve sürmekte olan olumlu ilişkilerin etkisiyle Osmanlıya göç etmiştir. Kafkasya'dan başlayan muhaceretin kontrol altına alınması, insanların ihtiyaçlarının karşılanması gibi sebeplerle oluşturulan Muhacirin Komisyonu, ciddi sayılarla gelen insanlara karşı müdahale etmekte zaman zaman etkisiz kalmıştır. Osmanlı Devleti kuruluşundan beri kullandığı iskân politikasını, Kafkas muhacirlerine karşı da uygulamıştır. Nitekim bir takım sebeplerden ötürü bu hareketi hızlandırmak durumunda kalmıştır. Hem insanların bu dereceye varan, durdurulamayan muhaceretleri, hem de Osmanlı Devleti'nin bu gaileyi yönetebilecek durumunun olmaması çok insanın ölümüne sebep olmuştur.

93 Harbi'nin neticesinde Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, Kafkasya'dan kendi topraklarına yapılan nüfus hareketini desteklemiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumu avantaja çevirmek adına daha önce hiçbir padişah tarafından uygulanmamış olan bir kısım politika, II. Abdülhamid döneminde uygulanmıştır. Bunlardan birisi, en kuvvetli şekilde kullanılmak istenen ve ön plana çıkarılan halifelik kurumu olmuştur. Padişah, halifeliği ileri sürerek dünyanın her tarafındaki Müslümanların koruyuculuğunu üstlenmiş oluyordu. Bu konuda da aynı mesele söz konusu olmuş, II. Abdülhamid, kendi topraklarına gelen muhacirleri, halife olarak koruması gerektiğine inanmıştır. Bu işin bir başka boyutu olsa da, geçtiğimiz

³⁰⁴ M. Demirtaş, *a.g.m*, 2011, s. 37-38.

yerlerde söylediğimiz gibi muhacirlerin gelişi, Anadolu'daki boş arazileri canlandırmak ve ekonomik kalkınma sağlamak için önemli etkenler olarak görülmüştür. Osmanlı ülkesine gelen Müslüman muhacirleri Türk olarak kabul eden II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin kalkınmasını bu nüfusun gelmesine ve güçlendirilmesine bağlamış, Anadolu'da ve Rumeli'de bu unsurlarının bulunmasının yararlı olduğunu belirtmiştir³⁰⁵.

Dini duyguların, ekonomik ve kalkınma düşüncelerinin bir arada bulunduğu ve açık olarak ilgiyle karşılanırsa da imkânsızlıklar nezdinde gerektiği gibi müdahale edilemeyen muhacirlerin durumları, II. Abdülhamid tarafından hususi olarak takip edilmiştir. Muhacirlerin sağlık sorunlarını, ihtiyaçlarını, iskânlarını yöneten ve bu amaç için İstanbul'da şubesi bulunan "İdare-i Umumiyye-i Muhâcirin Komisyonu"nun yeterince yetemediği düşünülmüş, buna ek olarak bizzat II. Abdülhamid'in teşvikleriyle, kendisinin başkan olduğu "Umum Muhâcirin Komisyonu" ismi altında bir komisyon daha kurulmuştur. Yeni kurulmuş olan söz konusu bu komisyon, muhacirler için ihtiyaçların tahsis edilerek iskânların gerçekleşmesi, bundan başka nerelere yerleşeceklerinin belirlenerek gerekenin yapılması adına nihai kararların alındığı bir kurum olmuştur³⁰⁶. Balkanlardaki nüfusun ve muhacirlerin, savaştan etkilenerek yerlerini terk etmiş olması veya hareket halinde olmaları, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki toprakları adına, Müslüman nüfusun azalacağı anlamına gelmiştir. Bunun farkında olan ve nüfusun yerlerinde kalmasını isteyen Osmanlı Devleti, hareket halinde olan bütün nüfusun eski yerlerine yerleşmesini istemiştir. Nitekim yaşadıklarından bıkan ve çok ağır bedeller ödemiş olan halk, sonunu kestiremedikleri yeni bir serüveni istememiş, bazı bölgelerin de işgal altında olması, geri dönüşü engellemiştir. Hareket halinde olan muhacirler, daimi iskân yerlerine yerleştirilmeden evvel geçici yerleşim mahallerinde barındırılmıştır³⁰⁷.

2.5.1. Sivas Uzunyayla Bölgesinde İskân

Kuruluşundan itibaren iskân siyasetini uygulamakta olan ve bunu kendisine faydalı olacak şekilde gerçekleştirirken, iskân olunacaklar için de yararları gözetten

³⁰⁵ Hakkı Yazıcı, Muammer Demirel, "93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 29, Erzurum, 2006, s. 270. : Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1984, s.73.

³⁰⁶ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, S. 73, Ankara, 1999, s. 107.

³⁰⁷ H. Yazıcı, M. Demirel, *a.g.e.*, s. 271.

Osmanlı Devleti, bu hareketini çoğu zaman başarıya ulaştırmıştır. Çerkeslerin Uzunyayla bölgesinde iskân olunmaları karşılıklı bir takım menfaatin sonucu oluşmuştur. Uzunyayla topraklarının imara açılmasıyla işlenerek tarıma katkı sağlaması düşünülmüş, bundan ayrı bölgedeki Afşar aşiretinin bir süredir oluşturduğu asayişsizliğin giderilmesi amaçlanmıştır³⁰⁸. Afşar aşiretinin yerleşik hayata geçirilmesi ve devlete itaat etmeleri, bir süredir vermedikleri verginin alınması ve askerlik için insan temin edilmesi amaçlanmıştır. Bu sebeplerin yanında Çerkeslerin en kısa sürede üretici konumuna geçmeleri amaçlanmış, daha sonraki gelecek olan muhacirlerin güvenli şekilde Uzunyayla'ya iskân olunmalarındaki kolaylık devleti rahatlatmıştır. Devletin kendisi için fayda sağlayacak bu şartlarıyla birlikte Uzunyayla iskâna açılmış ve Çerkeslerin toplu olarak yerleştirildikleri tek yer olmuştur³⁰⁹.

İlk olarak ismi Mesudiye'yken, Sultan Abdülaziz zamanında (1861-1876) Aziziye adını almış olan bölgeye, sultanın teşvikiyle Çerkesler yerleştirilmiştir. Aynı isimle bölgede bulunan kasabalarla karıştırılmaması için Sivas Aziziyesi denilmiş, Cumhuriyet döneminde şimdiki adını almış ve Pınarbaşı ismi altında Kayseri şehrine bağlanmıştır³¹⁰. Önceki zamanlarda Dulkadiroğulları Beyliği tarafından yaylak olarak kullanılan Uzunyayla, daha sonra vakıf arazisi hükmüne girmiş ve Medine ve Mekke vakıflarına dâhil edilmiştir. Çerkeslerin bu bölgeye yerleştirilmesinin karara bağlanmasından sonra vakıf arazisi olmaktan çıkan Uzunyayla, Çerkeslerin iskânına açılmıştır. Dulkadiroğulları Beyliği'nin arazisi olan Uzunyayla, daha sonra Osmanlı Devleti tarafından Mekke ve Medine'nin vakıf arazileri arasına alınmıştır. Çukurova'yı kışlak, Uzunyayla'yı ise bir süreden beri yaylak olarak kullanmakta olan Türkmen-Afşar Aşireti, bölgenin Çerkeslere tahsis edilmesine tepki göstererek bir kısım çatışmaların olmasına sebebiyet vermişlerdir³¹¹. Osmanlı Devleti, hükmüne uymayıp yerleşik hayata geçmeyi kabul etmeyen Afşar Aşireti'ni etkisiz kılıp bastırmak ve bölgenin asayişini sağlamak amacıyla Çerkeslerin bölgeye iskânını teşvik etmiştir³¹².

³⁰⁸ V. Marttin, *a.g.t.*, s. 14.

³⁰⁹ Ömer Karataş, "Sivas-Uzunyayla Yöresine Çerkes Muhacirlerinin Gelişeri, İskânı ve Osmanlı Devleti ile Halkın Tutumu (1860-1870)", Sevdâ Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara, 2014, s. 240.

³¹⁰ Nazan Küp, *Halk Dindarlığı Üzerine Bir Din Sosyolojisi İncelemesi –Pınarbaşı Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2016, .s 15.

³¹¹ B. Habıçoğlu, *a.g.e.*, s. 167.

³¹² Hamit Yüksel, "Uzunyayla Çerkeslerinde Din-Gelenek Oydasında Adamey Hafız Efendi'nin Rolü", Sevdâ Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara, 2014, s. 294.

Uzunyayla'ya yapılan iskân zoraki olmamış, Çerkes ileri gelenlerinin bölgeye gelerek beğenmeleri sonucu, Osmanlı Devleti tarafından verilmiştir. Çerkesler, Uzunyayla'yı Kafkasya'daki yaşamış oldukları yerleri anımsatıyor olmasından, tarıma müsait geniş alanların bulunmasından, bölgenin at yetiştiriciliğine ve hayvancılığa elverişli olmasından ötürü seçmişlerdir. Bunun yanı sıra Anadolu'da başka bölgelere iskân olunan Çerkesler, bölgelerinde ekonomik sebeplerden ötürü zor durumda olduklarını ve bu durumun devamına takat yetiremeyeceklerini, dolayısıyla akrabalarının olduğu Uzunyayla bölgesine gitme taleplerini Bâb-ı Âli'ye bildirmişlerdir. Bununla birlikte yine başka bölgelerdeki Çerkesler, buldukları bölgenin iklim şartlarına ayak uyduramadıklarını belirterek Uzunyayla bölgesine gitmek için müsaade istemişlerdir. Bu taleplerin ekserisi Bâb-ı Âli tarafından kabul edilmiştir. Uzunyayla'ya Kabardeyler yoğunlukta yerleşmişler, bunun yanında Abaza, Hatukoy ve Abzeh'lerin de önemli sayıda bölgede bulunduğu arşiv belgelerinden anlaşılmıştır. Bunun yanında belgelerden anlaşılacağı üzere Uzunyayla bölgesine gelen muhacirlerin büyük gruplar halinde gelmiş oldukları tarihlerin, 1859-1861 yılları arasında olduğu anlaşılmakta ve köylerin de bu tarihlerde kurulduğu bilinmektedir. Geliş tarihlerinin yanında muhacirlerin kabileleri, kabileden mesul kişilerin kim olduğu, nüfusları ve hane sayıları da ortaya koyulan verilerden anlaşılmaktadır³¹³. Çerkes muhacirler için oldukça özel bir yer edinmeye başlayan Uzunyayla bölgesine, deniz yolu ve kara yolu kullanılarak iki farklı yoldan ulaşılmıştır. Deniz yolculuğu ile bölgeye gelenler, Kafkasya sahillerinden Anadolu sahillerine gelmiş, ardından ise Uzunyayla'ya sevk edilmiş, kara yolculuğuyla gelenler ise Kafkasya'dan Anadolu'ya kara yolculuğuyla Kars'a oradan ise Uzunyayla bölgesine gönderilmişlerdir³¹⁴.

2.5.2. Yaşanan Zorluklar ve Yapılan Yardımlar

Topraklarından çıkarılarak Osmanlı ülkesine gitmeye mecbur edilen Kafkasyalıların, ilk gelişlerinden itibaren, kesin olarak iskân edilmelerine kadar geçen sürede, devlet ve durumu iyi olan hayırseverler tarafından kendilerine, önemli yardımlarda bulunulmuştur. Muhacirlerin iskân edilmelerinin ardından, sağlıklı şekilde üretim faaliyetlerine başlamalarına ve düzenlerini kurmalarına kadar da yardımlar

³¹³ Ö. Karataş, *a.g.m.*, 2014, s. 250-251.

³¹⁴ Ö. Karataş, *a.g.m.*, 2014, s. 241-242.

devam etmiş, vergiden ve askerlikten tayin edilen süre zarfında muaf tutulmuşlardır. Yerel ahalinin yardımları azımsanamayacak derecede olmuş, gelenlerin yol masraflarını, araba ve hayvan tahsisini meccanen yapmaları, vardıkları yerde toplanarak evlerini yapmalarında yardımcı olmaları, devlet ekonomisine bir nebze de olsa rahatlama getirdiği gibi, gelenlerle kaynaşma açısından da olumlu bir adım olmuştur. İskânların aksaması, muhacirlerin çalışmadığından ötürü kazanç sağlayamaması, dolayısıyla sefaletle düşmesi oldukça sık görülen olaylardan olmuştur. 1878 yılı sadece Çerkes muhacirler için olmaksızın, Balkanlardan gelen diğer muhacirler için de sıkıntıların zirveye ulaştığı bir yıl olmuştur. Söz konusu bu muhacirler yiyeceklerinin tahsis edilmesi, iskânlarının kısa sürede nihayete erdirilmesi ve yapabilecekleri işlerin bulunması konularıyla ilgili hükümete yazılar göndermişlerdir. Muhacirlerin sıkıntısını bu dilekçelerle de gören Osmanlı hükümeti, buna karşı yerel idareleri tedbirli olmaları konusunda uyarmakla yetinmiş, bu mesele hakkında teferruatlı bir önlem almamıştır³¹⁵.

2.6. Muhacirlerin Asayişsizlikleri Meselesi

Kafkasya'daki yaşayışlarını Anadolu'ya geldiklerinde de devam ettiren Kafkas muhacirleri, bir kısım asayişsizlik meselelerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yaşayışlarına ve kültürlerine derinden yerleşmiş olan söz konusu bu alışkanlığın bir diğer etkisi de, Rus istilaları ve mücadelesi olmuştur. Öyle ki kendi adetlerinde yer bulan, Kafkasya insanının çeşitli nedenlere dayanarak yaptığı baskın ve yağma faaliyetleriyle birlikte silah taşımaları ve gerektiğinde kullanmaları, günlük yaşayışlarında aktif şekilde yaptıkları bir takım uğraşlardan olmuştur³¹⁶. Silah kullanmaları ve baskın faaliyetleri, çoğunlukla Ruslara karşı yapmış oldukları mücadelelerde kendisini göstermiştir. Devlet yapısının bulunmadığı ve dolayısıyla kurumlaşmanın olmadığı Kafkasya'da, ortak bir askeri sınıf bulunmadığı için her Kafkasyalı, silah taşımayı gerekli görmüştür. Meselenin tam da burasında, Kafkasya'daki sistemlerini, göç ettikleri yerde uygulamaya çalışmaları, Osmanlı Devleti için önemli bir sorun olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kanunlarında baskın yapmak ve mal yağmalamak suç kabul edilmekteydi. Yine aynı şekilde sadece

³¹⁵ F. Berber, *a.g.m.*, s. 37-39.

³¹⁶ J. Bell, *a.g.e.*, s. 202.

askerlerin silah taşıdığı Osmanlı'da, çeşitli yerlere yerleştirilen muhacirlerin rahat şekilde silah taşımaları önemli bir asayiş sorunu olarak görülmüştür.

İskân sırasında iç meselelerde bir takım huzursuzluklar meydana gelmiş, Çerkeslerin orduda asker olarak başta, birçok alanda faydaları düşünüldüğünde ve meselenin büyümeden hallolarak asayişin sağlanması sebepleriyle çoğu zaman esnek davranılmıştır. Böyle olaylardan birine örnek olarak, durumu diğer muhacirlere nazaran daha iyi olanlara verilmekte olan erzağın, tespit edilerek kesilmesi için girişimde bulunan yöneticilere, bu hareketinden dolayı tepki gösterilmiştir. Söz konusu olay, Alaşehir ve Salihli kasabalarına yerleşen Çerkeslerin tren istasyonunda toplanarak bazı aşırılıklara gitmesiyle vuku bulmuştur. Olay esnasında Çerkesler silahlı olup, olayın büyümesini engellemek için kolluk kuvvetleri tarafından silahlarının toplanması düşünülse de çatışma çıkmasından endişe edilmiş bu düşünce uygulanmamıştır³¹⁷.

Erzurum civarında bulunan muhacirlerin, iskân için belirlenen yerlere gitmeyerek, emri yerine getirmek adına baskı yapan görevlilere karşı muamelede buldukları tespit edilmiştir. Yerli halkın da huzursuz oldukları söz konusu bu duruma önlem alınmasına karar veren Erzurum Valisi Emin Paşa, olayı anlamak ve yatıştırmak için Mirliya Abdurrahman Paşa'yla birlikte, Kaymakam Mustafa Muhittin Bey'i görevlendirmiştir. Abdurrahman Paşa, Hınıs taraflarında bir kısım muhacirin silahlarını toplamış, ardından diğer köylere yönelmiştir. Adı geçen bölgenin köylerinde çok sayıdaki insanın silahlarını almak için nasihate de başvurulmuş lakin muvaffak olunamamıştır. Görevin yerine getirilmesi için askeri kuvvetlere ihtiyaç duyulmuş bir takım asker ve Kürt süvarileri bu iş için görevlendirilmiş en nihayetinde silahlar toplanabilmiştir. Ardından kendi rızaları gözetilerek Erzurum'un içlerine iskân olunmak üzere yönlendirilmişlerdir. Nitekim yaşanan bu olay esnasında Çeçen muhacirlerin, üzerlerine gelen nizami askere karşı kendilerini korumaları esnasında havaya top ateşi açılmış, 1 kişi ölmüş, 3 kişi yaralanmıştır. Nizami Osmanlı askerleri buradan ayrıldıktan sonra, Muş Ovası'ndaki Çeçen topluluğunun silahları sorunsuz şekilde toplanmış, ardından ise güvenliği sağlamak adına civara karakollar inşa edilmiştir. Nihayetinde ise Erzurum Valisi Emin Paşa'nın emriyle kısa süre içinde iskân edilmek üzere harekete geçilmesi istenmiştir³¹⁸.

³¹⁷ N. İpek, *a.g.e*, 1994, s. 182.

³¹⁸ M. Keha, *a.g.m*, s. 101.

Muhacirlerin zamanla söz konusu asayişsizlikleri artarak çoğalmış olup; arazi kavgaları, Kafkasya'dan kalmış olan meseleler, gayrimüslimlere karşı saldırgan hareketler, bölge aşiretleriyle mücadeleler ve kendi aralarındaki kabile mücadeleleri gibi konularda anlaşmazlıklar görülmüştür. Bunların yanı sıra; muhacirlerin akrabalarıyla birlikte iskân olunma isteklerinde diretmeleri, iskân bölgelerine alışamamaları, göçten sonra iskân olmak için uzun süre beklemeleri gibi sebepler onların düzenlerini kuramamasını, tarım ve hayvancılıkla ilgilenememelerini beraberinde getirmiştir. Bu durum ise hem Osmanlı Devleti için ekonomik kayıp anlamına gelmiş, hem de bu boşluk, herkes için asayiş sorununun oluşmasını beraberinde getirmiştir³¹⁹.

Yıllarca yaşanan hem candan, hem maldan, hem yaşayıştan ve hem de yurtlarını kaybetmiş olmaktan ötürü, muhacirlerin içinde buldukları travma dikkatle karşılanmalıdır. Yaşamış oldukları psikolojik travmaların yanında, Kafkasya'daki hayat koşulları ve adetlerini devam ettirmek isteyen muhacirler, geldikleri yerlerde kimi zaman sorunun kaynağını oluşturmuştur. Kafkasya'da güvenlik esasıyla taşıma zorunluluğu hissettikleri silahları, olağan ve gerekliyken, ordusu olan ve sistemli bir devlet yapısı bulunan bir coğrafyada kişisel silahlanma önemli tehlikelere davetiye çıkarabilmiştir. Muhacirler, devlet tarafından iskân olunmaları için belirlenen yerlerde, yerli halkla gerilim yaşadıklarında, haber vermeksizin başka bölgelere gitmişler, dolayısıyla asayişsizliğe davetiye çıkarmışlardır. Bunun yanında çeşitli nedenlerle üretim yapamayan, gelir sağlayamayan muhacirler, eşkıyalık ve hırsızlık vakalarının yaşanmasında fail rolünde olmuşlardır³²⁰. Bahsettiğimiz gibi silahlarının kendileri üzerindeki varlığı sayesinde bu gibi olayları daha kolay yapmışlar, kimi zaman ahaliye zarar vermişlerdir. Bu olayların yaşanması yerli ahali üzerindeki yardımseverlik ve hoşgörü duygularını azaltmıştır. Durumun böyle olması devletin de işine gelmemiş, iskân sırasında ahalinin yardımcı olmaması durumunda masraflar hazineye yüklendiği gibi, asayişin sağlanması meselesi de sorun teşkil etmiştir.

Vali Paşa'nın, 15 Mayıs 1866 tarihli raporunda yaşanan durumla ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir: “*Şu gaile-i azimenin buradan külliye def ve izalesi temenni olunmaktadır. Muş havalisinde bulunanlar da yine çiftliklere ve bazı köylere saldırarak, halkın bazılarını yaralamak ve öldürmek suretiyle mallarına zarar verdiklerine dair*

³¹⁹ Ömer Karataş, “19. Yüzyılda Anadolu'da Çerkes Göçmenleri: Uzunyayla Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Kış/2013, s. 84-85.

³²⁰ F. Berber, *a.g.m.*, s. 26.

mahallerinden haberler gelmektedir. Muhacirler vilâyet hududuna kadar tertip olunan arabalarla götürüleceğinden bu arabalara mutedil yürüyüşle dört saatlik mesafe bir günlük itibar olunarak, gidiş günlerinde altışar kuruş, dönüş günlerinde de üçer kuruş ücret verilmesi kararlaştırıldı. Çünkü geçen sene, ahaliden bu yolda meccanen alınan arabaların ekserisini muhacirler yakmış ve öküzlerini de kesip telef ettiklerinden, yerli ahali bu yüzden pek çok zararlara uğramış ve işlerinden kalmışlardı. Bu sene tekrar meccanen bu yolda bu arabaların kullanılmaları bütün bütün imkânsızdır. Muhacirlerin buldukları mahallerden hareket ederek, Vilâyet hududuna kadar sevk edilmeleri için, tayinat masrafları hariç araba ücretleriyle kafile memurlarının ve diğer masrafların beş yüke ulaşacağıнын arz ve beyanına cüret kılındı... ”³²¹.

2.7. Muhacirlerin Anadolu’daki İskânları Meselesi

Başta Çerkesler³²² olmak üzere Kafkasya halklarının yaşadıkları zorluklar, topraklarını terk etmelerine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti topraklarına göçmeleri yönündeki teşviklerle³²³, bizzat kendilerinin söz konusu bu durum gerçekleştiğinde rahata kavuşacakları inancı olsa da, gerek yolculuktan önce, gerek yolculuk esnasında ve gerekse varış limanlarında yaşananlar, muhacirlerin beklentilerini önemli derecede sarsmıştır. Bunun yanında muhacirlerin, durumun bekledikleri gibi olmadığını görmeleri, iskân aşamasında anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti’nin başında türlü gailelerin varlığı, içte ve dıştaki yıpratıcı gelişmeler, ekonomik yetersizlikler gibi etkenler, muhacirlerin ciddi sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştur. Yoğun kitlelerin birden hareket etmesi hassas müdahaleyi engellemiş, Osmanlı görevlileri bütün muhacirlerle yeteri kadar ilgilenememiştir. Yine de Osmanlı ülkesine gelenler için gayret sarf edilmiş daha evvel yaşanmış olan tecrübelerden hareketle organizasyon faaliyetleri elden geldiğince yapılmaya çalışılmıştır. Mevsimlerin farklı zamanlarında gerçekleşen, uzun bir süre boyunca devam eden, belirli yıllarda doruk noktasına ulaşan muhaceret, iskân aşamasının bir an önce yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti idaresi, muhacirlerin daha fazla zorluk yaşamamaları için iskân faaliyetlerinin

³²¹ M. Keha, *a.g.m.*, s. 104.

³²² Osmanlı kaynaklarında Kafkasya’dan gelen muhacirler için kullanılan genel tabirdir. Asıl olarak Çerkesler, Batı Kafkasya’da yaşayıp 12 boydan oluşmakta ve içlerinde kendilerine Adige demektirler.

³²³ Kitle halinde gerçekleşen göçlerin arefesinde 1857 yılı Mart ayında iskân amacıyla yayınlanan kararnamede gelecek olan muhacirlerin yaşayabilecekleri verimli topraklar, vergi ve askerliğin muafiyeti gibi şartlar belirtilmiştir. Avrupa’da ve Amerika’da yabancılar bu kararnameye ilgi duymuşlardır. Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, 2003, s. 104-108.

hızlandırılmasını, kış gelmeden köylere kasabalara sorunsuz şekilde yerleşmelerini bölge yöneticilerinden istemiştir. Bunun yanında üretimin bir an önce sağlanması için muhacirlerin tarım faaliyetlerine geçişinin sağlanması da bölge yöneticilerinden istenen konulardan birisidir³²⁴.

Muhacirlerin tarım yapması için tahsis edilen araziler; miri arazi ve vakıf arazinin yanında saraya bağlı çiftlik arazisi, boş arazi ve terk edilmiş arazilerden oluşmuştur. Arazinin tahsis edilmesiyle bitmeyen iskân, ihtiyaçların karşılanması konusuyla devam etmiştir. Yüksek sayıda muhacirin gelmesi konusunda hazırlıksızlık işte burada mevzu bahis olmuş, gelenlerin haneleri adına bir önlem alınmadığından çeşitli köylere dağıtılarak geçici iskân bu şekilde gerçekleşmiştir. Çeşitli bölgelerde muhacirler adına toplu ev yapımı gerçekleşmiş ve bu işte yöre halkının yardımları dikkat çekmiştir. Bunların yanında devlet muhacirlere tarım için zirai malzeme ve hayvan tahsis etmiş, zor durumda olanlara, duruma göre nakdi yevmiyelerini vermiştir. Yapılan yardımların boşa çıkmaması, emeklerin zayi olmaması, en nihayetinde Osmanlı ekonomisi ve kısmen sosyal düzeninin zarar görmemesi adına, muhacirlerin yerleştirilmiş oldukları bölgeden başka bir yere gitmemeleri konusunda bir dizi önlem alınarak, oturdukları toprakları ve varlıklarının korunması şartıyla kendilerinden bir kısım söz yazıları alınmıştır. Rusya'ya geri dönmeleri hoş karşılanmayıp ellerindeki pasaportları toplanılmış, göçleri ve iskânları yönlendiren komisyona ulaştırılmıştır³²⁵.

İskân olunduğu topraklarda rahat edemeyenler, akrabalarından ayrı düştükleri başta olmak üzere, bölgenin iklimine, havasına, suyuna, uyum sağlayamadıkları gibi ifadelerle başka yerlere gönderilmeyi talep etmiştir. Bundan ayrı olarak geri dönüş niyetinde olan muhacirler de görülmüştür. Osmanlı Devleti bu fikre sahip olan kişilere karşı bir kısım caydırıcı uygulamalar getirerek, kendilerine tahsis edilen toprakları terk edenlerin bir daha yardım alamayacaklarını bildirmiştir. Osmanlı belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla devlet bazı muhacirlere karşı “*isteklerine bakılmaksızın kendilerine gösterilen yerlere iskân edilmeleri*” ibaresiyle yaklaşmış, muhacirler tarafından durumun kabul edilmediği takdirde ortaya çıkacak karşılıklı çatışmanın vuku bulabileceği endişesi de düşünülmüştür. Kafkasya'daki yaşayışları gereği kölelik kurumunu etkin bir şekilde kullanmakta olduklarından yola çıkarak Çerkesler arasında kuvvetli şekilde mevcut olan bu sistemde, kabile beyi önemli etkilere sahip olmuştur.

³²⁴ F. Berber, *a.g.m.*, s. 22.

³²⁵ F. Berber, *a.g.m.*, s. 23.

Osmanlı Devleti, başlarda hem bu kabilecilik sistemlerine, hem de beyin oldukça yüksek yetkisine müdahale etmemiş, ılımlı davranmıştır. Nitekim işlerin yeterince hızlı ve düzenli yürümemesinin de etkisiyle bir kısım önlemler alınmıştır. Yaşadıkları olaylar gereği muhacirlerin katı mizaçta olmasını ve verecekleri tepkilerin oluşturabileceği olumsuz neticeyi düşünen devlet yönetimi, uygulamaya koyacakları kararların kesinliğinin önünde duran engel olarak düşündükleri kabile beylerini, kendi topluluklarından ayırmaya karar vermiştir. Böylelikle çekindikleri engeli ortadan kaldırarak kabile beyiyle kabileyi farklı farklı yerlere iskân etmişlerdir³²⁶.

Kafkasya'daki siyasi ve sosyal yapı, toplumun kabileler ve çeşitli sülalelere ayrılarak yaşam sürmelerini beraberinde getirmiştir. İslam'ın gelmesiyle kısmen azalsa da, yaşam biçimi ve davranışları aynı kalan Çerkesler başta olmak üzere Kafkasyalılar, muhacerette de bu yapılarını devam ettirmek isteyince, Osmanlı Devleti'nin sistemli yapısı ve kanunlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Devlete entegre olmaları ve eski kabile düzenini terk etmeleri istenerek toplu şekilde değil, karışık şekilde iskân olunmaları yerel yönetimlere bildirilmiştir. Nitekim yüzyıllardır toplumun oluşturduğu ve yakın zamana kadar aktif şekilde dahi kullanılan muhacirlerin kabile yapılarından vazgeçip, Osmanlı düzenine ayak uydurmaları meselesinin birden olması beklenemezdi. İki farklı yapının çakışmasıyla asayişin ve güven ortamının bozulma ihtimali Osmanlı yöneticilerinin aklında olsa da, belgelerde muhacirlerin sert ve saldırgan tavırlarının, yerleşmelerinin ve düzenlerini kurmalarının ardından üretici olmalarıyla sora ereceğine değinilmiştir³²⁷. Muhacirlerin iskân edilmelerinde, kısaca bahsettiğimiz gibi belirli bir takım amaçlar da olarak önemli ve stratejik yerlere yerleştirilmeleri gerçekleşmiştir. Anadolu'da bir kısım güç merkezlerinde kontrol ve asayişin devlet lehinde sağlanması için, Rumeli'de ise sınırların güvende tutulması için yerleştirilmişlerdir. Sınır güvenliği meselesi bir nevi Bulgarlara ve Ruslara karşı Çerkeslerin ve Kafkasyalıların öne sürülmesi anlamına gelmiş olup, İngiltere de Osmanlı Devleti'ne iskânlar konusunda bu yönde fikir vermiştir³²⁸.

Muhacirlerin karıştırılarak iskân edilmesi sadece yerli halkın arasına bölüştürülerek farklı bölgelere iskân edilmek şeklinde gerçekleşmemiş, muhacirlerin birbirleri arasında karıştırılması da gerçekleşmiştir. Kırım muhacirlerini yerleştirmek

³²⁶ Ufuk Tavkul, "Osmanlı Devleti'nin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı", *Bilgi Dergisi*, S. 17, Ankara, Bahar/2001, s. 47.

³²⁷ F. Berber, *a.g.m.*, s. 24.

³²⁸ B. Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 104.

amacıyla bölgenin iskâna uygun olup olmadığı incelenirken önceden oraya gelmiş olan Çerkeslerin varlığı belgelerden anlaşılmaktadır. Çerkes muhacirlerinden Bzeduh kabilesinin beylerinden olan Talistan Bey'in emri altında olan (köle) ve Manisa Sancağı'nın Yayaköy sakinlerinden iken vefat eden Kamertab isimindeki hatunun, kendisinden başka varisi olmaması nedeniyle bütün mal varlığının beyin tarafına geçirilmesine izin verilmesi belirtilmiştir. Bunun için beyin malları teslim almak niyetiyle yola çıkma isteğinin olduğu, bu konunun Muhacirin Komisyonu reisi ve meclisin kararıyla sonuca ulaşılacağı beyan edilmiştir³²⁹. Kamertab Hatun'un bir beyin emri altında olması ve başka bir yerde arazisi bulunması, Çerkeslerin bölgede önceki tarihlerde yerleşik düzene geçmiş olduğunun kanıtı mahiyetindedir.

Farklı yerlere dağıtılarak iskân olunan Çerkes muhacirlerinin birbirleriyle olan akrabalık ilişkilerinde herhangi bir azalma olmadığı ve birbirleriyle irtibat halinde olarak miras haklarından da yararlandıkları bilinmektedir. Çerkes muhacirlerinin Uzunyayla haricindeki yerleşimlerinde çoğunlukla toplu iskân uygulanmamış, başta devlet yönetimi ve iskân idaresi dağıtılarak yerleştirilmesi konusunda diretmıştır. Kırım muhacirleri de her iki iskân şekillerine göre yerleştirilmiş olup, Manisa Sancağı merkezine toplu olarak yerleşmelerinde herhangi bir tehlike görülmemiştir. Kırım Tatarlarının, Anadolu Türkleriyle arasında dilde ve kültürde ciddi fark olmaması, yeni yurtlarına, Kafkas muhacirlerinden daha erken uyum sağlamanın yanında, aynı zamanda birbirlerine karşı kaynaşmaları konusunda da kolaylık sağlamıştır. Nitekim Çerkesler bu şekilde olmayıp Türkçe konuşuyorlardı. Temel geçimlerini çiftçilikten sağlamayıp, devletin adetlerine de yabancıydılar. Tatarların yerleştiklerinden kısa süre sonra topluma olumlu katkıları olmuş, Çerkeslerin ise faydaları zamanla oluşmuştur³³⁰.

Kafkas muhacirleri sıcak bölgelere yerleştirildiklerinde alışamadıklarını beyan etmişlerdir. Göç süresi boyunca iklime alışamadıklarına dair Adana, Halep ve Suriye'de iskân olunmuş olan muhacirler şikâyette bulunmuşlardır³³¹. Yerleştikleri yerlerin havasına iklimine alışamadıkları gibi, zor araziler olan bataklık ve çöllerde yaşamak için yerleşenlerin bölgeye alışması, doğup büyüdükleri Kafkasya coğrafyasının soğuk iklimiyle uyumlu olan bir insan için oldukça zor olsa gerektir.

³²⁹ BOA, A.MKT. 218/16, 2 Zilkade 1277.

³³⁰ J. McCarthy, *a.g.e.*, s. 46.

³³¹ Georgi Chochiev, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarılmasına Dair Bazı Görüşler (Göçmenlerin Otoriteye Başvuruları)", *Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2007, s. 411.

Erzurum ve çevresi, Kafkasya ve Kırım'dan gelmiş olan insan kitlesi için bir durak yeri olmuş, bazı kişiler burada iskân olunurken geriye kalanlar da başka bölgelere gönderilmiştir. 1861 yılının son aylarında, Biga Sancağı'na iskânı uygun görülen muhacirlerin söz konusu Biga ikliminin kendilerine uygun olmadığını, bu sebeple hastalananların fazla olduğunu hatta ölenlerin de bir hayli arttığını ifade ederek Muş, Kars ve Erzurum taraflarındaki akrabalarının yanına gönderilmeyi ilgili makamdan talep etmişlerdir. Başka bir belgenin ifadesine göre evvelden Sivas'ta iskân olunan Çerkes muhacirlerinden 160 haneden müteşekkil topluluk, oturdukları topraklarda fakirleştikleri ve dolayısıyla zor durumda kaldıkları gerekçesiyle Erzurum civarına gelmiş, ikiye ayrılarak yarısı İspir, yarısı da Erzincan kazasına yerleştirilmişlerdir. Yerleştirildikleri yerlerde de huzur bulamayan, bu sebeple hep birlikte iskânı arzulayan Çerkesler, yer için de Kars Soğanlıdağ civarına gitmek istediklerini belirtmiştir. Nitekim Erzurum Valisi Hayrettin Paşa, bu talebi bazı gerekçelerle desteklememiş, bölgenin Rusya sınırlarına yakın olması ve Çerkeslerin sınırı geçerek Kafkasya'ya dönebileceği ihtimalinin olduğunu belirtmiş, Soğanlıdağ yerine Ahlat, Tercan, ya da Tekman Ovası taraflarına iskânlarının daha münasip olacağını ifade etmiştir. İsteklerinde ısrar eden Çerkesler, ihtimal dâhilinde görülen, söz konusu sınırı geçme meselesinin olmayacağı konusunda teminat vermişler, Soğanlıdağ'daki potansiyel gereği odunculukla geçimlerini sağlayacaklarını belirtmişlerdir. Olayın teferruatlı ifadesi vali tarafından İstanbul'a yazılmıştır. Kış şartları gereği şimdilik hiçbir hareketin olmaması, bahar geldiğinde de kendisine emredilen durum ne şekilde olursa, ona göre hareket olunacağı şeklindeki merkezin emri, vali tarafından Çerkeslere bildirilmiştir³³².

Osmanlı ülkesine kara yolları vasıtasıyla 1865 yılında Kars ve Gümrü civarından gelen ve sayıları 30.000'i bulan 5.000 hane Çeçenin bölgede bulunan uygun yerlere iskânı sağlanmıştır. Buna göre, gelen Çeçen nüfusundan 1.000 hane Sivas ve Harput Sancaklarına, 2.500 hane Diyarbakır'a ve 1.500 hane de Bayburt, Van, Hınıs ve Muş gibi geniş bölgelere birbirinden ayrı topluluklar halinde yerleştirilmiştir.

Buldukları bölge ikliminin gayet uygun şartlarda olmasına rağmen alışamadıkları ifadesiyle, gerekli yerlere durumu bildiren ve akrabalarının yanına iskân edilmek istediklerini söyleyen muhacirlerin, istekleri kabul edilse de talep ettikleri şekliyle olmamıştır. İstekleri dâhilindeki toprakların iskâna elverişli olmadığı ve uygun

³³² M. Keha, *a.g.m.*, s. 100.

olan bir başka bölgeye iskân olunabilecekleri ifade edilerek belirtilmiştir. Aydın Vilayeti'ne bağlı sancaklardan birisi olan Denizli, muhacir alan bir başka bölge olması yönüyle dikkat çekerken, başka yerlere nazaran az sayıda kişinin iskân edildiği bir yer olmuştur. Başka bölgelere gönderilecek muhacirlerin toplandıkları yer konumunda olan Denizli, farklı bölgelerin görülüp beğenilmesine ve oraya iskân edilmek üzere harekete geçilene kadar Dağıstan ve Çerkes kabilelerinin (Natukoy, Şapsığ, Abaza) bekleme bölgesi olmuştur. Belgelerde kimi zaman muhacirler kabile isimleriyle değil “Ali Efendi Takımı” gibi beylerinin ismiyle işaret edilmişlerdir. Konum itibarıyla bir bekleme merkezi olan Denizli’de iskân olunan muhacirler, bölgeyi beğenmediklerini ve genellikle Orta Anadolu bölgesine ve civardaki başka bölgelere gitmek arzusunda olduklarını bildirmişlerdir. Sivas, Urfa, Manisa, İzmir, Aydın, Biga ve Afyon’a iskân olunmak talebinde bulunmuşlar ve bir kısmı, istekleri dâhilinde kendi kararlarıyla habersiz şekilde gitmişlerdir. Başka bölgelere iskân edilme isteklerinin bir başka nedeni ise aralarındaki anlaşmazlıkların sebep olması meselesidir. Bu sebeple Denizli Sancağı’na yerleştirilmeleri istenen Nutukoy kabilesinin 2.112 mevcudundan olan ve Muti Bey Takımı olarak ifade edilen 235 kişi, aralarındaki bir kısım anlaşmazlık sebebiyle Manisa taraflarına iskân olunmayı ilgili makamdan talep etmişlerdir³³³.

Yaşadıkları büyük trajedilerin ardından yardıma muhtaç durumda, bekleme bölgelerinde, iskân yollarında çok fazla kayıp veren muhacirlerin, sağlık ve açlık durumları oldukça kritik seviyede seyretmiştir. İçinde buldukları böylesine hassas zaman içinde ve savaş psikolojisinin de üzerlerindeki reaksiyonunun tezahür etmesiyle, bir takım taşkınlıklar ve asayiş tanımaz davranışlarda bulunmuş, eşkiyalık ve hırsızlıklar görülmüştür³³⁴. Doğrudan eşkiyalıkla bağlantılı olup, hırsızlık durumlarında da caydırıcılığı beraberinde getiren silah taşımaları, Osmanlı Devleti’nce dikkate alınmış, söz konusu durumları azaltacağı düşünülerek 1869 yılında çıkarılan kararla muhacirlerin ruhsatsız silah taşımaları yasaklanarak el koyulması istenmiştir³³⁵. Geçici olmaksızın daimi iskânların gerçekleşmemesi, yukarıda sayılan bir kısım sebeplere ek olarak, muhacirlerin kendilerine verilen yevmiyeyi sürekli almak istemeleri olmuştur. Daimi iskân gerçekleşene kadar muhacirlere tahsis edilen yevmiyeler, muhacirlerin

³³³ Abdullah Temizkan, *Kafkasya Muhacirlerinin Denizli’de İskânı*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli, 2007, s. 286.

³³⁴ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 140-141.

³³⁵ F. Berber, *a.g.m.*, s. 27.

iskânda gevşeklik göstermesini beraberinde getirmiştir. Osmanlı birimlerinin iskân için ısrar eden telkinlerine karşı muhacirler, kendilerine yevmiyeleri verilmezse İstanbul'a gideceklerini, istekleri orada da görülmezse, Kafkasya'ya geri döneceklerini dile getirerek tepkilerini ifade etmişlerdir³³⁶.

Nitekim bu eksikliklerin tamamının müsebbibi sadece muhacirlerin kendisi olmamış, devlet tarafından iskânlarda görevlendirilen kimselerin işi ciddiye almamaları, kendi menfaatlerini düşünmeleri ve diğer sebepler oldukça dikkate değer bir mesele olmuştur. Bu aksaklık muhacirlerin sefaletini daha da arttırmış, uzun vadede Osmanlı Devleti'ne ekonomik ve sosyal yönlerden ciddi zararlar vermiştir. Anadolu'da iskân olan hemen hemen bütün bölgelerde söz konusu bu sıkıntılar görülmüştür³³⁷. Bu sıkıntıları anlatan ve idari sistemin öz eleştirisini yapan Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Bey'in merkeze gönderdiği 18 Şubat 1864 tarihli belge şu şekildedir:

“Bazı yerlerde evler halk yardımıyla yapılmakta, bazı yerlerde de ‘ötekine berikine’ sipariş edilmektedir. Tarla diye boz ve kıraç yerler gösterilip bu halde aileler yalnız başlarına bırakılıp gidilmektedir. Bununla ‘iş bitti ve muhacirler yerleşti’ denilerek İstanbul’a mazbatalar gönderilmekte ve kendilerine rütbe, nişan ve takdirler verilmektedir. Hâlbuki böylece muhacirlerden bir yerde 50 hane yerleştirilmiş ise çok ileri gidilmeyip ertesi sene bakıldığında sadece 25 hane kaldığı görülmektedir. Ötekiler ise ya havasının uymaması yüzünden vefat etmiştir ya da başka bir yere göç etmişlerdir. Verilen tahsisatın yetersizliğinden ve ‘can her şeyden önce gelir’ düşüncesiyle, hasat mevsimine kadar verilecek yevmiye ile bir süre daha idare edip yevmiyesi kesildiğinde başka sancaklarda oturan ve rahat eden tanıdıklarının yanına ansızın göç etmektedir. Ancak kendisine yevmiye verilmediğinden sancak sancak dolaşıp telef olup gidecektir. Bir takımı ise geçinebilmek için akla gelebilecek her türlü fenalığı yapmakta ve beldelerin asayişini ihlal etmektedir. Ayrıca tarla diye gösterilen yerin ziraate elverişsizliği veya boş zannedilen yerin daha sonra sahibinin ortaya çıkmasına karşılık muhacire yeni yerler verilmemektedir.

Muhacir kabilelerinin memleketlerinde sahip oldukları vahşi adetlerini burada terk etmemeleri, kabile ileri gelenlerinin burada da bu adetleri devam ettirmek

³³⁶ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 132.

³³⁷ Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Güz/2007, s. 421.

istemeleri başka bir sorundur. Beylerin kabile halkı üzerindeki tahakkümü ve istismarı, yevmiyelerine el koyması, maiyetlerinin beyin insafına kalması onları “açlık ve çıplaklığa” sürüklemektedir. Hür olanlar da bu durumlara tahammül edemeyip ‘beşer-onar hane dağılıp sefaletle maruz kalmaktadır’. Kaçamayan köleler de ‘açlık ve çıplaklıktan’ hayatını kaybetmektedir.

Diğer bir önemli husus ise iskân memurlarının durumudur. Bunlar “liyakatsiz ve hamiyetsiz” kişiler olup yolsuz işlere bulaşmakta, kabile reisleri ile anlaşmakta, ölümleri gizlemektedirler. Yerli ahali ise kendi vaziyetinin kötülüğünden misafirperverliğin gereğini yerine getirememekte, yer yer de sahipsiz ve düşkün muhacirlere kötü muamele etmektedir.

Bütün bu sebeplerle yerleşti denilen muhacirlerin üçte biri hatta yarısı diğer bölgelere dağılmaktadır. Bu yüzden hazineden yapılan masraflar boşa gitmektedir. Bunun önüne geçmek için yerinde teftişle ne kadar muhacir iskân edildiği, ne kadar arazi üzerinde ve ne ölçüde üretime geçilebildiği, ölen-kalan tespitinin yapılması, harcanan paraların miktarı öğrenilip kaydedilmelidir.”³³⁸

Bu belgeyi dikkate alan devlet yönetimi, düzenlemeler konusunda bir takım adımlar atmanın gerekliliğini hissederek, masrafların önünün alınması için bir kısım tedbirler alınmıştır³³⁹.

2.7.1. Muhacirlerin Balkanlara İskânları Meselesi

Muhaceretin başladığı ilk yıllardan itibaren muhacirler, çoğunlukla Rumeli’ye yönlendirilmiş ve bu silsileyle Tuna boyu çevresine, kimileri de Arnavutluk taraflarına yerleştirilmiştir. Rumeli’de parça parça ve düzensiz şekilde iskâna tabi tutulan muhacirler, II. Abdülhamid’in padişah olmasıyla belirli bir hat şeklinde iskân olunmuşlardır. Rumeli, 1859 yılından itibaren devam eden muhaceret durakları arasında yerini almaya devam etmiş, bir bölüm muhacir de Karadeniz sahillerinden Anadolu’ya çıkmış, verimli toprakların olmaması nedeniyle bazı aileler Şam, Halep ve Trablusgarp gibi topraklara gitmiştir³⁴⁰.

³³⁸ A. Saydam, *a.g.e.* 1997, s. 139-141.

³³⁹ A. Saydam, *a.g.e.* 1997, s. 112.

³⁴⁰ M. Yılmaz, *a.g.t.* s. 137.

Muhacirin Komisyonu'nun, muhacirler için çeşitli kolaylığın sağlanması adına oluşturulmasının ardından çeşitli yerlerde iskânları ve göçleri yürütmesi için teşkilatlar kurulmuştur. Kafkasya'dan Balkanlara deniz yoluyla ciddi sayılarda gelmiş olan muhacirler için söz konusu faaliyetleri gerçekleştirmek adına, Köstence ve Varna'da, Muhacirin Komisyonu'na bağlı birimler kurulmuştur. İskân-ı Muhacirîn memurluğu unvanıyla, işlerin gerçekleştirilmesi adına gayret edilen bu karmaşık durumda, bu rütbeyle Miralay Nusret Bey görevlendirilerek Rumeli'ye gönderilmiştir³⁴¹. Yalnız başına olmayıp beraberinde piyade ve süvari askerleriyle kâtibi de bulunan Nusret Bey'in gidişi, ilgili makamlara bildirilmiştir³⁴². Görevi üstlenen ve muhacirler için yararlı faaliyetler yapan Nusret Bey, bölgedeki yolları düzenlemesinin yanında Mecidiye'de bir hastane de yaptırmıştır. Balkanlara gelmiş olan ilk muhacirler için, hangi bölgeye yerleşecekleri konu gereğince planlanarak ortaya konulmuş³⁴³, buna göre önemli bir kısmının Vidin Eyaleti'ne iskân olunmaları uygun görülmüştür. Bu plan için Köstence-Boğazköy demiryoluyla ve başka bir yol olan Tuna Nehri boyunca, sayıları 10.000'i bulan muhacir yönlendirilerek hareket ettirilmiştir. Sonuç itibariyle Mecidiye, Köstence ve İbrail bölgelerinden hareket ederek Vidin'e 19 Kasım 1860 yılına kadar 15.000 kişi yönlendirilmiştir. Muhacirler Varna ve Köstence limanları vasıtasıyla Tuna Nehri'nin güneyine ve Kuzey Bulgaristan'daki araziye, Burgaz İskeleyi vasıtasıyla da Edirne, İslimiye, Yanbolu kazalarına yerleşmişlerdir³⁴⁴.

Kafkas muhacirlerinin Balkanlardaki durak noktası olan en büyük liman, 1864 yılında Osmanlı yönetimi tarafından belirlenen Köstence Limanı olmuş, Kırım muhacirleri için yapıldığı gibi muhacirler, iç bölgelere yönlendirilerek iskân edilmiştir. Yolculuk sırasında ve limanlarda hayatını kaybedenlerin dışında hayatta kalanların neredeyse hepsinin Çerkeslerden oluştuğu muhacir grupları; Plevne, Silistre, Şumnu, Üsküp, Dobruca, Niğbolu, Samakov, Lom, Niş, Sofya, Filibe, Zıştovi, Priştine, Harsova ve İştup gibi bölgelerin yanında Larisa, Selanik ve Erez tarafına iskân edilmişlerdir. Çerkesler, Balkanlarda 1858 yılından başlayarak muhaceretin doruk noktasına ulaştığı yıllara kadar Sırbistan, Arnavutluk ve Bulgaristan bölgelerine ek olarak, miri arazilere yerleştirilmiş, bu ise takip eden yıllarda bölgede yaşanan asayişsizliklerin ve çatışmaların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bölgeye gelen ve farklı yerlere iskân

³⁴¹ B. Habiçoğlu, *a.g.e*, 108.

³⁴² A. Saydam, *a.g.e*, 1997, s. 108.

³⁴³ B. Habiçoğlu, *a.g.e*, s. 104.

³⁴⁴ B. Habiçoğlu, *a.g.e*, s. 77.

edilmek için gönderilen muhacirler hakkında bir takım araştırma verileri bulunmaktadır. Buna göre Kafkasya'dan Balkanlara, muhaceretin başladığı 1859'dan itibaren 1864'ün ortalarına kadar 40.000, aynı yılın sonuna kadar ise 70.000 aile karaya çıkmış, yerleştirilmek üzere Tuna Nehri civarına, Bulgaristan ve Sırbistan'a gönderilmiştir. Osmanlı istatistiki raporlarında, şehir bazında muhacirlerin sayıları mevcut olup buna göre; Priştine ve Kosova taraflarına, Ruse, Dobruca, Svistov ve Nikopol'a 42.000 aile, Vidin, Silistre'ye 13.000 aile, Sofya, Niş'e 12.000 aile ve Edirne'ye 6.000 aile yerleştirilmiştir. 1865'e kadar ise Bulgaristan üzerine hemen hemen 250.000 muhacir göç etmiştir³⁴⁵. Kemal Karpat'ın yapmış olduğu araştırma neticesinde balkanlardaki Kafkas muhacirlerinin toplam sayısı 400.000 kişi olarak ortaya koyulmuştur³⁴⁶.

Muhacirler, Balkanlara geldiği ve iskân olduğu ilk zamanlarda, yerli Müslüman ahaliyle oldukça iyi ilişkiler içerisinde olmuşlardır. İslam'ın gerektirdiği şekilde hoş davranışlar sergileyen ve gelenlere ılımlı yaklaşan ahali, muhacirlerin Müslümanlığının pekişmesinde ve devlete bağlanmasında, aynı zamanda topluma alışmalarında kolaylıklar sağlamıştır³⁴⁷. İlk zamanlardaki bu tutum çok fazla sürmemiş, ahalinin durumunun iyi olmaması, muhacirlerin ciddi sayılarla bölgeye gelmeye başlamaları, salgın hastalıkların bölgeye yayılabileceği korkusu, asayişsiz durumlar ve hırsızlıkların artması gibi nedenler, aranın bozulmasına sebep olmuştur. Adetleri farklı olan, Osmanlı hukukuna ters düşen bazı davranışlar sergileyen muhacirlerin, düzen kabul etmeyerek kendilerine göre davranarak bizzat uyguladıkları hareketleri sosyal, kültürel ve dolaylı olarak ekonomik faaliyetlerin sekteye uğramasına sebep olmuştur. Balkanlarda Çerkeslerle Bulgarların anlaşmazlığına, Osmanlı Devleti'nin muhacirlerden yana tavır alması, onlara toprak tahsis etmek adına karşılığı verilmeksizin Bulgarlardan toprak alınması, açıklama olarak toprakların yegâne sahibinin padişah olduğunun ifade edilmesi, bu hali meşru göstermek adına yapılırsa da, iki etnik unsur arasındaki düşmanlığı daha da arttırmıştır³⁴⁸.

³⁴⁵ Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafdağı Yayınları, Ankara, 1993. s. 57.

³⁴⁶ K. Karpat, *a.g.e.*, 2003, s. 98.

³⁴⁷ Mesut Erşan, "Balkanlarda Kafkas Göçmenleri", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), Bükreş, 2006, s. 396.

³⁴⁸ M. Pinson, *a.g.e.*, s. 60-62.

2.7.2. Balkanlarda Çerkeslerin Asayişsizliği Meselesi

Osmanlı Devleti, Balkan topraklarındaki farklı etnik unsurların arasına Çerkesleri iskân ederek, bir yeni unsuru daha bölgede kendi lehine hareketlerde bulunması amacıyla yerleştirmiştir. Çerkeslerde bulunan Rus düşmanlığı, onları Bulgarlara karşı düşmanca bir tavır almaya itmiş ve kimi zaman tarafların çatışmasına sahne olan olaylar yaşanmıştır. Anlaşmazlığın kanlı neticelere sahne olduğunu gören Osmanlı Devleti, bunların yaşanmaması için tedbirler almıştır. Bunun yanında Balkanlardaki halklar, yaşadıkları olumsuzlukları Rusya'ya yazdıkları bir mektupta Çerkeslerin bölgedeki varlığından rahatsız olduklarını dile getirerek; *“Siz Kafkasya'yu fethettiniz, Kafkasya da bizi fethediyor. İşte bu mektupta bahsetmek istediğim konu bu. Siz Ruslar, Çerkesleri yurt aramak için dört bir tarafa dağıtırken, ister istemez Güney Slavının dört yüz yıldan fazladır sırtında taşıdığı yükü de artırmış olduğunuzu hiç düşündünüz mü?... Bâb-ı âlinin Çerkesleri yerleştirmek için Sırbistan'la Bulgaristan ve Eski Sırbistan arasındaki yerleri boşaltırken hangi niyetlerle hareket ettiğini söylemeye gerek var mı? Bizi Prenslük Sırp'larını ve Bulgarları ayırmak, aramıza demirden Çerkes duvarını çekmek, işte bu meseledeki Türk politikası...”*³⁴⁹ Duruma karşı önlem alınmasını istemişlerdir.

Bundan ayrı olarak Çerkeslerin Balkanlardaki Hristiyan ahaliye yaptıkları kötü davranışlara bir örnek de arşiv belgelerinde karşımıza çıkmaktadır. Rusçuk'taki İngiltere Konsolosu, gözlemlendiği olayları kaleme almış ve 6 Mart 1876 yılında bu yazı, evvela İngiltere Elçiliği'ne daha sonra da Hariciye Nezareti tarafından Sadaret'e sunulmuştur. Söz konusu evrakta konsolos, Şam olayları sırasında bölgeye iskân edilmiş olan Çerkeslere karşı hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar tarafından ortaya çıkan hoşnutsuz durumdan ötürü Hristiyan ahalinin kendi aleyhlerinde bir ayaklanma çıkabileceği yönündeki endişesinden, bu halin ve söylentilerin Zıştovi için de geçerli olduğundan bahsetmiştir. Durumun hassasiyeti gereği vali paşayla görüşen konsolos, Zıştovi için Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında bir anlaşmazlığın olup olmadığını sormuş, buna cevaben vali paşa, bu konuda bilgisi olmadığını ifade ettikten sonra bu için Çerkeslerin işine gelebileceğini söylemiştir. Buna dayanak olarak vali, Zıştovi'de Müslümanlarla Hristiyanların anlaştığı bir toplulukta, Çerkesler tarafından yapılan zulüm ve saldırıların gerçekleştiği, bunun sonucunda da Hristiyan ahalinin durumu

³⁴⁹ M. Papşu, *a.g.e.*, s. 81-82.

şikâyet etmek üzere ilk önce mahalli kaymakama, itibar görmezse vilayet valisine, yine aynı sonuçla karşılanırsa iki parça haline getirilen dilekçenin birinin Bâb-ı Âli'ye diğerinin de Rusya Hariciye Nezareti'ne göndereceklerini ifade etmiştir. Belgenin devamında Çerkeslerin bu taşkın hareketlerine karşı mahalli memurların bunları önlemek ve olayın faillerini tutuklamak için harekete geçmediğinden bahsedilmiş, sonuç itibariyle bu durumun Osmanlı Devleti aleyhinde, Hristiyan azınlıkların şikâyetlerini haklı çıkardığı belirtilmiştir. Belgede, Plevne'deki Müslüman ve Hristiyanların anlaşmaları, çok zayıf olarak göstermelik bir durumken, yaptıklarıyla bu durumu da ortadan kaldıran Çerkeslerin, daima Hristiyanlara karşı olan tavrı, Osmanlı Devleti'nin bir Müslüman olarak kendilerinden yana tavır alacağına güvenmelerinden kaynaklandığı anlatılmıştır. Osmanlı hükümetinin bu duruma ses çıkarmaması sebebiyle, bölgede Müslümanları, Hristiyanlardan üstün gördüğü izlenimini doğrulayıp bu duruma karşı önlem alınması gerektiğine vurgu yapılmıştır³⁵⁰.

İngiliz konsolosunun bölgede cereyan eden izlenimlerine karşı Osmanlı hükümeti, bir dizi önlem alacağını ilgili belgede dile getirmiştir. Plevne İslam ahalisinin, Hristiyanlar aleyhinde olan kötü düşüncelerinin yanında, Zıştovi'de Müslümanlar ve Hristiyanların toplandıkları bir yerde Çerkeslerin yapmış olduğu aşırılıklarıyla ilgili, Plevne hristiyan ahalisinin şikâyet yazısı hazırlayarak Rusçuk'taki Rusya konsolosuna ulaştırdıkları, mahalli memurların ahali tarafından dile getirilen şikâyetlerdeki gibi gevşeklikleri meselelerinin, taraflarınca anlaşıldığı belirtilmiştir. Konsolosun raporunda yazdığı üzere Hristiyan halkın sıkıntılarını, Rusya'ya bildirmek için çabalayan ve adı casus olarak geçen kişinin takip edilmesi başta olmak üzere, Çerkeslerin yapmış oldukları aşırılıklara karşı titizlikle önlem alınacağı belirtilmiştir³⁵¹.

2.8. 93 Harbi'ne Giden Yolda Osmanlı Devleti ile Rusya İlişkileri

Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ne karşı üstünlük elde eden Rusya, aynı şekilde Panislavizm hareketiyle bağlantılı olarak, Balkanlarda etkinlik sağlama arayışında bulunmuştur. Rusya, Balkanlardaki Slav toplulukların kendisine bağlanmasını, Karadeniz ve Boğazlarda üstünlük kurmayı siyasi bir politika edinmiş, bu amaç uyarınca 1864 yılında İgnatyev'i İstanbul'a elçi olarak atamış ve elçi, şehre girişinde

³⁵⁰ BOA, HR.SYS.01917/40, 9 Safer 1293.

³⁵¹ BOA, HR.SYS.01917/40, 10 Rebiulevvel 1293.

Ortodoks, Rum ve Ermeni toplumlarınca sevgi gösterisiyle karşılanarak elçiliğine başlamıştır. Elçi olarak görevlendirildiği andan itibaren, söz konusu amaçlar uğruna ciddi çaba sarf eden İgnatyev, İstanbul'da kendi etkinliğini ve Rusya'nın itibarını yükseltmeyi başarmıştır³⁵².

Kırım Savaşı ve sonrasındaki siyasi yalnızlığını ortadan kaldırmak amacıyla, Avrupa devletlerine yaklaşmanın öneminin farkında olan Rusya, bu amaç doğrultusunda Fransa'yla 1857 tarihinde dostluk antlaşması imzalamıştır. Nitekim 1870 yılında Fransa'nın, Prusya'ya yenilmesi ve bu durumun bir Avrupa meselesi haline gelmiş olması, Rusya için bir fırsatı beraberinde getirmiştir. Rusya, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'le alakalı kendisi için olumsuz olan maddelerinin hükümsüz olduğunu, elçileri aracılığıyla Avrupa devletlerine duyurmuş, bu durumdan İngiltere rahatsız olmuştur. Durumu konuşup değerlendirmek adına ilgili devletler 1871 yılında bir araya gelmiş ve Londra Antlaşması'nı imzalamışlardır. Anlaşmaya göre Rusya'nın Karadeniz'deki hâkimiyeti kabul edilmiştir. Rusya ve İngiltere hanedanları arasında yakınlaşma görülmüş ve bu durum Rusya'nın 93 Harbi öncesinde önemli avantaj elde etmesini sağlamıştır³⁵³.

2.8.1. 93 Harbi'nin Ardından Muhacirlerin Gelişi ve İskân Olunmaları Meselesi

1850'li yıllarda başlayan, Kırım Savaşı'nın ardından ivme kazanan ve en nihayetinde Rusların Kafkasya hâkimiyeti esnasında zirve noktasına ulaşan zorunlu göç dalgası 1876 yılında oldukça azalmış, bu durum sebebiyle Muhacirin Komisyonu kapatılmıştır. Kafkasya'da ve Balkanlardaki birbirinden bağımsız bir kısım sorunun, Osmanlı Devleti aleyhine çözüme kavuşturulmasını daima kollayan Rusya için, 1877-1878 Savaşı bir fırsat mahiyetinde olmuştur. Gücünü kabul ettirmek ve hâkimiyetini kolaylaştırmak için Harbiye Nazırı Müsteşarı'nın dediği gibi "imha savaşı"ni baştan planlayarak bölge halkını yurtlarından çıkararak Rusya, aynı zamanda savaş sonrasında

³⁵² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970, s. 76-77.

³⁵³ Genelkurmay Başkanlığı, *a.g.e.*, s. 67.

Balkanlarda da, Kafkasya'da yaptıklarını yapacak, ikinci bir zorunlu göç dalgası yeniden, her iki coğrafyada da zuhur edecektir³⁵⁴.

Savaş patlak vermeden hemen önce Balkanlarda, Osmanlı Devleti tebaası olan Bulgarlar, ayaklanma faaliyetlerinde bulunarak çeteler kurmuşlar, yer yer Türk-Müslüman köylerine baskınlarda bulunmuşlardır. Bu gibi olaylar, Rus ordularının savaş esnasında Balkanlara gelmesi ve ilerlemesiyle artış göstermiştir. Hristiyan ahalinin sözü konusu Rus kuvvetleriyle paralel hareket etmesi sonucu baskın faaliyetleri çoğalmıştır³⁵⁵. Kafkasya mücadelesindeki kını azalmayan Rusya, kendisinden farklı bir dine sahip olan Balkanlardaki Müslüman halka yaşam şansı vermemiş, Bulgar çetecilerin türlü katletme olaylarında fail rolünde buldukları, Serasker Redif Paşa tarafından Sadaret'e sunulan yazıda ifade edilmiştir³⁵⁶. Bu trajik olaylara örnek olarak Rus ve Kazaklardan oluşan birlikler 1878 yılında, Harmanlı'da 20.000 arabada çoğu kadın ve çocuk olmakla yerlerini terk eden, 40.000 ile 100.000 arasında mevcuda sahip olan muhacir topluluğuna saldırmıştır. Saldırıdan kurtulan muhacirler ise açlıktan ve soğuktan güçsüz düşerek hayatlarını kaybetmişlerdir³⁵⁷. Savaş esnasında bölgede kalan ve hayatını kaybeden insanların sayısı ciddi rakamlara ulaşarak çeşitli etnik unsurlarla beraber, geneli Türklerden oluşan 250.000-300.000 arasında insan katledilmiş, 1.500.000 kişi de Osmanlı topraklarına sığınmak durumunda kalmıştır³⁵⁸.

1877-1878 Savaşı, diğer ismiyle 93 Harbi başladığında, Çerkesler başta olmak üzere Abazalar, Çeçenler, Dağıstanlılar, Müslüman Acaralar (Gürcü) Osmanlı Devleti'nin tarafını tutmuşlardır. Nitekim savaş Rusya lehine sonuçlanmış ve savaşın ardından Kafkasya'dan Anadolu'ya ikinci büyük zorunlu göç dalgası gerçekleşmiştir. Osmanlı ordularıyla paralel şekilde gerçekleşen yer değiştirme hareketleri görülmüş, ordu komutanları bu hareketi kolaylaştıran önlemler almıştır. Savaş esnasında ordulara destekte bulunan Batum'u, Rus baskısına bırakmak istemeyen ordu komutanları, bölge halkını eşyaları ve hayvanlarıyla beraber gemilerle Trabzon'a göndermişlerdir. Savaş devam ederken Osmanlı Devleti'ne destek veren Çerkes, Abaza, Çeçen gibi diğer Kafkasyalı milletlerden ciddi sayılara ulaşan insanlar ve özellikle gençler, Osmanlı

³⁵⁴ N. İpek, *a.g.e*, 1994, s. 14.

³⁵⁵ K. Karpat, *a.g.e*, 2003, s. 114.

³⁵⁶ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 1, Ankara, 1989, s. 130.

³⁵⁷ N. İpek, *a.g.e*, 1999, s. 18-19.

³⁵⁸ K. Karpat, *a.g.e*, 2003, s. 118.

ordularında görev almışlardır. Orduda görev alanlardan ayrı olarak Kafkasya'da bulunan Çerkesler vasıtasıyla Ruslara karşı ayaklanmalar gerçekleşmiştir. Nitekim sonuç Rusların lehine olunca, bu faaliyetlere karşı ciddi tepki gösterilmiş, anayurtlarında kalmış olan Kafkasyalılar da zorunlu göçe maruz bırakılmıştır. Samsun, Trabzon, Dobruca ve Sinop sahilleri, evvelden olduğu gibi önemli sayıdaki Kafkas muhacirinin durak yeri olmuş, yine zorluklar, yine ölümler gerçekleşerek muhacirler, Anadolu ve Suriye'de iskân olunmuştur. Bu dalga tek taraflı olarak sadece Kafkasya'dan Anadolu'ya gerçekleşmemiştir. Aynı zamanda Osmanlı topraklarının elden çıkmasıyla Balkanlardaki ahali de Anadolu'ya doğru zorunlu göç ederek, Kafkasyalılar gibi önemli kayıplara uğramıştır³⁵⁹.

Zorunlu göçe uğrayanlardan ayrı olarak, Kafkasya'da kalan çok az sayıdaki Müslüman ahaliye de baskı ve zulüm uygulanmıştır. Rus okullarını yaygınlaştırma, Müslüman okullarını kapatma, iş bilmeyen Müslüman din adamlarını ilgili görevlere getirme gibi hareketler, Rusya tarafından uygulanmıştır. Müslüman ahalinin ellerindeki toprakların alınması ve vakıf arazilere el koyulması, Rusya'nın ekonomik asimilasyon politikalarından birisi olmuş, yaşanan her şeye rağmen direnen Kafkasyalılara ise, Rusya içlerine sürgün uygulanmıştır³⁶⁰. Bir süreç içerisinde gerçekleşen Kafkasya'daki bu yaşananlar sebebiyle hem Kırım Savaşı hem de 93 Harbi'nden sonra yıllarca irili ufaklı şekilde Osmanlı ülkesine yapılan zorunlu göç hareketleri görülmüştür³⁶¹.

Osmanlı Devleti tarihinde başta olmak üzere, sürgüne maruz kalan halklar adına da önemli bir yeri olan 93 Harbi'nin, çeşitli yönleri olsa da, Kafkasya'da ve Balkanlarda ortaya çıkarmış olduğu siyasi ve sosyal değişiklikleri yıkıcı olmuştur. Savaşın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması uyarınca Osmanlı Devleti, Balkanlarda büyük toprak kaybına uğramıştır. Bölgede kurulan devletlerin hâkimiyetinde olan eski Osmanlı tebaasının hakları, Berlin Antlaşması'yla garanti altına alınsa da devrin anlayışının da etkisiyle, milliyetçi yapıda olan başta Bulgaristan olmak üzere diğer devletler, alınan hükümleri tanımayarak milliyetçilik yapmışlardır. Nihayetinde savaş bittiğinde evlerine geri dönmek isteyen muhacirlere bu devletler tarafından baskı uygulanmış, azalması gerekirken göçler, yıllarca artış göstererek devam etmiştir³⁶². 1850 yıllarından itibaren, daha sonra 1860'larda artarak devam eden zorunlu göç hareketlerinde muhacirler ya

³⁵⁹ S. Erkan, *a.g.e*, s. 17-22 : K. Karpat, *a.g.e*, 2003, s. 111.

³⁶⁰ S. Erkan, *a.g.e*, s. 25-26.

³⁶¹ H. Yazıcı, M. Demirel, *a.g.e*, s. 270.

³⁶² F. Berber, *a.g.m*, s. 34.

Kırım'dan ya da Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yerleştirilmiştir. 93 Harbi'nin ardından Kafkasya'dan zorunlu göçler devam ederek gerçekleşmiştir. Balkanlardan gelen kişilerin Kafkas muhaciri olduğunu tespit etmek ise yer değiştiren çok fazla milletin Anadolu'ya geldiği XIX. yüzyılın son çeyreğinde, oldukça zor olmuştur³⁶³.

2.8.2. Muhacirlerin Yaşamış Olduğu Zorluklar

Yoğun muhacir trafiğinin yaşanması, buna karşı alınan önlemlerin uygulama ve etki zamanlarının ertelenmesine sebep olmuş, zamanında müdahale edilememiştir. 93 Harbi'nin getirmiş olduğu muhaceret akımı ve önceki sıkıntıların yeniden yaşanmasıyla beraber, hiç yaşanmayan sorunlar da ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu sahillerinde, misaline çok kez rastlanan olaylardan birisi İstanbul'da yaşanmış, şehirdeki muhacir yoğunluğundan dolayı yeni gelen kabileler bekletilmiş ve 2 gemi Kabataş İskeleyi yakınında, 2 gün karaya demirlemek için durdurulmuştur. Bu süre zarfında aç kalan gemideki muhacirlere, askerlerin ve bir kısım memurun tayinatından verilerek açlıkları giderilmiş, tedbirlerin daha hassas alınması gerektiği ilgili makamlara bildirilmiştir. Nitekim tedbirler alınsa da yeterli olmamış, muhacirler zor durumdan ve sefaletten kurtulamamıştır. Genel itibariyle muhacirler için İstanbul'da ve diğer geçici iskân alanlarındaki açlık sorununa önlem alınamamıştır. Kalıcı iskân bölgelerine gönderilene kadar İstanbul'da ikamete mecbur olan bir kısım muhacir için, yer ve hane sıkıntısı hâsıl olmuştur. 1850'li yıllarda Kırım ve Kafkasya'dan gelen muhacirler de İstanbul'a gelmiş, onların burada oturmaları için hane kiralanması yoluna gidilmiş, nitekim talebin çok olmasıyla fiyatlar artınca uygun ev bulmak zor hale gelmiştir³⁶⁴. Aynı durum 1870'li yıllardaki muhaceret olaylarında İstanbul için yine geçerli olmuştur. Hal böyle olunca devlet, muhacirlerin temel ihtiyaçlarını gidermek için ödenek ayırmış, böylelikle bu durum, İstanbul'daki fiyatların artışı da göz önüne alındığında gelenler için az da olsa fayda sağlamıştır. Kalabalık nüfus her alanda olduğu gibi temel gıda maddesi olan ekmeği de vurmuş, İstanbul'da fırınlar, üretimde gereken sayıyı çıkaramayınca insanlar aç kalmış, bu durumu dile getirmek için bazı muhacirler, sıkıntılılarına çözüm bulunması adına padişahın huzuruna çıkmıştır. Muhacirlerin

³⁶³ F. Berber, *a.g.m.*, s. 40.

³⁶⁴ M. Demirtaş, *a.g.m.*, 2011, s. 24.

hallerindeki imkânsızlıkları gereği, gerekeni yapamadıkları durumlarda bir kısım memurca hor görüldükleri olaylar da gerçekleşmiştir³⁶⁵.

Muhacirler, Osmanlı topraklarına geldiklerinde istediklerinin aksine yerleştirilmiş olmalarından dolayı sıkıntılar yaşamışlardır. Yerleştirilecekleri yeri, türlü gerekçelerle reddeden ve kendilerinin istedikleri başka bir bölgeye yerleşmek isteyen muhacirlere devlet, kimi zaman istekleri yönünde müsbet cevap vermiştir. Kendi istedikleri yerler çoğunlukla yakınlarının yerleşmiş olduğu yerler olup akrabalığın ve aile yapısının dağılmasından endişeleri sebebiyle, isteklerinde ısrarda bulunmuşlardır. Bu sebepten ötürü hükümet, muhacirlerin talepleri yönünde, bölgenin idarecileriyle yazışarak söz konusu akrabalarının yanına yerleşmede kolaylıklar sağlanmasını istemiştir³⁶⁶. Uygun şartlar olduğu durumlarda muhacirlerin istekleri yönünde hareket edilmiş, coğrafi olarak uzak bölgelere gitmek isteseler de, masrafları hazinece karşılanarak talepleri gerçekleştirilmiştir. Devletin muhacir meselesine hassasiyetle baktığı ve onların taleplerini değerlendirerek kabul ettiği anlaşılabilirlikle birlikte, bazı durumları ileri sürülerek reddettiği de olmuştur. Buna göre akrabaları Sivas'ta bulunduğu için oraya iskân olunmak isteyen muhacirlere cevaben, bölgenin soğuk olduğu, daha uygun iklimdeki yerlere yerleştirileceklerinin kararlaştırılmış olduğu bilgisi verilmiştir³⁶⁷.

Muhaceretin yoğunlukla yaşandığı 93 Harbi'nin ardından gelen muhacirler için geçici iskân mahalleri İstanbul için başlıca; büyük camiler, medreseler, tekkeler, küçük camiler ve özel hanlar, gibi yerler olmuş, buralarda yer kalmadığında ise yerleştirilecekleri bölgelere gidene kadar çadırlarda kalmışlardır. Kış mevsimi yaklaştığı zamanlarda iskân hareketlerine önem verilmiş, kış mevsimi geldiğinde hareket zor olacağından hanların boşaltılarak çadırdakilerin buralara nakledilmesi emredilmiştir. Gerek geçici, gerek sürekli iskân için, İstanbul'un müsait olmaması durumunda Samsun, Trabzon, Sinop ve uygun diğer limanlar vasıtasıyla İstanbul'a uğramadan Sivas, Adana, Konya, Ankara gibi bölgelere muhacirlerin yerleştirilmesi, hükümet tarafından Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir. Muhacirlerin hayati durumları ve yerleşecekleri yere yapacakları hareketleri açısından kış mevsimi, ciddi problemler oluşturmuştur. Kış mevsiminin zorluklarını bilen ve hareket edilmesi halinde yaşanacak

³⁶⁵ S. Erkan, *a.g.e.*, s. 84.

³⁶⁶ A. Saydam, *a.g.e.*, 1997, s. 194.

³⁶⁷ M. Demirtaş, *a.g.m.*, 2011, s. 25.

kayıpların bilincinde olan hükümet, havaların yumuşamasına kadar geçici iskân yerlerinde kalmanın daha uygun olacağını düşünmüştür. Nitekim yerleşimin müsait olmadığı, çok sayıda muhacirin gelmesiyle uygun yerlerin dolduğu bölgelerde, çadırlar kurularak bu şekilde yerleşmeler görülmüştür. Kış şartlarının çadırdakiler için getirmiş olduğu sıkıntılar, göç yolunun zorluğu da dikkate alındığında oldukça trajik olmuştur. Trabzon'a gelen önemli sayıda muhacir kafilesinin soğuktan etkilenmesini en aza indirmek için, bölgenin meclisiyle Muhacirin Komisyonu arasında görüşmeler gerçekleşmiş, alınan karar neticesinde, gelenlerin genelinin zayıf oldukları, önemli sayıda çocuk nüfusunu da barındırdıkları gerekçesiyle, görevliler ve kolluk kuvvetleri eşliğinde havası ılıman olan Urfa, Van ve Diyarbakır'a gönderilmeleri istenmiştir³⁶⁸.

Kafkasya'dan çıkarılanların sayısını net olarak analiz etmek olanaksızdır. Çeşitli araştırmalarda belirli sayılar verilse de kayda geçmeyen çok sayıda insan göç etmiştir³⁶⁹. En azı 500.000 ve en çoğu 2.000.000 ile 3.000.000 arasında değişmektedir. Rusya kaynaklı araştırmalar bu hareketi 500.000 ile 1.000.000 arasında gösterirken Türkiye kaynaklı çalışmalarda 1.000.000 ile 2.000.000 civarında olduğu bilinmektedir. Zorunlu göçe tabi tutulan, yani sürgün³⁷⁰ edilen toplam nüfus hakkında iddia edilen rakamlara rağmen gerçek bir şey vardır ki; gerçekler belgelenen rakamların çok üstündedir. Muhaceretten sonra Çerkesya'da kalan bütün Çerkesler, 150.000 ila 200.000 dolaylarındadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında yalnızca Kuzeybatı Adigelerin nüfusu 1.000.000'a yakın olduğu düşünülürse Kafkasya'da etnik temizlemenin ne kadar yüksek oranlarda olduğu anlaşılacaktır³⁷¹.

³⁶⁸ M. Demirtaş, *a.g.m*, 2011, s. 28-29.

³⁶⁹ Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü, Gerçek Tarihi ve Politik Nedenleri*, Takav Matbaacılık, Ankara, 1996, s. 157.

³⁷⁰ A. Özkiraz, M. Çetin, *a.g.m*, s. 11-13.

³⁷¹ C. Aslan, *a.g.m*, (2006) s. 148. (Bkz. Ek-23)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATI ANADOLU BÖLGESİNE YERLEŞTİRİLEN MUHACİRLER

3.1.1. Edirne Antlaşmasına Göre Balkanlardaki Çerkeslerin Bölgeden Çıkarılması Meselesi

Kafkasya'dan Balkanlar'daki çeşitli bölgelere Osmanlı Devleti gözetiminde yerleşmelerinden itibaren, bölgedeki Hristiyan unsurlara karşı devletin yanında tavır sergileyen Çerkesler, bazı sert tutumları sebebiyle Avrupa kamuoyunda ses getirmişlerdir. Bulgar isyanına karşı durarak özellikle Bulgarların katledilmesi meselesinde bölgedeki Çerkes nüfusun, bu olaya tepki göstermesi sebebiyle kabahatlerinin olduğu gazetelerde yayınlanarak aleyhte propaganda yapılmıştır. Hatta bu mesele Avrupalı büyük devletlerin gündeminde de yer bulmuş, buna bir son verilmesi Osmanlı Devleti'nden istenmişse de kabul edilmemiştir. Ardından bu bahaneyi de gözeten Rusya, 1877 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, savaşın neticesi Osmanlı aleyhine neticelenerek 1878 yılında Edirne Mütarekesi imzalanmıştır. Aynı yıl Berlin Kongresi'nde alınan kararlar gereğince bölgedeki Çerkes nüfus, bir daha geri dönmek şartıyla Anadolu ve Ortadoğu topraklarına gönderilmiştir.

3.2. Muhacirlerin Bölgeye Yerleştirilmesindeki Nedenler

Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde olduğu gibi, söz konusu göç hareketleri Batı Anadolu bölgesinde de gerçekleşmiş, Kırım Savaşı'nı müteakip farklı etnik unsurlardan birçok muhacir gelmiştir. Rumeli'ye gönderilen ve bu bölgeye yerleştirilen muhacirler gibi, bölgedeki hristiyan nüfusa karşı bir set oluşturma, bölgedeki Müslüman dengelerini arttırma, Osmanlı ordusuyla paralel hareket ederek çıkabilecek isyanlarda destek kuvvet oluşturma fikirleri Batı Anadolu bölgesine yapılan yerleşimlerde görülmemiştir. Doğu Anadolu'ya yönlendirilerek, burada yerleştirilen muhacirler gibi Kürt aşiretleri ve Ermenilere karşı devlet yanlısı bir unsur olarak yine Anadolu'yu, Samsun'dan Hatay'a olmak üzere kuzey-güney şekliyle ikiye bölerek hem Ermenilere karşı hem de demiryollarının savunulması gayeleri, Batı Anadolu bölgesi iskânlarında güdülmemiştir. Son olarak güvenliğin sağlanması amacıyla İstanbul'un etrafında

yerleřtirilmeleri gibi sebepler de Batı Anadolu bölgesine yerleřmelerde dūřünülmemiřtir.

Osmanlı topraklarına iskânların hemen hepsinde dūřünülen nedenler gibi, boş toprağı ekip üretime, dolayısıyla ekonomiye katkı sağlamak, muhacirlerin arasındaki iř bilen kişiler olan zanaatkârları ve ticaret ehlini Osmanlı bünyesine kazandırmak, ordu için taze güç sağlamak gibi sebepler Batı Anadolu bölgesine iskândan beklenenler olmuştur. Söz konusu bölgeye yerleşmelerin bir de dış etkileri olmuştur. Rusya, Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç hareketlerinin henüz başlarında, sınırlarına Çerkes yerleşmelerinin kurulmamasını řart koşarak Osmanlı Devleti'yle antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmadan sonra sınır bölgesine yapılan iskân durumları uyarıyla karşılaşılanınca nihayetinde Dođu Anadolu bölgesinin kuzey kesimlerinde Çerkeslerin iskân edilmemelerinde hassas davranılmaya çalışılmıştır. Balkanlardaki Çerkes muhacirlerin Bulgar isyanları sırasında takındıkları tavır sebebiyle, bu durum başta Bulgarların ve Rusya'nın tepkisine neden olmuş bölgeye gerçekte muhaceret hareketleri Rumeli'de özellikle kanlı olayların ardından sınırlandırılmıştır. Bu iki etken sebebiyle Anadolu'ya ve geri kalan Osmanlı topraklarına iskânlar gerçekte iklimi yerleşmeye müsait olan Batı Anadolu bölgesi de muhacirlerin gittikleri yerlerden biri olmuştur.

93 Harbinin ardından Osmanlı Devleti ve onu destekleyenler, ağır bir mağlubiyete uğramış, trajik sonuçlara maruz kalmışlardır. Kafkasya muhaceret dalgaları farklı boyut kazandığı gibi, Balkanlarda da Müslüman nüfus yer değişirmiştir. Balkanlardaki Rus ve Bulgar baskısını, Avrupalı devletler de görmezden gelince hem Müslüman Balkan yerlileri hem de Kırım ve Kafkasya'dan bölgeye gelen muhacir nüfus, ciddi kitlelerle yerlerinden kovulmuş, muhacerete zorlanmış, Osmanlı hâkimiyetinin bulunduğu Anadolu topraklarına doğru yola çıkmıştır. Osmanlı Devleti, kaybettiği topraklardan gelen Müslüman nüfusu kabul etmiş, onları genellikle Batı Anadolu bölgesine ve Suriye'ye iskân için yönlendirmiştir. Batı Anadolu bölgesinin, gelen muhacirler için seçilmiş olmasının bir kısım sebepleri vardır. Bunlar; bölgenin iskâna elverişli bir iklim yapısına sahip olması, muhaceret esnasında yorgun dūřen insanları en yakın yere iskân etme gerekliliği, önceki yıllarda bölgeye Kafkas ve Kırım muhacirlerinin gelmeleri gibi sebeplerdir.

3.3. Kırım Savaşı'ndan Sonra Batı Anadolu Bölgesine Çerkes İskânları

Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kaybetmesinin ardından bölgeden başlayan bir göç trafiği XIX. yüzyılın ortalarına kadar belirli aralıklarla devam etmiştir. Bu tarihlerde sadece Kırım olmaksızın Kafkasya'dan da az sayıda Osmanlı Devleti'ne göçler görülmüştür. Nitekim Kırım Savaşı'nın ardından Kafkasya'ya ciddi şekilde yüklenen ve ahaliyi yerlerinden sökerek sürgüne tabi tutan Rus politikası gereği XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle yüz binlerce insan topraklarından çıkmaya zorlanmış, çeşitli yerlere gönderilerek buralarda iskân olunmuştur. Bu bölgelerden birisi de Batı Anadolu bölgesi olmuş, Kırım Savaşı'nın ardından bölgede Çerkes yerleşmelerinin gerçekleştiği incelediğimiz arşiv vesikalarından anlaşılmıştır.

3.3.1. Bölge Ahalisinin Muhacirlere Yardımları Meselesi

Osmanlı Devleti içerisindeki Müslüman halk, XIX. yüzyılda görülen göçlerde muhacirlere karşı hoşgörülü ve yardımsever davranışlar göstererek gelenlerin acılarına ortak olmuş ve hem onların hem de devletin üzerindeki yükü paylaşmıştır. Aynı zamanda iskân işlerinden sorumlu olan kişilerin de titizlikle çalıştıkları belgelerden anlaşılmaktadır. 18 Kasım 1860 yılında Demiryolu Komiserliği tarafından Sadaret'e gönderilen bir yazıda; Aydın Sancağı'nda iskân edilmek üzere İstanbul'dan İzmir'e gelen, 2.000 kişiden oluşan Çerkes muhacirlerinin yerleşecekleri yere kadar trenle gitmeleri vali paşa tarafından emir buyurulduğu, nihayetinde ayın üçüncü cuma günü bütün eşyalarıyla beraber sorunsuz şekilde istenilen yere varıldığı bildirilmiştir³⁷². Sorunsuz şekilde bölgeye getirilen muhacirler memnuniyetlerini bizzat ifadeleriyle dile getirmişlerdir. 3 Kasım 1866 yılına tekabül eden, Sadaret tarafından Denizli Kaymakamlığı'na gönderilen yazıda Denizli Sancağı'ndan muhacirler için yerel halkın gönülden yardımları belirtilmiş ve Denizli Kaymakamlığı'nın yardımların ne şekilde pay edileceği sorusuna cevaben ise kararnamede belirtilen hükümlere göre olacağı bildirilmiştir. Ardından yerel ahalinin gayret ve hamiyete örnek olan bu davranışının hoşça gittiği ifade edilmiş, diğer bölgeler için örnek olacak bu durum takdirle karşılanmıştır³⁷³.

³⁷² BOA, A.MKT.UM.436/81, 4 Cemaziyelevvel 1277.

³⁷³ BOA, A.MKT.MHM.366/81, 24 Cemaziyelahir 1283. (Bkz. Ek-5)

6 Nisan 1861 yılına ait olan ve Çeçen muhacirler tarafından 42 hanenin önde gelenlerinin imzasının bulunduğu halde, Sadaret'e yazdıkları yazıda, yiyecek ve güvenlik konularında sorun yaşamaksızın Saruhan Sancağı'na geldikleri ifade olunmuştur. Öncesinde yiyecek ve güvenliklerinin sağlandığı, istedikleri yere iskân olunmaları konusunda kolaylık gösterildiği belirtilen belge şu şekildedir: *“Muhacirler arasından Çeçen ahalisinden bulunduğumuz halde, iskân edilmek üzere emir ile Saruhan Sancağı'na gelmiş olduğumuz malum ve geliş zamanımızdan beri yiyecek ve güvenlik konularında hiçbir zaman zahmet ve sıkıntı çekmediğimiz açık olduğu gibi, ziraat ve iskânlarımız hakkında da adı geçen liva kaymakamı Sadık Beyefendi tarafından birçok arazi ve mahal belirlenmiş ise de aciz olan durumumuza uygun olmamıştır. Son olarak adı geçen liva içerisinde bulunan Güzelhisar-ı Menemen kazasına bağlı Tekke Köyü diye bilinmekte olup, çok yıllardan beri boş ve terkedilmiş olan arazinin, görülmek üzere, adı geçen amir tarafından yanlarımıza mahsus memurlar gönderilerek varılmış ve bölge gezilip görülmüştür. Adı geçen arazi ziraate ve iskânlarımıza gayet hoş ve uygun gelmiş olduğundan icap ettiği şekilde 42 haneden ibaret bulunduğumuz sebebiyle minnet ile adı geçen arazide ziraat ve iskân etmeye memnuniyetle karar verilmiş ve bu sebeple çok memnun olarak şükretmiş olduğumuzu içine alan, tarafımızdan bu hoşnutluk yazımız yazılarak verilmiştir.”*³⁷⁴

İskân olunacakları bölgelerdeki münasip yerlere inşa edilecek olan binaların yapılması meselesine de önem verilmiş, devletin bilgisi dâhilinde yapılan bu gayretler 27 Temmuz 1863 yılında Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulan evrakta da görülmüştür. Buna göre Manisa'da bulunan 350 muhacirin iskân olunmaları ve barınmaları için inşa edilmesi lazım gelecek olan 50 hanenin malzemeleri konusunun, hususi komisyon meclisinde görüşüldüğü ifade edilmiştir. Ardından bu muhacirlerin iskânlarının ne şekilde olduğu incelenerek şehir çevresinde bulunan konak yeri taraflarına ve diğer uygun mahallerde bulunan arsalara hane inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu hanelerin yapılması aşamasında, ilgili kişilerden ayrı bölge mimarlarının ve iş bilenlerin yardımları görülmüş, binaların 150.000 kuruş masrafla oluşacağı tahmin olunmuştur. Hane masraflarının devlet tarafından karşılanacağı, geriye

³⁷⁴ BOA, A.MKT.NZD.350/58, 25 Ramazan 1277.

kalan masrafların ise zengin halk tarafından şanlı bir hizmet olarak yerine getirileceği belirtilmiş, fakara kişilerden hiçbir para alınmayacağı ifade edilmiştir³⁷⁵.

Menteşe Kaymakamı'nın, muhacirlerin iskân edildikleri ve barındırıldıklarına dair Sadaret'e sunmuş olduğu yazıya ek olarak memurların yanında bölge ahalisinin, bu işteki gayretleri ve çabalarının takdire şayan görüldüğü belirtilmiştir. Bundan sonra da muhacirlerle ilgili konularda yardımlaşmanın gerçekleştirilmesi konusunda çaba harcanacağı belirtilmiştir³⁷⁶. Sadece Kafkas muhacirleri olmaksızın Kırım muhacirleri için de bölge ahalisi seferber olmuş, devletin yükünü hafifletmede önemli katkıları bulunmuştur. 2 Ağustos 1863 yılına ait olan ve Saruhan Kaymakamı tarafından İzmir Valisi'ne gönderilen belgede; Manisa Sancağı'nda bulunan Kırım muhacirleri, iskânları için lazım gelen 50 hanenin masraflarının, komisyon meclisi tarafından belirlendiği ifade edilmiştir. Bu masrafların sancaktaki servet halkı ve diğer varlıklı kişiler tarafından belirlenip yerine getirilmesine karar verilmiştir. İşlerin düzenlenerek yerine getirilmesi için belirlenecek bir heyetin kurulması ifade edilmiştir³⁷⁷. İzmir Valisi'nin kendisine sorulan meseleyle alakalı Sadaret'e sunduğu raporda; Manisa Sancağı içerisinde bulunan Kırım muhacirlerinin iskânı için gereken 50 hane için ortaya çıkan masrafların, dinine bağlı halk tarafından yerine getirilmek üzere inşası adına gereken izini istemek amacıyla, sancak tarafından kendisine gönderilen yazılı defterin nasıl hareket edileceği konusunda bilgi almak üzere sunulduğu ve nihai kararın Sadaret tarafından verileceği ifade edilmiştir³⁷⁸.

Manisa Sancağı içerisine yapılması düşünülen 50 hanenin masraflarının varlık sahibi yerli ahali tarafından yapılması meselesi Manisa Kaymakamı ve İzmir Valisi gibi Dâhiliye Nezareti tarafından da dile getirilerek Sadaret'e sunulmuştur. 29 Aralık 1863 tarihine tekabül eden bu belgede; Manisa'da bulunan Kırım muhacirlerinin iskânına gereken 50 hanenin masrafları, sancağın içerisindeki halk tarafından yerine getirilmek üzere inşasına izin verilmesi meselesi hakkında, İzmir Valisi'nin kendisine sunduğu resmi yazıyla beraber ifade edildiği belirtilmiştir. Belgenin devamında belirtilen hanelerin yapımı sırasında kimsenin zorlanmayacağı, sadece varlıklı kişilerin çaba ve gayretleriyle benzerleri gibi kendi istekleriyle inşa olunacağı ifade edilmiş ve izin

³⁷⁵ BOA, İ.DH.513/34921, 10 Safer 1280.

³⁷⁶ BOA, A.MKT.NZD.345/99, 25 Şaban 1277.

³⁷⁷ BOA, İ.DH.513/34921, 16 Safer 1280.

³⁷⁸ BOA, İ.DH.513/34921, 6 Rebiulevvel 1280.

verildiğini belirten yazılı belgeye göre hareket olunacağı, bu konunun padişaha da sunulduğu belirtilmiştir³⁷⁹.

Çerkes muhacirlerine yolculukları, iskânları ve sonrasında yapılan yardımları içeren belgede aralarında oldukça fakir olanlara verilmesi istenen yarımşar okka ekmek sancaklara emirnameyle bildirilmiş nitekim Aydın Sancağı'na böyle bir emir gitmediğinden gereken ücretin, ilgili yere gönderilmesi gerektiğinin, Sadaret tarafından istendiği belirtilmiştir. 30 Mayıs 1861 tarihli Meclis-i Vala tarafından Sadaret'e gönderilen mazbata, teferruatlı olarak şu şekildedir; *Maliye Nezareti'nin 10 Zilkade 1277 tarihiyle Meclis-i Valaya havale buyurulan bir parça yazısına nazaran Aydın Sancağı kazalarından Tire Kazası'nda bulunan arazide yurtlanmak ve iskân olunmak üzere gönderilen Çerkes muhacirlerine 76 senesi Eylül ve Teşrin-i Evvel ve Teşrin-i Sâni aylarında yevmiye ve bunlara ayak uyduran memurlarla beygir ücreti olarak verilen 77.293 kuruş, hazinece hesaplanarak mahallinden tebliğ edilmiştir. Malum sancaklarda iskân olunan muhacirlere yevmiye ve tohumluk buğday ve diğer arpa, öküz ve buna benzer diğer eşyaların verilmesini gözardı etmekle içlerinden pek fakir ve muhtaç bulunanlara günlük yarımşar okka ekmek verilmesi hakkında 76 senesi Rebûlevvelinin ortasında, adı geçen sancakların mülki memurlarına, yerine getirmeleri bildirildiği sırada Aydın'a bir şey yazılmamasından dolayı zikredilen miktarın, önceki karar üzere icap eden talimatla verildiği kayden anlaşılmiş olduğundan, bu halde zikredilen 77.000 kuruşun zorunlu işlerden olarak hesaplanıp yerine getirilmesiyle, sonra işitilen son karara uygun olunması maksadıyla, adı geçen liva kaymakamı paşa hazretlerine emirname yazılması uygun ve faydalı olmakla, bu sebeple emirnamenin yazılması, hazinece gereğinin yerine getirilmesinin de adı geçen nezarete havalesi Meclis-i Valada da ele alınmıştır³⁸⁰.*

Ahali tarafından yapılan yardımlara bir diğer örnek ise 16 Ocak 1865 gününe tekabül eden ve Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na gönderilen yazıda açıklanmıştır. İskân edilmek üzere Aydın civarına gönderilen muhacirlerden ortaya çıkan vefatlar ve kalanların da ne şekilde iskân olunacaklarının yerine getirilmesi ve hususi belgelere kayıt ile verilecek yevmiyenin bundan sonra kararnamesinin gönderileceği bildirilmiştir. Denizli, Menteşe ve Muğla'ya sevk olunan muhacirlerin masraflarının ahali tarafından düzenlenmekte olduğu ifadesine dair Aydın

³⁷⁹ BOA, İ.DH.513/34921, 18 Recep 1280.

³⁸⁰ BOA, MVL.611/6, 20 Zilkade 1277.

Kaymakamlığı'ndan cevaben gelen yazının taraflarına gönderildiği bildirilmiştir. Bundan sonra Muhacirin Komisyonu tarafından gelen cevapta muhacirlere yapılan yardımların hoş gittiği ifade olunmuş; *Adı geçen ahalinin göstermiş oldukları içten gayretleri eseri, adı geçen muhacirlerin güzelce iskânları emrinde de kaymakam beyin gayreti takdire yakışan ve beğenilen maddeleri uygun bulunduğundan sadrazamın görüşü buyurulduğu halde hoş gidip içine alan mahallinde büyük vezirin emirnamesinin icra edilmesi uygun olarak görülmüştür. Adı geçen şukkanın iade edilmesi konusunda emir ve ferman emir sahibine aittir.*³⁸¹ Sadaret tarafından verilen emrin uygun görüldüğü ifade edilmiştir.

Muhacirlerin iskân için hareket ettikleri ve iskân yerlerine ulaştıkları bölgelerdeki ahalinin yapmış olduğu yardımlar, Osmanlı makamlarınca takdire şayan kabul edildiği gibi, Osmanlı maliyesinin yükünü de hafifletmiştir. Ahalinin yardımlarından ayrı olarak askeri bir takım kişiler ve bir kısım yöneticiler, muhacirlere karşı kayıtsız kalmamıştır. 5 Haziran 1860 yılına ait olan ve Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na gönderilen yazıda; Çerkes ve Nogay muhacirlerine yardım olmak üzere, Bosna tarafında bulunan askerler, emirler ve zabıtlar tarafından düzenlenen ve yürütülen 15.500 kuruşun Maliye Meclisi kapısı hizmetkârı Mehmed Ağa'dan kabul olunması ifade olunmuştur. Seraskerlik tarafından gelen yazılı tebliğ ile seraskerlik tarafınca görülen toplu görüş üzerine, sarılı bir şekilde gönderilmiş olmakla, gereğinin yerine getirilmesi amacıyla, keyfiyetin yazılması konusunda gayret edilmesi istenmiştir³⁸².

Muhacirler, iskân için bir bölgeye gönderildiklerinde, onlarla ilgili meselenin halledilmesi, işlerin takip edilmesi ve bizzat konuların çözülmesi, mahalli idarecilerin sorumluluğuna verilmiştir. Kütahya Kaymakamı Nebil Paşa'nın başka bir yere gitmesi sebebiyle yerine bıraktığı vekilin süresi dolmuş, meclisin uygun görmesiyle bir aylık süre zarfında yerine bakması için araştırma memuru olan Abdullah Efendi'nin getirilmesi uygun görülmüştür. Abdullah Efendi'nin geçici süreyle ve özel maaşla vekillığe getirilmesinin Meclis-i Vala'da da kararlaştırıldığı ifade edilmiş, konu Maliye

³⁸¹ BOA, A.MKT.MHM.324/54, 18 Şaban 1281.

³⁸² BOA, A.MKT.NZD.314/63, 16 Zilkade 1276.

Nezareti'ne ve Nebil Paşa'ya bildirilmiş olmakla birlikte, Abdullah Efendi'ye de özel olarak gönderilerek açıklanmıştır³⁸³.

Dağıstan muhâcirlerinden 57 hanelik grubun yerleştirilerek fakir olanlarına ekmek bedeli verildiği, 250 hanelik grubun ise misafir olarak mahalle ve köylere taksim edildiği hakkında, 21 Şubat 1861 yılında Sadâret tarafından, Denizli Kaymakamlığı'na takdir yazısı gönderilmiştir. Yazıda Dağıstan muhacirlerinden ve Veli Efendi takımından evvelce bölgeye gönderilmiş olan 57 hane, 200 nüfus muhacirin güzellekle iskânları ve barındırılmalarıyla, içlerinden fukara olanlara günlük yarımşar okka ekmek verildiği belirtilmiştir. Bunun yanında Zekeriya, Hacı İbrahim ve Ali Efendi takımlarından olarak gelen 250 hane, 1.000 nüfustan oluşan muhacirlerin de kış günleri münasebetiyle, ilkbahar gelene kadar misafir olarak bir kısım mahallere ve köylere bölüştürülmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun gibi günlük yarımşar okka ekmek verilmekte ve bunlara gerekli olan yiyecek ve içecek de ahali ve zenginler tarafından yardım olunmakta olduğu ve 29 Cemaziyelahir 1277 tarihli kaymakamlıktan gelen yazının malum olduğu, konuyla ilgili Muhacirin Komisyonu'nun da bilgilendirildiği ifade olunmuştur. Muhacirlerle ilgili yapılan yardımların ve gayretlerin insanlık adına gerekli olduğunun yanında hoşâ gittiği ifade edilerek, gelecek ilkbaharda talimatlara uygun şekilde güzellekle iskân ve barındırılmaları gerekeceği bildirilmiştir³⁸⁴.

Kütahya Sancağı'nda yerleştirilen muhâcirlerin, evlerinin yapılmasını yerli halkın üstlenmesi meselesi Sadâret tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Meseleyle ilgili Sadâret tarafından 20 Temmuz 1861 yılında Kütahya Kaymakamı Nebil Paşa'ya ve Muhacirin Komisyonu'na yazı yazılmıştır. İlgili yazıda; Kütahya Sancağı'nda bulunan muhacirler için gerekli olan hanelerin, hususi yardımla inşa edilmesi, ahali tarafından taahhüt olunduğu ifadesini içeren 25 Zilhicce 1277 tarihiyle gelen tahriratın anlaşıldığı ifade olunmuştur. Ahalinin bu sebeple ortaya çıkan gayretleri beğenilmiş ve hoşâ gitmiştir. Bu durum hususi komisyona da bildirilmiş olmakla, durum hakkındaki memnuniyetin gerekli olanlara açıklanması konusunda gayret eylemeleri ifadelerine yer

³⁸³ BOA, A.MKT.MVL.128/10, 11 Zilkade 1277.

³⁸⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, C. II, Belge No: A.MKT.MHM.209/85, 10 Şaban 1277, s. 65.

verilmiştir. Ahalinin Kütahya'daki muhacirlere karşılıksız olarak yapmış olduğu yardımlar Muhacirin Komisyonu'na da yazılarak bildirilmiştir³⁸⁵.

Abazlı Kabilesi'nden olup Karesi'de yerleştirilen 2.000 hâne muhâcir, yerli halkın fedâkarca desteğiyle ziraat etmekte olup daha fazlasının gelmesi durumunda halkın, ziraat işlerinin yürütmesinde aksamalar olabileceği meselesi Karesi Meclisi tarafından 29 Kasım 1864 yılında yazılarak bildirilmiştir. İlgili yazıda; 28 Rebiulevvel 1281 tarih, 23 rakamlı Sadaret'e sunulan mazbatada Abazlı kabilesinden olup iskân edilmek üzere Karesi Sancağı'na gönderilecek 1.000 hane muhacirin buralara iskân ettirilemeyeceği açıklanarak sunulduğundan bahsedilmiştir. Sonradan gönderilerek iskân ve barındırılan muhacirlerin 2.000 haneyi aştığı belirtilmiştir. Bunların iskân edilmeleri ve barındırılmaları hakkında yerli ahali tarafından birçok fedakârlık yapıldığı gibi, adı geçen muhacirlere verilen arazilerin de yerli ahali tarafından karşılıksız olarak verildiği belirtilmiştir. Gerekli olan tohumun devlet tarafından alınarak yine karşılıksız olarak ektirildiği açıklanmıştır. Her türlü yardımın ve olumsuzluklardan korunmanın yerine getirilmesinden geri durulmadığı ifade edilmiştir. Nitekim iskânlarının hali gereği, bir taraftan muhacir gönderilmesiyle, yerli ahali işlerinin düzenlenmesi, ziraat ve korunmalarında duraklama görülmesi cihetiyle muhacirlerin zor durumda kaldıkları açıklanmıştır. Bu konuda gereğinin yapılması sadrazamdan istenmiştir³⁸⁶. Konuyla ilgili Muhacirin Komisyonu'na yazı yazan Sadaret, Karesi Sancağı'na gönderilen muhacirlerin ne şekilde iskân edildikleri ve barındırılmış olduklarını sormuş, bu konuda Karesi Sancağı'ndan gelen mazbatanın taraflarına gönderildiğini ve meseleyle ilgili gerekenlerin yapılmasını istemiştir. Muhacirin Komisyonu verdiği cevapta, bundan sonra bölgeye muhacir yerleştirilmemesinin doğru olacağını belirtmiştir.

3.3.1.1. Hatukay Kabilesi'ne Yapılan Yardımlar

Çerkes muhacirlerinin Osmanlı sahillerine çıkanlarına yapılmış olan yardımları içeren belgelerden anlaşıldığı kadarıyla durumu kötü olan muhacirlere, elbise yardımları başta olmak üzere bir takım yardımlarda bulunulmuştur. 18 Aralık 1859 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret'e gönderilmiş olan belgede Hatukay Kabilesi'ne

³⁸⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, C. II, Belge No: A.MKT.MHM.226/69, 12 Muharrem 1278, s. 69.

³⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, C. II, Belge No: A.MKT.MHM.319/62, 29 Cemâziyelâhir 1281, s. 260.

yapılmış olan yardımlardan bahsedilmiştir. Söz konusu yazıda; *Evvelce ve bu defa İstanbul'a gelmiş olan Çerkes muhacirlerinin içlerinde çıplak ve yalın ayak olanlarına benzerlerine yapıldığı gibi hırka ve çorap gibi şeyler verilmesi konusunda sadrazamın emir ve fermanının meali tarafımdan âcizane anlaşılmıştır. Bu defa İstanbul'a gelen Çerkes muhacirlerinden Hatukay Kabilesi'ne vapur gemisinden Şehremaneti önüne çıkarılırken tıpkı emirler ve iradelerindeki gibi elbisesizleri ayırarak hırka, entari, çizme ve çorap benzeri satın alınarak giydirilmiştir. Sarılı şekilde sunulan pusula gereğince, gereken fiyatı 11.348 buçuk kuruşa ulaşmış ve evvelce gelip Darülfünun'da ve hanlarda olan muhacirlerin elbisesizlerine de ayırmak gerektiğinden onların da lüzumuna göre ne miktar şey (eşya) verilirse ondan sonra pusulanın sunulması arz edileceği belirtilmiştir. Bundan sonra gelecek muhacirlerin öyle çıplak ve elbisesizleri olduğu halde aynı şekilde gemiden iskeleye çıkarılırken giydirilmek için ayrılarak uygulanması istenen emir ve iradeleri adına hızlıca elimden geleni yaptıysam da geçen sene kışlık olarak 600 kişi miktarında muhacire verilmiş olan elbisenin değeri 30.000 kuruşa ulaşmıştır. Şimdi İstanbul'da mevcut bulunan muhacir nüfusu 8.500 nefere ulaşmış, bunun yanında bunlardan elbisesizleri ayrılmakta olan muhacirlerin 4-5.000 kişiye karşılık geleceğinden hepsinin lüzumuna göre giydirilmesi haylice abartılı olacağı belirtilmiştir. Bu konuda da emir ve ferman ile Sadaret tarafından gelen ilgi, ortaya çıkan hayret verici durumlar buyrulur ise o sebeple yerine getirilmesine gereğince başlanacağı, tarafınızdan buyurulduğu gibi bu konuda emir ve ferman emir sahibine aittir³⁸⁷. ifadelerine yer verilerek emir gereği hareket edildiği belirtilse de muhacirlerin elbise masraflarına vurgu yapılarak bütün muhacirlerin giydirilmesinin zor olacağı bildirilmiştir. İhtiyaç sahibi olan Hatukay Kabilesi muhacirlerine tahsis edilen eşyaların cinsi, kimden alındığı, fiyatı ve kaç kişiye verildiği bilgileri yukarıdaki belgenin ekinde ifade olunmuştur³⁸⁸.*

Muhaceret hareketlerinin yoğunluk kazandığı tarihlerde gerçekleşmiş olup, yaşanan acıların ve muhacirlerin kendi vatanlarından sürgüne uğrayışlarının, kendileri için ne kadar büyük yıkımları ve trajedileri beraberinde getirdiğini gözler önüne seren 30 Aralık 1859 yılına ait Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret'e sunulan belge oldukça önemlidir; İstanbul'a gelen ve aciz durumda olan muhacirler için hırka ve çorap gibi şeylerin verilmesi hakkında Sadaret tarafından Şehremaneti'ne gelen daha sonra Meclis-

³⁸⁷ BOA, İ.DH.449/29711, 23 Cemaziyelevvel 1276.

³⁸⁸ BOA, İ.DH.449/29711, 14 Cemaziyelevvel 1276.

i Tanzimat'a buyurulan yazının okunduğu ifade edilmiştir. Daha sonra konuya girilerek İstanbul'a gelen Çerkes muhacirlerinden Hatukay Kabilesi'ne vapurdan çıkarıldığı esnada hırka, entari ve çorap verildiği ve masraflarının 11.348 kuruşa ulaştığı belirtilmiştir. Gelecek olan muhacirlerden yardıma muhtaç kişilerin olacağına binaen onların da gemiden indiklerinde ayrılarak giydirilecekleri açıklanmış, hâlihazırda İstanbul'da olan 8.500 kadar muhacir arasından elbise verilmek için ayrılmakta olanların sayısının tahminen 4-5.000'e yaklaştığı bildirilmiştir. Geçen yıl 600 muhacire verilen kışlık elbiselerin masrafları 30.000 kuruşa ulaşmış olmasının yanında adı geçen 4-5.000 muhacirin daha gerektiğince giydirilmesi oldukça abartılı olacağı düşünülerek ne yapılması gerektiğiyle ilgili gerekli yerden izin istendiği ifade olunmuştur. Durumun malum olduğu belirtilerek Osmanlı topraklarına hicret eden muhacirlerin ümitsiz ve düşkün hallerinden dolayı ellerinden bir şey gelmediği, evlerini ve vatanlarını terk ettiklerinden yardım alabilecekleri hiçbir yer, ümit ettikleri hiçbir kimse olmadığı anlatılarak, halifeye sığınıp yardım istedikleri belirtilmiştir. Muhacirlerin söz konusu bu isteklerinin kabul edilmesinin karşılığında, iskânları gerçekleşene kadar ihtiyaç duydukları zaruri masraflarının düzenlenmesine, kendilerine elbise ve ayakkabı verilmesine karar verildiği ifade edilmiştir. Kış şartlarında ihtiyaç sahiplerinin geneli olmak üzere elbisenin yanında ayakkabı verilmesi istenmiş, özellikle kadın muhacirler ile kucaklarında ve yanlarındaki aciz çocukların yakın ve yabancıların dikkatli bakışlarına karşı, kış şartlarında çıplak, çaresiz ve inleyen şekilde bırakılmaması istenmiştir. Elbise ve benzerinin tahsis edilmesi sadece kış mevsiminde gelen muhacirlerin çıplak ve elbisesiz olanlarına mahsus olduğu, hususi iskânlarına kadar sürekli ve genel bir uygulama olmadığı belirtilmiştir. Önce gelen ve daha sonra kış mevsiminde gelecek olanlar için, yazılı şekil gereğince açık ve çıplak olanlarına gerçekten gerekmesi durumunda elbise ve ayakkabı verilmesinin uygun görüldüğü belirtilmiştir. Sadaret'e durum hakkında fikirleri sorularak emirlerine göre hareket olunacağı bildirilmiştir³⁸⁹.

Dâhiliye Nezareti tarafından kendisine gönderilen yazıya 1 Ocak 1860 tarihli Sadaret makamının cevabında; önce ve sonra İstanbul'a gelen Çerkes muhacirlerinin içerisinde yalın ayak ve çıplak olanlarına hırka ve çorap gibi şeyler verilmesi lazım geldiğine dair Meclis-i Tanzimat'tan kaleme alınan mazbata mektubuyla beraber tam olarak bakılarak padişaha buyurulmak için sunulduğu ifade edilmiştir. Mealinden

³⁸⁹ BOA, İ.DH.449/29711, 5 Cemaziyelahir 1276.

anlaşıldığı sebeple bu defa İstanbul'a gelen Çerkes muhacirlerinden Hatukay Kabilesi'nin elbisesizlerine vapurdan çıkarıldığı esnada hırka, çizme ve çorap verilerek masrafı sarılı pusula gereğince 11.348 buçuk kuruşa ulaşmış olduğu belirtilmiştir. Bundan böyle gelecek muhacirlerin de çıplak ve elbisesizleri olduğu halde aynı şekilde gemiden çıkarılırken ayrılarak giydirilmesi istenmiştir. İstanbul'da bulunan 8.540 muhacirin ayırarak yazdırılan elbisesizleri tahminen 4-5.000'e yaklaşacağı ve geçen sene 600 nefer muhacire verilmiş olan kışlık elbise masrafının 30.000 kuruşa ulaşmış olduğu belirtilmiştir. Bu durum göz önüne alınarak, bu 4-5.000 kadar elbisesizin lüzumuna göre giydirilmesi haylice abartılı olacağı belirtilmiştir. Hicret etmekte olan muhacirlerin zaten felakete yakalanıp ümitsiz olarak evlerini ve vatanlarını terk etmiş olmasının ardından, iyilik kapısı olarak Osmanlı'ya sığınmış bir takım nasipsiz olduklarından isteklerinin kabul edildiği anlatılmıştır. İskânları gerçekleşinceye kadar şiddetle ihtiyaç duydukları bilinen zaruri masraflarının düzenlenmesine halifenin müsaadesiyle kusurları örtmekte bulunmuş olduğuna ve açıklandığı şekilde elbise ve ayakkabı verilecek nüfusun geneli kadın muhacirler ile kucaklarında ve yanlarında bulunan yalın ayak ve çıplak aciz çocuklar olarak belirlenmiştir. Hayatları ve canlarının korunması için gerek burada mevcut bulunan ve gerek bundan böyle kış içinde gelecek olan muhacirlerin açık ve çıplak olanlarına, benzerleri gibi gerçekten lüzumuna göre elbise ve ayakkabı verilmesi bildirilerek beyan olunmuştur. Bu konuda padişahın emri her ne şekilde buyurulur ise söylenilen sözün uygulanacağı belirtilmiştir³⁹⁰. Dâhiliye Nezareti'nin uygun gördüğü şeylerin kabul edildiğini ifadeyle, Sadaret makamı yazısında, padişahın sözüne göre durumun değişiklik gösterebileceğini belirtmiştir. Buna karşı Dâhiliye Nezareti durumun anlaşıldığını belirtmiş, belirlendiği gibi gerçekten ihtiyacı olan muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanacağını yenilemiş, durumun padişahın emrine göre değişiklik gösterebileceğini kabul etmiştir.

Durumun incelemesini yaptıktan sonra muhacirlere tahsis olunacak elbise ve ayakkabı gibi eşyaların masrafları ve durum hakkında bilgilenmeleri için 4 Ocak 1860 yılında Sadaret tarafından Maliye Nezareti'ne ve Şehremaneti'ne yazı gönderilmiştir. Yazıda; İstanbul'a gelen Çerkes muhacirlerinden Hatukay Kabilesi'nin elbisesi olmayanlarına vapurdan indiğinden itibaren verilmiş olan bir kısım hırka, entari, çarık ve çorabın fiyatı yazıldığı itibariyle 11.348 buçuk kuruşa ulaştığı anlatılmıştır. Muhacirlerden daha sonra gelecek olanlar arasında da bu şekilde elbisesiz olanların

³⁹⁰ BOA, İ.DH.449.29711, 7 Cemaziyelahir 1276.

olacağı belirtilerek, seçerek giydirilmeleri istenmiştir. İstanbul'da bulunan muhacirlerden 8.500 kadar kişinin seçilmesi ve kaydedilmesiyle elbisesizlerin tahminen 4-5.000'e ulaşacağı bildirilmiştir. Geçmiştekine nazaran bu muhacirlerin giydirilmesi meselesi abartı olacağından bu konuda gerekli malumat, Meclis-i Tanzimat tarafından bir yazıyla belirtilerek elbise ve ayakkabı verilecek kimselerin geneli, kadın ve elbisesiz çocuklar gibi bir kısım kimselere olmasının istendiği belirtilmiştir. Senenin soğuk mevsiminde gelecek olan muhacirlerin elbisesiz olanlarına mahsus, iskânlarına kadar devamlı olarak, yanlarında bir şey olmadığı göz önüne alındığında, insanların hayatlarını ve canlarını korumak için padişahın da olaya müdahalesi arzu edilmiştir. Merhametli ve saygı gören bir kısım tüccarlardan, kış mevsiminde gelecek olan elbisesizlere sadaka vermelerinin yanı sıra gerçekten ihtiyaç sahiplerine elbise ve ayakkabının verilmesinin istenmesi, adı geçen meclisin görüşü olup padişahın gerekli olan kararı olduğu açıklanmıştır. Sonuç olarak durum yazı ile bildirilerek Maliye Nezareti'ne bırakılmış ve padişahın kararına hassasiyet gösterilmesi gerekeceği ifade olunmuştur. Bununla beraber Maliye Nezareti'ne yazılan ayrı bir yazıda gereken masrafların hazırlanması ve çözüme kavuşturulması adına gayret edilmesi istenilmiştir³⁹¹.

3.3.2. Yardımların Gazetelerde Yayınlanması Meselesi

Muhacirlerin iskânları esnasında devletin yardımlarından başka bölgenin varlıklı kimseleri başta olmak üzere bazı memurlar tarafından da bir kısım gayretler görülmüştür. Devlet tarafından hoş karşılanan bu mesele örnek teşkil etmesi için Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis gazetelerinde yer bulmuş, yardım faaliyetlerinde bulunan kimseler bu gazetelerde açıklanmıştır. 5 Temmuz 1861 tarihli Sadaret tarafından Menteşe Kaymakamı'na ve Maliye Nezareti'ne gönderilen belgede mesele şu şekilde ifade olunmuştur; Menteşe Sancağı'nda yurtlandırılmak üzere gönderilmiş olan muhacirler için inşa edilen hanelerin masrafı olan 31.690 buçuk kuruşun memurlar ve bölge halkı tarafından karşılandığının belirtilmesi üzerine bu hareketin takdire şayan olması nedeniyle bu olayın Ceride-i Havadis ve Takvim-i Vekayi gazetelerinde ilan edilmesine izin verildiği belirtilmiştir. Yardım için toplanan paranın geri kalanının mal sandığı tarafından karşılanacağı Menteşe Kaymakamı'nın Sadaret'e gönderilen

³⁹¹ BOA, A.MKT.174/65, 10 Cemaziyelahir 1276.

tezkeresinde anlatıldığı belirtilerek kararname gereğince alınan ortak görüşün neticesinde hazinenin de konu ile ilgili gayret buyurması 9 Zilhicce 1277 tarihinde belirlendiği bildirilmiştir. Memurların ve ahalinin bu yardımlarının hoşça gittiği belirtilmiş benzerleri gibi bunun da Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis sayfalarında bildirileceği açıklanmıştır³⁹². Aynı meseleyle ilgili yardım faaliyetlerinin düzenli bir şekilde gerçekleşeceği belirtilerek ilgili gazetelerde yayınlanacağı Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na bildirilmiştir³⁹³.

Dâhiliye Nezareti tarafından muhacirlerin iskânı ve kendilerine yapılan yardımlarla ilgili Sadaret'e sunulan yazı şu şekildedir; *Çerkes muhacirlerinden evvelce gelen Altı Kesek ve sonradan gelen Halbuka ve Hable kabileleri için Seyyit Gazi kazasına bağlı Çekbenkic isimli mahalde Feyzabat ismiyle yenice ünlene ve oluşturulan köyün bina ve inşası konusunda, padişahın iradesine bağlı buyurulmuş olan hanelerin inşa edilmesi memurlar, mahalli meclis ve liva meclisi azalarından nöbetleşerek görevlendirilenlerin marifetiyle Allah'ın lütfuyla muvaffak olunup güzellikle sona ermiştir. İşbu içinde bulunduğumuz yılın cemaziyelevvelinin ortasında adı geçen ilçedeki köylerin ahalisi 3-4 ay misafir edilmiş, memnun ve müteşekkir olarak karşılıksız Feyzabad Köyü'ne nakil edilerek iskân edilmiş olduklarını ifade eden mazbatada, adı geçen kaza tarafından açıklanan, ardından yazılarak ifade olunan binaların masraflarında, muhacirlere ayrılan ve pay edilen arazinin pay edilme şekli, mazbatada sunulmak üzere düzenlenmiştir. Adı geçen muhacirlerin iskânlarının keyfiyeti vaktiyle kuşatılmış yüksek ilimleriyle buyurulmak karşılığında, mazbatam âcizane sunulmasına cüret gösterilmiş olmakla bu konuda emir ve ferman emir sahibine aittir³⁹⁴. ifadelerinin belirtilmesinin ardından belgenin sonunda konuyla ilgili onay verdiklerini anladığımız Mahalli Meclis ve Liva Meclisi azalarının imzaları bulunmaktadır.*

Yukarıdaki konuyla alakalı olarak Dâhiliye Nezareti tarafından 12 Ocak 1860 tarihinde Sadaret'e sunulan yazıda yerel ahalinin gayretleri ifade edilerek, Muhacirin Komisyonu'na durum hakkında bilgi verilmesinin faydalı olacağı belirtilmiştir. Belgede; Kütahya Meclisi'nden gelip Meclis-i Tanzimat'a gönderilmiş olan bir parça mazbata mealine nazaran Çerkes muhacirlerinden Altı Kesek, Halbuka ve Hable

³⁹² BOA, A.MKT.225/59, 26 Zilhicce 1277.

³⁹³ BOA, A.MKT.222/46, 3 Zilhicce 1277.

³⁹⁴ BOA, İ.DH.451/29843, 18 Cemaziyelahir 1276.

kabilelerinden adı geçen liva içerisinde iskân olunmak üzere öncesinde ve sonrasında o tarafa gönderilerek geçici olarak ve misafir olarak Seyyid Gazi Kazası'nda yerleşmiş olan ve sayıları bilinen muhacirler için adı geçen kazaya bağlı Çekbenkic isimli mahalde inşasına başlanan köyün sorunsuz şekilde bitirildiği ifade edilmiştir. Adı geçen muhacir hanelerine iskân ve barınma için köye Feyzabat ismi verilmiştir. Muhacirlerin adı geçen kazada misafir oldukları müddetçe ahali taraflarından haklarında lüzumlu şeylerin yerine getirildiği ve yapıldığı gibi, iskân yerlerine nakillerinde de memnun ve karşılıksız olarak 500 kadar araba düzenleme ve hazırlama ile iskânlarının güzel bir şekilde gerçekleşmesi emrinde etkisi görülerek halisane çaba ve gayret gösterildiği belirtilmiştir. Adı geçen muhacirlerin bu suretle ağırlanmalarına ve dinlenmelerine vesile olarak iskânlarının güzellekle gerçekleşmesi istenmiştir. Bu durumun benzerleri gibi Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis'e derciyle ilan edilmesi ve Muhacirin Komisyonu tarafına da durumun açıklanması fayda gereği görülmüştür. Durum hakkındaki bilgilerin sarılı şekilde Sadaret'e sunulduğu ifade olunmuştur³⁹⁵. 6 Şubat 1860 yılında Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen cevapta söz konusu durumun anlaşıldığı, muhacirlere yapılmış olan yardımlardan ve yol masraflarından hoşnut olunduğu belirtilerek, padişahın müsaadesine ve emrine göre hareket edilmesi gerektiği bildirilmiştir³⁹⁶.

Muhacirlerin iskânı ve barındırılmaları için gösterilen gayretler ve yardımların Sadaret tarafından bilinmesinin ardından cevap olarak Menteşe Kaymakamı Mustafa Efendi'ye ve Maliye Nezareti'ne, durum hakkında yapılması gerekenlerle ilgili yazı gönderilmiştir. Söz konusu bu yazıda; yurtlandırılmak amacıyla Menteşe Sancağı'na gönderilmiş olan muhacirler için hanelerin masrafının memurlar ve ahali tarafından karşılanması meselesinin şanlı bir iş olduğundan bahsedilmiştir. Söz konusu bu yardımın 31.690 buçuk kuruş olduğu yerinden gelen bilgiye göre anlaşıldığı ifade edilmiştir. Ahalinin ve memurların bu yardımlarına ek olarak geri kalan yardımların mal sandığından karşılanacağı Menteşe Kaymakamı'nın yazısından anlaşıldığı bildirilerek takdirle karşılanan bu yardım meselesinde memurların ve halkın bu yardımlarının Takvim-i Vekai ve Ceride-i Havadis nüshalarında bildirilmesi istenmiştir³⁹⁷.

³⁹⁵ BOA, İ.DH.451/29843, 6 Recep 1276.

³⁹⁶ BOA, İ.DH.451/29843, 14 Recep 1276.

³⁹⁷ BOA, A.MKT.MHM.225/59, 26 Zilhicce 1277. (Bkz. Ek-4)

9 Kasım 1864 yılına ait Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na gönderilen belgede; Aydın ve Menteşe sancaklarına gönderilen muhacirlerin yükleriyle birlikte vasıta olarak gerekli hayvanların tahsisi başta olmak üzere, fukaralara yardım olarak 12.000 kuruş kadar verileceğine dair Aydın Kaymakamı'na gelen yazıdan anlaşılmakta olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu durumun hususi olarak cerideye kaydettilmesi istenmiştir³⁹⁸. Aynı mesele Sadaret tarafından İzmir Valiliği'ne de gönderilmiş, Aydın, Denizli ve Menteşe sancaklarına iskân olunmak üzere yönlendirilen muhacirlere meccanen yapılan yardımların son derece hoşâ gittiği belirtilmiştir. Bu belgede; *Aydın ve Denizli ve Menteşe sancaklarına iskân olunmak üzere Aydın yoluyla mahallerine ulaştırılan muhacirler için kiralanan hayvan ücretleri menfaatsiz yapılan gayretle Aydın ahalisi tarafından tamamen sonuçlandırılarak ödenmiş olduğu bu sefer mahallinden oluşan bildiriden anlaşılmış ve adı geçen ahalinin şu şekilde ortaya çıkan yardımlarının eseri olarak icap ettiğince takdir olunmuş olmakla keyfiyetin benzerleri gibi haber yazılarını içine alarak ilanı için işbu tezkere ifadesine dair 5 Cemaziyelahir 1281 tarihiyle tarih düşülerek gelen resmi yazılarının meali mektuplanmış şukkanın manası malum oldu. Zikredilen ahalinin adı geçen muhacirler hakkında ortaya çıkan yardımlarının ulaştırılması kendilerinin gayretleri eseri olarak fevkalade lazım geldiğince hoşâ gitmiş ve keyfiyetin haber belgelerinin içine alınarak ilan edilmesi Nafia (İnşaat) Nezareti'ne bildirilmiş olmanın hoşâ gittiği şekilde lazım gelenlere güzellikle anlatılmasına gayret buyurulması ifadesiyle şukka³⁹⁹ şekliyle beyan olunmuştur. Konuyla alakalı bir başka belgede aynı konuya değinilmiş, gelen cevapta da söz konusu meselenin ceridede kaydettilirdiği ifade edilmiştir⁴⁰⁰.*

Yine benzer konuya örnek olarak, iskân edilmek üzere İzmir, Saruhan, Aydın ve Denizli sancaklarına sevk edilen muhacirlerin İzmir'de kaldıkları müddetçe hâsıl olan masraflarının yerli memurlar ve ahali tarafından yapılan yardımların verilmesi için İzmir meclisinden gelen kararname Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na bildirilmiştir. Bu konunun hususi olarak cerideye kaydettilirilerek Takvim-i Vakâyi'de de yayınlanacağı ifade edilmiştir⁴⁰¹. Muhacirin Komisyonu'nun konuyla ilgili vermiş

³⁹⁸ BOA, A.MKT.MHM.317.88, 9 Cemaziyelahir 1281.

³⁹⁹ BOA, A.MKT.MHM.317.96, 9 Cemaziyelahir 1281.

⁴⁰⁰ BOA, A.MKT.MHM.318.82, 13 Cemaziyelahir 1281.

⁴⁰¹ BOA, A.MKT.MHM.329.44, 15 Zilkade 1281.

olduğu cevapta meselenin anlaşıldığı belirtilmiş ve istenildiği gibi ceridede yayınlanmış olduğu ifade edilmiştir⁴⁰².

İskân yerleri belirlendikten ve iskân olunduktan sonra muhacirler için ibadetlerini yerine getirebilmeleri adına mescitler yapılmıştır. Devletin ve halkın yardımlarıyla iskân sırasında yapılan çeşitli yardımların yanında konut ve ibadethane yapımı da oldukça yaygın şekilde görülmüştür. 24 Temmuz 1861 yılında muhacirlere tahsis edilen mescit için hatip atanmasına dair Sadaret tarafından Evkaf Nezareti'ne yazı yazılmıştır. İlgili yazıda; *Menteşe Sancağı'ndan Dalaman Kazası'na iskân olunan muhacirler için inşa olunmuş olan Mescid-i Şerife Osman Efendi'nin hatip tayini hakkında düzenlenmiş olan kararnameyle resmi yazının nezaret makamına gönderilmesi açıklamasıyla ve bazı ifadeyi içine alan adı geçen liva meclisinin gelen kararnamesi, muhacir komisyonu reisliğinin tezkiresiyle buyurulmak üzere birleştirilerek gönderilmiş olmakla lazım geldiği şekilde gerekenlerin yerine getirilmesi methedilmiş güzel gayretleri iledir*⁴⁰³. şeklinde ifade olunmuş gereken bilgileri barındıran yazıların ilgili makama gönderildiği belirtilerek gerekenin yapılması istenmiştir.

Muhacirler için yapılan yardımlar sadece Müslüman ahalisi tarafından yapılmamış, gayrimüslimler tarafından da bir takım yardımlar görülmüştür. Sadaret tarafından 8 Ağustos 1860 yılında Muhacirin Komisyonu'na gönderilen ilgili belgede; Isparta'da bulunan memurlar ve diğer bir kısım kişiler ile ilhak olunmuş kazalar ve İslam ahalisi tarafından Çerkes ve Nogay muhacirleri için toplanan 4.215 kuruş 10 para ile gayrimüslim ahali tarafından verilen 700 kuruşun Isparta Postanesi'ne teslimen gönderildiği ifade edilmiştir. Buna dair Hamîd (Isparta) Vilayeti'nin ulaşan şukkası mektuplanmış kararname ve defter ile beraber sarılı olarak gönderildiği belirtilmiş, cerideye yazılması adına çaba gösterilmesi istenmiştir⁴⁰⁴.

Karesi Sancağı Kepsud-Balat Kazası'nda iskân edilmekte olan Çerkes muhâcirlerinin nakil ve ev yapımı masraflarının yanında, karşılıksız verilen tarla ve tohumlukların halk tarafından karşılanması sebebiyle kaza müdürüne iltifat edilerek, halkın hizmetlerinin Takvim-i Vekayi'de ilân edilmesi Sadaret tarafından 4 Ocak 1865 yılında Muhacirin Komisyonu'na gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır. İlgili yazıda; Karesi Sancağı içerisinde bulunan Kepsud'la beraber Balat Kazası'nda iskân edilmekte

⁴⁰² BOA, A.MKT.MHM.335/95, 19 Zilkade 1281. (Bkz. Ek-3)

⁴⁰³ BOA, A.MKT.MHM.228/11, 16 Muharrem 1278.

⁴⁰⁴ BOA, A.MKT.191/12, 20 Muharrem 1277.

olan Çerkes muhacirlerinin Bandırma'dan nakil masrafları ve yaptırılan haneler, karşılıksız olarak verilen tarla ve tohumluğun hepsinin masrafının ahali tarafından karşılandığı belirtilmiştir. Yardımların 260.880 buçuk kuruşa ulaştığına, bu konuda kaza müdürüne iltifat edilmesinin gerekliliğiyle ilgili Necip Efendi tarafından gelen yazılarla beraber taraflarına gönderildiği belirtilmiştir. Adı geçen meblağın, hususi cerideye koydurularak, ahalinin hizmetlerinin emsalleri gibi Takvim-i Vekâyi'de yazılarak ilan olunması istenmiştir⁴⁰⁵.

Yerli ahali başta olmak üzere bir kısım memurlar tarafından yapılan kolaylıkların yanında muhacirler için nakit yardımı da yapılmıştır. 15 Nisan 1865 yılına ait olan ve Sadaret tarafından Maliye Nezareti'ne, Maarif Nezareti'ne ve İzmir Valiliği'ne gönderilen yazıdan, adı geçen nakit yardımlar görülmektedir. Belgede ifade olduğu üzere; iskân olunmak üzere İzmir, Saruhan, Aydın ve Denizli sancaklarına sevk olunan muhacirlerin İzmir'de kaldıkları süre zarfında masrafları olduğu için, yerel memurlar ve diğer ahali tarafından verilen yardımlar gerektiğince harcandığına dair Büyük İzmir Meclisi tarafından kararname gönderilmiştir. Kararname başta olmak üzere gerekli defterlerle birlikte ilgili makamlara gönderilen mesele hakkında yapılan yardımların Maarif Nezareti eliyle haber yazılarına kaydedilmesi istenmiştir. Yapılan yardımlar 32.610 buçuk kuruş 10 para olup, yardımda bulunan ahali ve memurların bu davranışları ve gayretlerinin hoşça gittiğine dair resmi yazı yazılmış benzerlerine örnek olması adına ilan ettirilmesi istenmiştir⁴⁰⁶.

İskân sırasında ve iskândan sonra yerli ahali ve yerel memurlar, muhacirler için elinden gelen gayreti yaptığına dair incelenen belgede 25 Mart 1865 yılında Sadaret tarafından Denizli Kaymakamlığı'na, Rüsûmat (Gümrük) Eminliği'ne, Burdur Kaymakamlığı'na, Tırhala Kaymakamlığı'na, Sivas Mutasarrıflığı'na, Maliye ve Maarif Nezareti'ne yapılması gerekenler bildirilmiştir. Denizli Kaymakamlığı'na gönderilen yazıda; Denizli Sancağı Meclisi azalarından Tevfik Efendi ile ileri gelenlerden Hacı Mehmed Ağa tarafından 2.550 kuruşluk nakit kâğıt paranın bağış olarak verilmesinin hoşça gittiği belirtilmiş, gereken geri ödemeyle ilgili Maliye Nezareti'nin bilgilendirildiği ve meselenin oraya havale olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında ilgili hareketin hoşça gitmesi sebebiyle bu gibi bölgelere teşekkür yazısı yazılmış, konunun habernamelere de kaydedilmesiyle ilanı istenmiştir. Rüsûmat Eminliği'ne gönderilen

⁴⁰⁵ BOA, A.MKT.MHM.335/95, 19 Zilkade 1281.

⁴⁰⁶ BOA, A.MKT.MHM.335/95, 19 Zilkade 1281.

yazıda; İneruz gümrüğü eski memuru Ahmed Efendi tarafından 300 kuruşluk nakit kâğıt paranın bağış olarak bırakılması ifadelesiyle, Maliye Nezareti tarafından gelen tezkerenin gönderildiği belirtilmiştir. Yardımlarla ilgili Burdur Kaymakamlığı'na yazılan yazıda; Burdur'da yerleşen gayrimüslim ahaliden Avram ile Meclis azasından Ankaş, Sandık Emini İstovri ve bilinen bir kısım kişiler tarafından 3.510 kuruşluk nakit kâğıt paranın bağış olarak bırakılması istenmiştir. Yardımların ne şekilde yapılacağı hakkında Tırhala Kaymakamlığı'na gönderilen yazıda ise; Tırhala Eyaleti içerisinde olan Karadiçe ve Ağrife Nahiyesi ahalisi tarafından bugün de 22.800, Keserlü ve Alemyüz nahiyeleri ahalisi tarafından 9.500, Urmiye Kazası ahalisi tarafından 6.230 kuruşluk nakit kâğıt para ile yazılı isimler, bazı kazaların ahalisinin en son dörtte bir vergi hisseleri bulunan 2 yük 536 kuruş 30 paranın bağış olunduğu ifadesine dair... belirtilerek resmi yazıyla birlikte eyalet meclisinin gelen kararnamesinin de gönderilmiş olduğu ifade olunmuştur.

Sivas Sancağı'na gönderilen yazıda; Sivas Sancağı kazalarında misafir olarak yerleştirilen ve iskân olunan ile geçip giden muhacirlere verilen odun ve tuz bedeli ve nakliye masrafları olan 260.220 kuruş 32 paranın ahali tarafından bağış olarak bırakılmasının meclisin kararıyla kabul edildiği ve gereğinin yapılması istenmiştir.

Yukarıda geçen mutasarrıf ve kaymakamlardan ne şekilde harekette bulunacaklarına dair gönderilen yazıların bütünü Maliye ve Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ifade olunarak, adı geçen nezaretlerin de üzerine düşenleri yapması istenmiştir. Yazıda; *Denizli Sancağı meclis azasından Teyfik Efendi ile ileri gelenlerden Hacı Mehmed Ağa taraflarından 2.550, İneruz gümrüğü eski memuru Ahmed Efendi tarafından 300, Burdur'da yerleşen gayrimüslim ahaliden Avram ile meclis azasından Anıştaş, sandık emini İstovri ve ismi bilinen diğer kişiler tarafından 3.510, Tırhala Eyaleti içerisinde bulunan Karadice ve Ağrife nahiyeleri ahalisi tarafından bu kere de 22.800, Keserlü ve Alemyüz nahiyeleri ahalisi taraflarından 9.500 ve Urmiye kazası ahalisi tarafından 6.230 kuruşluk nakit kâğıt para ile adı geçen eyalette olan yazılı isimler, bazı kazalar ahalisinin en son dörtte bir vergiden hisseleri bulunan 2 yük 536 kuruş 30 paranın 80 ve 81 seneleri zarfında Sivas Sancağı kazalarında misafir olarak yerleştirilen ve iskân olunan ile geçip giden muhacirlere verilen odun ve tuz masrafı ve nakliye masrafları olan 2 yük 60.220 kuruş 32 paranın bağış olarak bırakılması ifadeleriyle gelen iki parça tezkerıyla mahallerin evrak takımıyla arzı sırasında beğenilen ve bunların da benzerleri gibi kabulü padişahın müsaadesiyle buyurulmuştur.*

*Mahalleri görülerek yazılmış mektuplar ve tezkere yazılarak keyfiyetin habernamelere katılmasıyla ilanı Maarif Nezareti'ne yazılmış, adı geçen evrak ekli olarak gönderilmiş olmakla hazine tarafından da yerine getirilmesinin lazım geleceği konusunda gayret buyurmaları*⁴⁰⁷. ifadesiyle yapılması gerekenler bildirilmiştir.

3.4. Sadaret Tarafından Verilen Muhacirler Hakkındaki Hükümlere Dair

Aydın Kaymakamı Ali Kemali Efendi, Aydın tarafında bulunan muhacirlerin taleplerine karşı ne şekilde hareket edilmesi gerekeceğiyle ilgili Sadaret'e sorduğu soruya, 11 Aralık 1861 tarihinde cevap gelmiştir. Buna göre Sadaret; *Aydın tarafında bulunan Çerkes muhacirlerinin evlerin bölüştürülmesi, arazi ile verilecek öküz ve tohum maddelerinde temsilen uygun olmayan açık davranışları, hasat mevsimine kadar kendilerine yevmiye verilmesini iddia eylemekte buldukları açıklamasıyla. Haklarında ne şekilde muamele olunması gerekeceği sorusuna dair Muhacir Komisyonu reisliği tarafına gelip, ele alınarak gönderilen telgrafnameleri görüldü. Genel muhacirler hakkında talimat hükümlerinin eşit olarak yerine getirilmesi lazım gelip, bunun haricinde muamele olunamayacağı gibi, devletin bütün nizamları bunları da kapsadığı için, adı geçenler hakkında zikredilen talimat hükümlerinin içeriği uygulanarak gerekli yardımların yapılması. Bununla beraber henüz iskânları gerçekleşemeyenlerin muhtaçlarına, iskânlarının gerçekleşmesine kadar günlük yarımşar okka ekmek verilmesi, arzu edilenin hilafında hal ve harekette bulunup da öğüt ve nasihat ile orantılı olmayanların da, ona uygun hükmeden bir üslupla terbiyelerine bakılması gerektiği açıklamasıyla şukka.*⁴⁰⁸ İfadeleriyle yapılması gerekenleri açıkça dile getirmiştir. Çerkes muhacirlerinin istekleri ve bir kısım olumsuz davranışlarına karşı önlem alınması istenmiş, genel nizamın herkes için geçerli olduğu ve bütün muhacirlerin aynı şekilde değerlendirilmesi gerekeceği belirtilmiştir. Bunun yanında durumu kötü olanlara günlük yarımşar okka ekmek verilmesi istenmiş, istenilenin dışında taşkınlık yapanların da uygun şekilde men edilmesinin gerekli olacağı belirtilmiştir. Durum hakkında Muhacirin Komisyonu'na da bilgi verilmiş, Aydın Kaymakamı'na gönderilen tahriratın, komisyona sarılı şekilde gönderildiği ifade edilmiştir.

⁴⁰⁷ BOA, A.MKT.MHM.351/91, 8 Zilkade 1282.

⁴⁰⁸ BOA, A.MKT.UM.524/14, 8 Cemaziyelahir 1278.

3.4.1. Cariye ve Kölelerin Satışına Dair

Osmanlı Devleti'nde kölelik resmi olarak 1847 tarihinde yasaklanmış olsa da Çerkeslerin kendi içlerindeki örf ve anelerinde, yüzyıllardır görülmekte olan kölelik, bir anda engellenememiştir. Bu meseleyle Sadaret makamına gelen bir olayda, gereken cevap 4 Mayıs 1862 tarihinde Aydın Kaymakamı'na ve Muhacirin Komisyonu'na gönderilen yazıyla verilmiştir. Aydın Sancağı tarafında yerleşmiş Çerkes muhacirleri emirlerinden Arslan beyin, borçlarının kapatılması için, babasından miras kalan köle ve cariyelerinden 25 ve 30 yaşından aşağı bulunanların satışına izin verilmesi istenmiştir. Haddini aşanların da kendisine itaat ettirilmesi dolayısıyla resmi yazı yazılmasını, verilen dilekçenin şekli genel olarak resmi yazı hükümlerine uygun görüldüğü açıklamasıyla, gerekenlerin yerine getirilmesi istenmiştir. Muhacirin Komisyonu reisliği tarafından belge ile yazılmış olan keyfiyetin, Meclis-i Vala'ya gönderildiği ifade edilmiştir. Adı geçen muhacir esirleri hakkında 3 Şaban 1278 tarihiyle gerekli mahallere gönderilen yazıların bir bölümünde bunlardan yalnız 25-30 yaşına kadar olan ve esareti araştırılarak bilinen cariye kölelerin satışına bir şey denilmemesi istenmiştir. Bu cariye ve kölelerde 25-30 yaş civarında olup esaretini itiraf ettikleri takdirde, önceki yazılana uygun olarak bunların satışına mani olunmaması lazım geleceğinin ilgili taraflara bildirilerek gereğinin yapılmasında çaba gösterilmesi beyan olunmuştur. Muhacirler hakkında insaniyete uygun muamele olunmak üzere iki tarafa da tenbihler yapılması hassasiyetle belirtilmiştir⁴⁰⁹. Kölelerin 25-30 yaşlarından küçük olması şartıyla efendisinin iradesi altında satılabileceği bildirilmiştir. Belgenin sonunda bu hareketlerin insaniyete uygun şekilde yapılması belirtilmiştir. Konuyla ilgili Muhacirin Komisyonu da bilgilendirilmiş, emre uygun hareket edilmesi istenmiştir.

Çerkesler arasındaki köle satışına 25-30 yaşından küçük olduğu ve köleliğini itiraf ettiği durumda izin verilmesiyle ilgili kararı alan Konya Valisi 25 Nisan 1862 tarihinde Sadaret'e gönderdiği ilgili yazıda; *160 numara ve 3 Şaban 1278 tarihli iç işleri dairesinden yazılarak bir şekle koyulan sadrazamın emirnamesinde Çerkes muhacirleri esirlerinden ölenlerin evlat ve torunlarını alıp satmak isteyenler olmuştur. Bu durumda memnuniyette oldukları açıklanarak zikredilen teşviklerin gerçekleştirilmesiyle, 25-30 yaşına kadar olan ve esaretini itiraf eden cariye ve kölelerin satışına bir şey denilmemesine gayret olunması ferman buyurulmuştur. İrade*

⁴⁰⁹ BOA, A.MKT.UM.561/46, 5 Zilkade 1278.

*gereğince, korunması tarafımca olduğundan gerektiğince, sadrazamın iradesiyle lazım gelen mahallere, adı geçen muhacirlerin yer ve haneleri olan kazalara, açıkça yazılmasıyla zikredilen uyarılar açıklanmış ve ele alınmıştır. Bu konuda emir ve ferman emir sahibine aittir*⁴¹⁰. açıklamalarına yer verilerek Sadaret'ten gelen iradeye bağlı olunacağı belirtilmiş, Çerkeslerin bulunduğu yerlere bu kararın tebliğ edileceği dile getirilmiştir.

3.4.2. Muhacirlerin İskân için Talepleri Meselesi

Muhacirlerin iskân olunmayı istedikleri bölgeler, önceki bölümde ifade edildiği gibi farklılık arz etmiştir. Genellikle akrabalarının yanına gitmek üzere idari makamlara yapılan talepler şartların uygun olması halinde kabul görmüştür. Osmanlı idareleri, daha çok XIX. yüzyılın ortalarında yaşanan muhaceret olaylarında daha hassas davranmıştır. Topraklarına gelen Müslüman halkın sefalette ve aciz olduğunu, yaşadıkları şeylerin kendilerine büyük zararlar getirdiğinin yanında, devlet içindeki boş toprakların şenlenmesi düşünülerek, şartların da uygun olmasıyla iskân konusunda muhacirlerin istekleri dikkate alınmıştır. 21 Ağustos 1865 tarihine ait olan ve Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulan belgede, 23 Temmuz 1865 tarihinde Sadaret'ten gönderilen emirnamede açıklandığı üzere Denizli'ye iskân olunmak için gönderilen Dağıstan muhacirlerinin akrabalarıyla birlikte burada sefalette düşmesi sebebiyle Urfa'ya gittikleri anlatılmıştır. Nitekim Urfa'da da tutunamayan muhacirlerin tekrar Denizli'ye döndüğü belirtilerek, öncesinde kendilerine gösterilen yere yerleşmeleri, bölge boş olmadığı takdirde başka bölgelere yönlendirilmelerinin istendiği ifade edilmiştir. Urfa'ya gitmeden önce buldukları bölgenin, döndüklerinde müsait olmamasıyla, Denizli'de başka bölgelere yönlendirilmek istenen muhacirler bunu kabul etmeyince, istedikleri bölgenin kendilerine bir bedel ödemeksizin bırakıldığı bildirilmiştir⁴¹¹.

Muhacirlerin istekleri doğrultusunda yapılan 14 Ekim 1860 tarihli Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulan belgede, Çeçen ahalisinden Naib Sadullah, Murtaza, Hoca Abdülkadir, Abdülkahir, Salim Giray ve Cuma Han efendiler takımından 269 hane, 1.210 nüfus İzmir Eyaleti içerisinde bulunan Saruhan Sancağı

⁴¹⁰ BOA, A.MKT.UM.561/49, 25 Şevval 1278.

⁴¹¹ BOA, A.MKT.MHM.342/98, 28 Rebiulevvel 1282. (Bkz. Ek-7)

kasabaları ve köylerinden yeni usullere göre iskân olunmak üzere istek ve arzuda bulunmuşlardır. Bu duruma karşı icap ettiğince gerekli emirlerle, muhacirlerin ellerine fukara pusulası bulunanların iskânlarının gerçekleşmesine kadar günlük yarımşar okka ekmek veya bedeli verilmesi istenmiştir. Bunun yanında güzellekle iskân olmaları ve barındırılmaları hakkında Sadrazam tarafından, İzmir Valisi paşayla Saruhan Kaymakamı'na hitaben iki parça emirname gönderilmesi istenmiştir⁴¹².

Aydın Kaymakamı Ata Paşa tarafından sadarete gönderilen yazıda, sancak sınırı içindeki Havuzbaşı isimli bölgeye iskân olunan muhacirlerin işlerinin düzenlendiğiyle ilgili raporu incelenmiş, sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na konuyla alakalı gayretlerin yapılmasına dair yazı yazılmıştır. Muhacirin Komisyonu'nun meseleyle alakalı cevabında; *Liva Kaymakamı Ata Paşa hazretlerinin adı geçen muhacirlerin güzellekle iskân ve barınmaları hakkında ortaya çıkan gayretleriyle ahali tarafından hane ve lazım olan bazı şeyler için harcanan 17.500 kuruşun, şanlı bir hizmet olmak üzere hazineye bırakılması takdir olunan işlerden bulunmuştur. Mezkur paralar o sebeple bırakılarak yardım olunmuş olduğu açıklanmış olup, komisyon defterinde kayıt ettirilmiş olmasıyla diğer ahalinin de harekete geçirilmesi, gayrette bulunmalarına teşvik olmak üzere Ceride-i Havadis ve Takvim-i Vekâyi nüshalarının içine alınarak temsil edilmesinin Sadrazam'ın emriyle gerçekleşeceği...*⁴¹³ ifadelerine yer vermiştir.

Çerkes muhacirlerinin kendilerine gösterilen yerlere iskân olmayı kabul etmemeleri meselesine örnek bir başka belge de, 6 Haziran 1861 yılına aittir. Gösterilen yerlere yerleşmeyi kabul etmeyen muhacirler akrabalarının yanına gitme talebinde bulunmuş, düzenlerini kurana kadar kendilerine yeni usule göre yevmiye verilmesini talep etmişlerdir. Durum hakkında Sadaret'e müracaat eden Muhacirin Komisyonu'nun ilgili yazısı şu şekildedir; *Çerkes muhacirlerinden ve Kabardey kabilesinden olup evvelce iskân olunmak üzere İzmir Eyaletine sevk edilerek gönderilen oradan da Manisa Sancağı'na gönderilerek geçenlerde geri gelmiş olan Kumuk ve Çeçen muhacirleriyle Dersaadete gelmiş olan 25 hane 91 nüfusun Bolu Sancağı içerisinde iskân ettirilmiş olan Talüsten Efendi takımından akraba ve yakınları olup onların nezdinde yeni usul üzere iskân ve barınmayı talep etmişlerdir. İskânlarının sona ermesine kadar yevmiyelerinin verilmesi, hocaları İbiş ve Hamza efendiler tarafından dilekçe ile istenmiştir. Dilekçenin neticesinde bunların kabul edilen yeni usule uygun*

⁴¹² BOA, A.MKT.NZD.327/23, 28 Rebiulevvel 1277.

⁴¹³ BOA, A.MKT.NZD.359/88, 19 Muharrem 1278.

olarak hızlı bir şekilde ve güzellikle iskân olunmaları ve barındırılmalarıyla, iskânlarının gerçekleşmesine kadar yevmiyelerinin verilmesi konusunda, güzellikle geçirilmeleri ve gönderilmeleri için de İzmit Kaymakamlığı'na hitaben iki parça sadrazamın emrinin yazılarak buyurulması aciz komisyonumda etraflıca düşünülerek görüşülmüştür. Gereğinin yerine getirilmesi tek başına olarak irade ve görüşüyle büyük vezire bağlı olmakla bu konuda emir ve ferman emir sahibine aittir⁴¹⁴.

İzmir çevresinde bulunan iki grup muhacirden Denizli Sancağı'na yerleştirilen Dağıstan muhacirlerinin miri arazide bulunan Karahayri ismindeki çiftlikte yerleştirilmeleriyle, eksik olan malzemelerinin tamamlanması için dilekçe verdiklerinden bahsedilmiştir. Sadaret tarafından yapılan açıklamada ilgili konu hakkında gereğinin yapılmasının, nezaret makamına havale olunduğu belirtilerek muhacirlerin yerleştirildiği topraklarla ilgili düzenleme yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Sadaret makamı, konuyla ilgili sonuca ulaşılmasını, Maliye Nezareti'ne yazdığı yazıyla istemiştir⁴¹⁵. Yine Bursa'ya ve Denizli'ye iskân olunan Dağıstan muhacirlerinin taleplerini içine alan 8 Ağustos 1865 tarihine ait Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na gönderilen yazıda Bursa'da yerleştirilen Dağıstan muhacirlerinin henüz alamadıklarını beyanen, istedikleri 150'şer kuruş bahşişlerinin verilmiş olduğu belirtilmiştir. Bundan ayrı olarak Denizli'ye iskân olunan Dağıstan muhacirlerinden Şeyh Hacı Mehmed Efendi'ye verildiği şekliyle kendisine de öküz ve tohum bedelinin verilmesiyle ilgili olan yazının ilgili makamlara bildirildiği beyan edilmiştir⁴¹⁶.

3.4.3. Yerel İdarelerin Muhacirlerin Durumu Hakkında Sadaret'e Müracaatları Meselesi

Osmanlı genel idaresi, muhacirlerin bir an önce kalıcı iskân bölgelerine yerleşmelerini, toprağı işleyerek kendileri ve devlet adına yararlı olmalarını isteyen emirleri yerel makamlara göndermiştir. Muhaceretin artış gösterdiği yıllarda daha hassas uygulanmaya gayret gösterilen bir an önce iskân olmaları konusu, sıklıkla emirlere yansımıştır. Sürekli akan bir insan trafiği içinde sıkışıklığı önlemek, hem muhacirler arasından, hem de yerel ahalden kalabalığın oluştuğu bölgelerde ekonomik,

⁴¹⁴ BOA, A.MKT.NZD.355/19, 27 Zilkade 1277. (Bkz. Ek-2)

⁴¹⁵ BOA, A.MKT.MHM.231/87, 8 Safer 1278.

⁴¹⁶ BOA, A.MKT.MHM.339/50, 15 Rebiulevvel 1282.

sosyal ve kimi zaman yaşamsal şartları iyileştirmek için, bir an önce iskânın gerçekleşme isteği yerinde olmuştur. 28 Aralık 1864 tarihinde, Aydın Kaymakamı'nın Sadaret'e yazmış olduğu yazı, bölgesel makamların müdahalede yetersiz kaldıklarını göstermektedir. Sadaret tarafından verilen emir gereği muhacirlerin iskân olunduktan sonra aynı yıl içinde tarımsal faaliyetlerden mahsül almaları gerektiği emrinin anlaşıldığı kaymakam tarafından ifade olunmuştur. Kaymakam, Aydın Sancağı'na gönderilen 618 adet muhacirden çoğunun İzmir'e geldiklerinde dizanteri hastalığının üçüncü derecesini yaşadıklarını, bunun yanında önemli sayıdaki muhacirin elbise ve giysiden mahrum oldukları belirtilmiştir. Zaruri durumda olanlara elbise ve benzeri satın alındığı ve durumlarına çare olunmaya çalışılmışsa da bazılarının etkisinin olmadığından 150 kadarının öldüğü belirtilmiştir. Hayatta kalan muhacirlerin ise kaza ve karyelere yerleştirildiği, mahsül almaları için yerli ahalinin teşviklerinin de etkisiyle ziraate alıştırdıkları bildirilmiştir. Üretim sağlanana kadar kendilerine verilmesi gereken erzağın az miktarda olmasından dolayı meselenin Maliye Nezareti'ne anlatılacağı dile getirilmiş, Denizli, Menteşe ve Muğla'ya gönderilen muhacirlerin yol masraflarının ahali tarafından karşılandığı ifade edilmiştir⁴¹⁷.

Muhacir iskânlarının bir an önce yapılması ve ardından ziraata başlanarak mahsul elde edilmesiyle ilgili 8 Mart 1861 tarihine ait Sadaret tarafından yazılarak, Muhacirin Komisyonu'nun cevapladığı belgede; Saruhan Sancağı'nda evvelden muhacirlerin iskân olduğu yere başka bir muhacir kafilesinin iskân olunmaları ve barındırılmalarının yanında, ziraatla uğraşarak çift sürmeleriyle ilgili emirlerin gerekli yerlere verildiği ifade olunmuştur. Muhacirin Komisyonu tarafından verilen cevapta ise, yukarıda geçen emirlerin anlaşıldığı, iskân ve barınmanın yanında ziraat ve çift sürmeyle ilgili konularda Saruhan Kaymakamı'nın gayretlerinin önemli olduğuna vurgu yapılmıştır⁴¹⁸.

Muhaceret hareketinin yoğunluk kazanması arifesinde, henüz Muhacirin Komisyonu kurulmadan önce Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerden 80 kişinin işledikleri bir kısım suçlardan bahsedilmektedir. Şehremini tarafından Sadaret'e gönderilmiş olan söz konusu bu durumla ilgili, hanlara yerleştirilmelerinin sorun oluşturacağı düşünülen Çerkes muhacirlerinin Darülfünun'a yerleştirilmeleri talep edilmiş, mesele Meclis-i Tanzimat'a havale olunmuştur. Şehremaneti'nin ilgili talebinin

⁴¹⁷ BOA, A.MKT.MHM.324/54, 29 Receb 1281.

⁴¹⁸ BOA, A.MKT.NZD.345/50, H. 25 Şaban 1277.

kabul edilmediğiyle ilgili Sadaret tarafından hem Şehremaneti'ne hem de Maliye Nezareti'ne yazı gönderilmiştir. Söz konusu yazıda; Gelen seksen kişiden oluşan Çerkes muhacirlerinin bir kısmının işlemiş oldukları suçlar nedeniyle hanlara yerleştirilmeleri sıkıntı oluşturduğundan ve arkalarından da birçok kişinin gelmek üzere olduğundan Darülfünun'a yerleştirilmeleri Şehremini tarafından yazı ile bildirilmiş ve konu Meclis-i Tanzimat'a havale olunmuştur. Nitekim istenilen bu talep durum gereği uygun görülmemiş ve yerleştirilmeleri istenilen mahallerin toplumdaki bir takım merhametli kişilerin aracı olmasıyla neticeye bağlanması ve Maliye Nezareti'ne havale olunması istenmiştir. Daha sonra keyfiyet padişah'tan izin istenerek onun sözü ile şehreminine bildirilmiş, hazine tarafından kesin olarak yardım edilmesi adına, adı geçen nezaret olan Maliye Nezareti'ne açıklanarak mevzunun süratle yapılması istenmiştir.⁴¹⁹ Muhacirlerin normal şekilde iskân olunmaları, masraflarının Maliye Nezareti tarafından karşılanmasının yanında, iskânları konusunda bir kısım hoşgörülü insanların gayretleri de beklenmiştir.

3.4.4. Muhacirler İçin Ayrılan Paranın Doğru Kullanılmaması Meselesi

Osmanlı Devleti, topraklarına gelen muhacirleri geçici iskân yerlerinden itibaren, ülke içindeki yolculukları, günlük giderleri, elbise ve yiyecek temini, kalıcı iskân yerlerinde destekleme gibi geniş çerçevede yardımlarda bulunmuştur. Nitekim muhacirlerin içinde buldukları sıkıntıların çokluğu ve devletin içeride ve dışarıdaki müşkül hali, muhacirler için ayrılan bütçeyi yetersiz kılmış, bu durum sebebiyle ciddi sıkıntılar hâsıl olmuştur. Bütün bu sebeplere ek olarak iskân işlerini yöneten memurların ve yetkili bölgelerdeki bir kısım insanların, muhacirler için ayrılan paraya tasallut ettikleri Sadaret'e şikâyetle bildirilmiş, yapılan tahkikat sonrası, böyle bir duruma rastlanmadığı belirtilmiştir. 9 Temmuz 1861 tarihinde Sadaret tarafından Aydın Kaymakamı Ata Paşa'ya gönderilen yazıda ifade edildiği üzere; İzmir Eyaleti içerisinde iskân olunan Çerkes ve Çeçen muhacirlerinin büyüklerine yevmiye, ekmek bedeli ve araba ücretlerini bu işler için bölgeye tayin edilen hilekâr memurların kendilerine maaş olarak ayırdığı ifade edilmiştir. Aydın Sancağı mallarından düzenlenip 76 senesi Kanun-i Evvel'ine listelenerek yazılan 80.497 kuruşun hesap edildiği belirtilmiştir. Bu konuda adı geçen Liva'dan gelen kararname üzerine, Maliye Nezareti'ne konu hakkında

⁴¹⁹ BOA, A.MKT.160/74, 18 Zilhicce 1275.

bilgi verildiği açıklanmıştır. Meclis-i Vala'ya havale edilen konunun neticesinde yukarıda geçen meblağın, muhacirlerin belirtilen masraflarına harcandığının anlaşıldığı beyanıyla, meblağın tekrar hesap edilmesi için Maliye Nezareti'ne havale olunduğu bildirilmiştir⁴²⁰. ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla muhacirlere ayrılan paranın yine muhacirlere harcandığı belirtilmiştir.

3.4.5. Muhacirlerin İskâna İkna Edilmeleri Meselesi

Osmanlı Devleti'nin muhacirler için uygun gördüğü bir kısım arazilere, muhacirler türlü sebeplerle iskân olunmayı kabul etmemiştir. Bunun yanında bazı muhacirler, verilen karar yönünde hareket edeceğini söyleyerek, daha sonra kendi arzularıyla hareket etmiştir. Buna önlem alınması için Sadaret tarafından ilgili birimlerden ve Muhacirin Komisyonu'ndan, karara muhalif hareket edenlere nasihat verilmesi istenmiştir. Söz konusu meseleyle ilgili olan, 21 Ağustos 1861 tarihine tekabül eden ve Sadaret tarafından İzmir Valisi Osman Paşa'ya resmi yazı gönderilmiştir. Bu yazıda ifade olunduğu şekliyle;

İzmir civarında bulunan muhacirlerin talimat dışında ortaya çıkan bazı teklifleriyle ilgili davranışlarının sorulması hakkında 13 Zilhicce tarihiyle tarihlenerek gelen tahrirat üzerine keyfiyet Muhacir Komisyonu reisliğine haber verilmiştir. Yazının şekline nazaran orada bulunan iki kısım muhacirden Çerkesler, Tire kazasında Tosun Paşa isimli mahal ile İzmir'e bağlı Mandice Kazası'nda bulunan Akçakaya Çiftliği'nin gizli olan kısmında iskân olunup Kırım, Dağıstan, Çeçen ve Nogay muhacirleri için de yevmiyeden başka nesne verilmesi hakkında hususi talimatta bir gün açıklık görülemediği yönüyle ahali tarafından yardımda kusur olunmadığı halde, kendilerine münasip, verimli yer ve köyler gösterilmiş ise de karışık şekilde yerleşmeye razı olmamışlardır. Başka iskânlarının gerçekleşmesinde yevmiyelerinin kesilmemesi sebeplerinin yazılması da Saruhan Sancağı'nda bulunan Adala, Sart ve Mermere Kazaları'nda iskân olunanların Rumeli tarafına gönderilmeleri. Denizli tarafına gönderilen Dağıstan muhacirleri, zikredilen mahalde olan emirlik mülklerinden Karahayri isimli çiftlikte iskânlarıyla, talimatın dışında malzemelerinin tedarik ve sonuçlanması hakkında dilekçe vermiştir. Çerkeslerin Aydın Sancağı içerisinde bulunan, devlete ait olan mülklerden Sazköy ve Yeni Çiftlik arazilerinde iskânlarını

⁴²⁰ BOA, A.MKT.MVL.129/56, 1 Muharrem 1278.

içeren ve mahallinden gelen kararnamenin henüz cevabı gelmediği, adı geçen Çerkeslerden bazıları da kontrol etmek ile uygun gördükleri mahallerden kandırma hadisesiyle diğer yeri seçmek isteğine kalkışmışlardır. İskân olmaları istenilen bölgenin aksine teklifler sunmuşlar, bazıları da talimat hükmünce yevmiye almaya ve karışık olarak yerleşmeye razı olmayıp, hanelerini yardım ile yaptırmak düşüncesine düşmüşlerdir. Bu karmaşıklıkta yerleştirmeleri gecikmiş ise de bunların da iskân olunacağı, bu sefer geri gittiği ihbar olunanların aslı olmadığı anlaşılmış ve zikrolunan Karahayri isimli çiftlik ile Sazköy ve Yeni Çiftlik arazisi maddesinin Meclis-i Vala ve Maliye Nezareti'nde gerekenleri tutularak yapıldığı gibi, öğrenilmek istenilen mevzuların da hepsi talimatta açıklanmış ve yazılmıştır. Nihayetinde adı geçen muhacirlerin hane ve diğer isteklerince talimat belgeleri, hükmünün yerine getirilmesi gerekli olan görüş ve yazılar, henüz yurtlandırılmayanların da bir an evvel iskân ve yurtlandırılmaları konusunun devlet taraflarına tavsiyesi, cevaben yazılmış ifade şekliyle, bu konuda adı geçen reislik tarafından da nasihatler gönderilmiş olmanın, bu minvalede açıklanarak gerekli durumun yerine getirilmesinde çaba buyurmaları ifadesiyle şukka.⁴²¹

Denizli Sancağı'na gönderilmek istenen Dağıstan muhacirlerinin kendilerine gösterilen yerleri kabul etmedikleri meselesi, İzmir Valisi tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda ifade edilmiştir. Bunun üzerine 6 Şubat 1862 tarihinde Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na yazılan yazıda söz konusu durum anlatıldıktan sonra meselenin tetkik edilmesi ve sonucunun bildirilmesi istenmiştir⁴²².

Denizli'ye iskân edilmek üzere gönderilen muhacirlerden Muti Bey takımının burada iskânı kabul etmeyip Manisa'da iskân olunma konusunda ısrar etmelerini içeren mesele, Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na ve Maliye Nezareti'ne gönderilen 30 Ağustos 1867 tarihli belgede açıklanmıştır. Buna göre bahsedildiği gibi Denizli'de iskânı kabul etmeyip, Manisa taraflarına gitmek isteyen muhacirlerin ve Aydın'a iskân olunanların da Denizli'ye yerleşmeyi istememiş oldukları ifade edilmiştir. Bu muhacirlerin istenilen yere gönderilmesi için Rumî 83 senesi temmuzunun 10'undan itibaren 3.000 kuruş maaşla Rumkale Kazası eski müdürü Mahmut Ağa'nın iskân memurluğuna tayini gerçekleştirilip muhacirlere tesirli nasihatlerde bulunması istenmiştir. Bunun yanında muhacirlerin beylerinden olan Hasan Bey'e 1.500 kuruş yol

⁴²¹ BOA, A.MKT.UM.493/30, 14 Safer 1278. (Bkz. Ek-6)

⁴²² BOA, A.MKT.NZD.398/69, 6 Şaban 1278.

parası verilmesi ve iskân memurunu yanına alarak İdris Ağa'dan boşalan tercümanlık görevine 300 kuruş aylıkla yeni bir tercüman atanması amacıyla Muhacirler İdaresi'ne gitmesi istenmiştir. Bunun yanında adı geçen maaşların kendilerine verilmesinin Meclisi Vala kararı ve padişah buyruğu olduğu hatırlatılarak, Maliye Nezareti'nden üzerine düşenlerin yapılması istenmiştir⁴²³.

3.4.6. Muhacirleri Taşıyan Gemilerin Kaptanlarına Verilen Talimatlara Dair

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına doğru devam etmekte olan yoğun muhacir trafiğinde, özellikle denizden yapılan seferler sırasında gemilerin durumu oldukça önemli olmuştur. Söz konusu bu trafikte sadece Osmanlı Devleti'ne ait gemiler olmaksızın, Rusya Devleti gemileri seferler yapmış, hatta ek olarak kişisel balıkçı tekneleri ve yük gemileri de muhacir nakil işlemlerinde kullanılmıştır. Muhacir nakil işlemleri esnasında, bazı sahillerdeki sıkışıklığın önüne geçmek amacıyla, Kafkasya sahilinden başka bölgelere de seferler düzenlenmiştir. Muhaceret hareketlerinin ciddi derecelere ulaştığı bir tarih olan 21 Nisan 1864 tarihine ait Sadaret tarafından kaptanlığa gönderilen yazıda bir önlem olarak gemi kaptanlarına bir takım talimatlar verilmiştir. Kaptanlığa yazılan yazıda; Meclis-i Mahsus'ta da konuşulduğu üzere, Muhacirlerin nakledilmeleri için Trabzon'dan gönderilen 5 parça vapurdan birinin, Rusya Devleti vapurlarıyla beraber doğrudan Çerkes sahillerinden Varna ve Köstence'ye muhacir nakletmek için görevlendirildiği belirtilmiştir. Bu konuda gemi kaptanlarına emir verilerek Trabzon'a gönderilecek muhacirlerin bir kısmının Akdeniz, Tuna ve Rumeli taraflarına gönderilmesinin gerekli olacağı belirtilmiştir. Bu sebeple seferler boğazdan diğer bölgelere aktarılacağından, büyük limana gelen birkaç parça vapurun düzenli olması gerektiği bildirilmiştir. Trabzon'dan gidecek vapurun Çerkes iskelelerine gitmesi için gemi kaptanlarına durumun bildirilmesinin yararlı olduğu ve gereğinin yerine getirilmesi için adı geçen büyük limanda düzenlenecek vapurlara da durumun açıklanması istenmiştir.

Kaptanlığa gönderilen bu talimatnamenin ardından Trabzon Valiliği'ne de durumla ilgili bilgi verilmiştir. Yazıda; Trabzon'da bulunan ve birbirinin ardınca gelmekte olan muhacirlerin Varna ve Köstence taraflarına gönderilmesi kararı, henüz

⁴²³ BOA, A.MKT.MHM.390/54, 29 Rebiulahir 1284.

Çerkes sahilllerinde bulunanların, Trabzon'a uğratılmaksızın doğruca nakli olarak uygun görülmüş, bu durum hem kendilerini sefaletten koruyacak ve hem de işin kolaylığını bulmak için uygun tedbirler alınmasına fırsat vereceği için gerekli görülerek bildirilmiştir. Hal böyle olunca Rusya Devleti vapurlarıyla beraber muhacir nakil etmek üzere orada bulunan vapurlardan birinin Çerkes sahillerindeki iskelelere gönderilmesinin münasip görüldüğü belirtilmiştir. Rus elçiliğiyle de haberleşilerek kararlaştırılan ve yapılması gerekli olanların kaptanlığa havale edildiği ve buna uygun hareket edilmesi gerektiği valilikten istenmiştir⁴²⁴.

Nogay ve Çerkes muhacirlerini Osmanlı topraklarına nakil eden gemi kaptanlarının anlaşma dışındaki yerlere çıkardıkları muhacirlerden dolayı aldıkları sülüsün anlayışla karşılanmasına dair Sadaret'e gelen yazının ardından, 15 Ocak 1860 yılında Kaptanlığa gerekli cevap yazılmıştır. Bu hareketin hoş gitmediği şu şekilde belirtilmiştir: *Nogay ve Çerkes muhacirlerini, korunmuş olan şehirlere nakil eden gemi kaptanlarının, anlaşmanın hilafına ortaya çıkmış olan hareketlerinden dolayı, aldığı levendin 3/1'i hakkında anlatmak ve izin istemeyi ihtiva eden mutasarrıf paşa tarafından gelen resmi yazılar nazar edilen kaptanlıkça buyurulmak üzere sarılı bir şekilde gönderilmiştir. Bunların şu hareketleri insanlığa aykırı bulunmakla, bu konudaki izin emir sahibine aittir*⁴²⁵. şeklinde beyan olunmuştur.

3.4.7. Hacca Gitmek İsteyen Muhacirlere Yardım Edilmesi Talebi

Muhacirlerin iskân edilmelerinde devlet, memurlar ve bir kısım yerli ahali tarafından yapılan yardımlar olmuştur. Bunun yanında fukara olanlarına günlük yevmiye ya da onun bedelinin verilmiş olduğu da elimize geçen belgelerden anlaşılmaktadır. Yardımlar bununla sınırlı olmayıp, hacı olmak arzu ve gayesiyle hacca gitmek isteyen bir takım fukara Dağıstan muhacirleri, Muhacirin Komisyonu aracılığıyla Sadaret'ten bu amaç uğruna ricada bulunmuşlardır. 7 Nisan 1862 tarihinde Muhacirin Komisyonu Sadaret'ten, Saruhan ve Denizli sancaklarına yerleşmiş olan Dağıstan muhacirlerinden bir kısım kimselerin hacca gitmelerinde yardımcı olunmasını arzu etmiştir. İlgili talepte: *Saruhan ve Denizli Sancakları'nda iskân olup, Hicaz tarafına yola çıkmak gayesiyle, geçende Dersaadet'e gelmiş olan Dağıstan*

⁴²⁴ BOA, A.MKT.MHM.298/26, 14 Zilkade 1280.

⁴²⁵ BOA, A.MKT.175/59, 21 Cemaziyelahir 1276.

muhaçirlerinden Mustafa, Mehmed, Ali, İslam, Tahir, Mehmed ve Sabit efendilere verilen dilekçeleri üzerine, ellerine birkaç parça tavsiyename verilmesiyle İskenderiye'ye gidecek vapura bindirilmeleri emredilmiştir. Hassa hazinesi şirketi müdürüne, sadrazam tarafından verilen tezkere yazılarak düzenlenmiş ise de kendilerinden yarım hisse kabul olunmadıkça vapura bindirilmeyeceklerine dair cevap verilmiştir. Yarın adı geçen şirketin, zikredilen iskeleye hareket edecek bir vapuru bulunup, bundan geri kalırlarsa 1 buçuk ay daha bekleyerek perişan olacaklarından bahisle, karşılıksız olarak adı geçen vapura bindirilmeleri konusu dilekçe ile sunulmuştur. Kendileri benlikleri ile fukaradan bulduklarından, arzularını kabul etmek adına verdikleri dilekçedeki görüşlerine bağlı olarak müsaade olunması konusunda emir ve ferman emir sahibine aittir⁴²⁶. ifadelerine yer verilmiştir.

3.5. İskân Sırasında Çıkan Karışıklıklara Dair

İskân olunmak üzere Denizli Sancağı'na gönderilen muhaçirler, kendilerine gösterilen yerleri kabul etmeyip, istedikleri bir başka yere gitmek arzusunda olmuştur. Arzuları devlet tarafından kabul olursa da bölgenin dolu olduğu anlaşılmıştır. 28 Mayıs 1862 tarihinde Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu Reisliği'ne, Kaptanlığa, İzmir Valisi Mehmed Paşa'ya ve Maliye Nezareti'ne söz konusu olay anlatılarak gerekli tahkikatların yapılması istenmiştir. Söz konusu yazıda; Dağıstan muhaçirlerinden olup iskân edilmek üzere Denizli Sancağı'na gönderilen muhaçirlerin gösterilen yerleri kabul etmedikleri ve başka yerlerde iskânlarını rica ettikleri ifade edilmiştir. İskân olmak istedikleri yerlerin halkı bulunduğundan dolayı durum hakkında gereğinin yerine getirilmesi konusunun İzmir Valisi'nden istendiği belirtilmiştir. Durum hakkında İzmir Valisi tarafından gelen resmi yazı ile kararname, Meclis-i Vala'ya gönderilmiştir. Muhacirlerin iskân olmak istedikleri yerler evvelce kendilerine gösterilmiş iken nasıl olduysa sonradan sahipleri vardır denilerek oralarda barınmalarına müsaade olunmadığıyla ilgili durumun, muhaçirlerin reisleri tarafından açıklanmış olduğu Muhacirin Komisyonu Reisliği tarafından cevap olarak yazılmıştır. Bu duruma göre olayın ifade edilmesi ile mahalli işaretler arasında olan esaslar, sebepleri araştırılmak ve buraları idare ettirme iddiasında bulunanlar, senet gösterdiklerinden söz söylemeye yer kalmayıp ancak senet gösterecekleri veyahut o mahalleri 3 seneden fazla terk ederek

⁴²⁶ BOA, A.MKT.NZD.409/84, 7 Şevval 1278.

ziraat etmedikleri surette arazinin durumundan sayılacağından dolayı işin bu tarafının da araştırılması istenmiştir. Bu hal üzere askeri zabitlerden birinin memur olarak gönderilmesi lazım gelerek kaptanlık tarafıyla olunan haberleşme sebebiyle bu memurlara 750 kuruş maaş ve 840 kuruş yol masrafı verilmesinin kararnamede ifade edildiği belirtilmiştir. Durum hakkında padişahın iradesi de mevzunun mahallinde araştırılması yönünde olduğu belirtilerek, Maliye Nezareti'nden gerekli düzenlemelerin yapılmasında gayret göstermesi istenmiştir. Maaş ve yol masraflarının düzenlenmesi konusunda Maliye Nezareti'ne, Muhacirin Komisyonu'na, Kaptanlığa ve adı geçen Vali'ye 7 Cemaziyevvel 1248 senesinde buyurulduğu ifade olunmuştur. Adı geçen bütün makamlardan mesele hakkında gereğinin yerine getirilmesi istenmiştir⁴²⁷.

3.5.1. Muhacirlerin Yerleştirilmek İstendikleri Yerleri Kabul Etmeleri

Muhacirler için belirlenen yerin kendileri tarafından kabul edildiği 25 Nisan 1861 tarihli Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na gönderilen belgede görülmektedir. Belgede ifade edildiğine göre; Çeçen ahalisinden olup Saruhan Sancağı'nda iskân olunmak üzere o tarafa gönderilmiş olan Naib Sadullah Efendi kabilesiyle, adı geçen Liva içerisinde olan Temiyeköy diye bilinen arazide yurtlanmak için yerleşmeleri açıkça rızaları ile olmuştur. Vermiş oldukları belgenin gönderildiği adı geçen Liva Meclisi'nden kanunname ile tebliğ edilmek ve zikredilen belgenin taraflarınca da görüldüğü üzere sarılı bir şekilde gönderilmiş olduğu ifade edilmiştir⁴²⁸. Bu yerleşmede rızaları hilafında bir durumun oluşmamış olduğu görülmektedir.

3.5.2. Denizli'ye Gönderilen Muhacirlerin Asayişinin Sağlanması Meselesi

Sadaret tarafından İzmir Valisi'ne gönderilen yazıda Denizli'ye sevk edilmiş olan Çerkes muhacirlerinin iskân edildiği, 10 Mart 1861 tarihinde gönderilen, kendilerine yapılan yardımların yazıldığı yazıdan anlaşıldığı ifade olunmuştur. Bundan sonra bölgede bir asayiş sıkıntısının vuku bulduğu, yazıldığı kadarıyla anlaşılmış ve buna karşı önlem alınması istenmiştir. İlgili yazıda: *Evvelce Denizli'ye gönderilmiş olan Hamdi Bey'in ve orada bulunan muhacirlerin belirli bir ücret ile iskânları gerçekleşmişti. O çevreden kendi tarafına çekilmesiyle olmuş olan açıklamasını ve bu*

⁴²⁷ BOA, A.MKT.MVL.147/37, 29 Zilkade 1278.

⁴²⁸ BOA, A.MKT.NZD.350/58, 14 Şevval 1277.

sırada bazı ifadeyi içine alan 27 Şaban 1277 tarihiyle tarih düşülerek gelen resmi yazılarında yapılan methedilen iyilikler malum olmuştur. Taraflarına yazı ile bildirildiği şekilde adı geçen kumandanın zaten mesele gereği bu aralık o bölgede bulundurulması emin olarak ihsan olunacağı yönüyle kendisine keyfiyet yazı ile bildirilmiş olunması isabetli olduğu ve şu zamanda mahallin asayışı bir güne durum gereği oluşmaması maksadıyla ve ziyadesiyle dikkat ve itina edilmesi gerektiği açıklamasıyla şukka⁴²⁹. ifadeleriyle meseleye önem verilmesi istenmiştir.

3.5.3. Muhacirlerin İskânlarının Sadaret'e Bildirilmesi

Menteşe Sancağı Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulan ve 18 Şubat 1861 tarihli yazıda, mesele teferruatlı olarak anlatılmıştır. Mentеше Sancağı'na iskân olunmak için gönderilen muhacirler hakkında iskânlarıyla alakalı son malumatın belli olmamasından dolayı ve bu konudaki emir gereği her durumda titizlikle hareket edilmesi açıkken, memurların kusur ve rehabetinin ortaya çıktığı, bunun da mesuliyetinin nelere mal olacağına titizlikle araştırılması hakkında 4 Recep 1277 tarihli Sadaret tarafından gelen yazının anlaşıldığı ifade edilmiştir. Evvelce Rodos yarımadasına gönderilmiş olan Çerkes muhacirlerden 32 hanesinin ayrılıp bu bölgeye gönderilmiş olduğu belirtilmiştir. Muhacirleri evvela sancağın içlerini gözlemleyerek Dalaman Kazası'ndaki Akçataş isimli yeri beğendikleri ve burada iskân olunmak istedikleri ifade edilmiştir. Bu iş için hususi memur tayini ve yerli meclisin görüşleriyle uygun görülen hanelerin inşasında sona gelindiği açıklanmıştır. Yerleştikleri bölgedeki arazilerin sınırlandırılarak muhacirler arasında bölüştürüldüğü, bunun yanında mevsim gereği lazım olan tohumlarının tedarik olduğu ve iskânlarının tamamlandığı belirtilmiştir. Muhacirlerin ziraat ve çiftçiliğe başlamak üzere oldukları ve hanelerinin masrafları, kendilerine bölüştürülen araziler, şeklinde ayrılarak düzenlendiği ve ilgili defterde sunulduğu ifade edilmiştir. Adı geçen bu muhacirler gerek memurların gerekse ahalinin kendilerine karşı gösterdikleri olumlu tutum ve yardımlar karşısında memnuniyetlerini padişaha karşı olumlu hislerle gösterdikleri anlatılmış, bunun yanında muhacirlerin inşa olunan hanelerine yerleşerek çeşitli şeylerle uğraşmaya başladıkları beyan olunmuştur⁴³⁰.

⁴²⁹ BOA, A.MKT.MHM.213/18, 7 Ramazan 1277.

⁴³⁰ BOA, A.MKT.UM.456/25, 7 Şaban 1277.

Merkezin emriyle ilgili yerlere iskân olunmak üzere gönderilen Çerkes muhacirlerinin istekleri dâhilinde yerleştirildikleri, Menteşe Kaymakamı Mustafa Rüştü tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda belirtilmiştir. 20 Şubat 1861 tarihine tekabül eden yazıda; Çerkes muhacirlerinin iskân edilmek üzere Menteşe Sancağı'na gönderilen 32 hanesinin, uygun hane ve diğer binalarda misafir olarak bekletilmesinin ardından, kendi istekleriyle Dalaman Kazası'nda Akçataş isimli yere hanelerini inşa ettikleri belirtilmiştir. Bölgeye gelene kadar kendilerine yardımlarda bulunmuş, yükleri için gerekli olan deve ve beygirlerin tedarik edildiği ifade edilmiştir. Gelen emre uygun şekilde harekette bulunulduğu belirtilmiş, muhacirlerin salimen ilgili yerlere gönderildiği, kendilerine bizzat kaymakam başta olmak üzere memurlardan ve ahali tarafından sefaletten kurtulmaları için yardımlarda bulunulduğu vurgulanmıştır. Bütün bunların yanında muhacirlerin özelliklerinden de bahseden Kaymakam, Çerkes muhacirlerinin gayretli ve çalışkan olduklarını ifade ettikten sonra bu sözünü doğrulamak için yol esnasında doğum yapan iki kadının yeni doğan çocuklarını soğuk su ile yıkayarak 18 saatlik yollarına devam ettiğinden ve sağ salim ulaştıklarından bahsetmiştir. İskânlarının hızlı, dikkatli ve sorunsuz şekilde gerçekleştiği için muhacirler tarafından oluşan memnuniyete vurgu yapılmıştır⁴³¹. Menteşe Kaymakamı tarafından Sadaret'e ulaştırılan ve 32 hane Çerkes muhacirinin iskân olduğuna dair gelen yazısı, Sadaret tarafından bilgilendirilmek amacıyla Muhacirin Komisyonu'na gönderilmiştir⁴³².

Muhacirlerin yerleşmelerinden ziyade çeşitli konularda da başvurular yapılmış, ne şekilde harekette bulunulması gerektiği merkeze sorulmuştur. Farklı olaylardan birine örnek olarak 24 Nisan 1864 tarihine tekabül eden ve Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na yazılan yazıda; İzmir Sancağı içerisinde bulunan Mandice Kazası'nda Açakaya isimli mahalde iskân olunan Çerkeslere sahibi daha evvelden ölmüş birisinin arazisinin verilmiş olduğu açıklanmıştır. Bunun yanında bölgeden gelen defterde mahaller, hane sayıları ve nüfusu açıklayan bilgilerin, İzmir Valisi'nin gönderdiği belgeyle birlikte Muhacirin Komisyonu'na gönderilmiş ve gereğinin yapılması adına gayret edilmesi istenmiştir⁴³³. Bundan ayrı olarak Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na gönderilen 20 Kasım 1860 yarihli bir başka belgede; Şeyh

⁴³¹ BOA, A.MKT.UM.456/25, 9 Şaban 1277.

⁴³² BOA, A.MKT.MHM.211/90, 24 Şaban 1277.

⁴³³ BOA, A.MKT.MHM.261/85, 5 Zilkade 1279.

Şamil Efendi takımından sayıları bilinen hanelerin iskânı hakkında Aydın Kaymakamı'na yazılan bir parça resmi yazıyla birlikte Muhacirin Komisyonu'na gönderilmiş, komisyondan benzerleri gibi hareket edilmesi ve gereğinin yerine getirilmesinde gayret edilmesi istenmiştir⁴³⁴.

Muhacirlerin iskânı kabul etmeleri anlamında bir kısım sorunların ortaya çıktığı ve onlar hakkında ne şekilde harekette bulunulması gerektiği, çok defa merkeze müracaat edilen meselelerden olmuştur. Bunun bir benzeri 9 Kasım 1865 tarihinde Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulan yazıda görülmektedir. Yazıda; Evvelce Denizli Sancağı'na iskân olmak için gelmiş, sonrasında Sivas tarafına yola çıkarak dinlenmeden tekrar Denizli'ye geri gelmiş Dağıstan muhacirlerinden 15-20 hanenin evvelce kararlaştırılan yerde iskân edilmesi gerektiği emrinin bilindiği ifade edilmiştir. Bu emre cevaben karar verilen yerin beylik arazisi olması sonradan adı geçen mahalde (Sivas) bulunan arazilerin aylık kirasının 19.000 kuruş olduğu ifade edilerek muhacirlerin evvelce kararlaştırılan yere iskân olmak istemedikleri ve nasıl muamelede bulunmak gerektiği daha önceden sorulmuş, nitekim cevabın henüz gelmediği açıklanmıştır. Muhacirlerin sızlanması vuku bulduğundan, söz konusu muhacirler hakkında ne şekilde muamele olunacağı meselesinin, Sadaret tarafına tekrar sorulması mecburiyetinden dolayı bu yazının yazıldığı ifade edilmiştir⁴³⁵.

Denizli Sancağı'na iskân olunmak üzere gönderilen fakat burada yerleşmeyi kabul etmeyip, haneleriyle birlikte Urfa'ya giden, nitekim buradan da adı geçen sancağa geri dönen Dağıstan muhacirlerinin ne şekilde iskân olunacaklarına dair Kaymakam tarafından Sadaret'e yazı gönderilmiştir. Buna cevaben 10 Cemaziyelevvel 1282 tarihinde Sadaret tarafından yapılan açıklamada durumun anlaşıldığı ifade edilmiştir⁴³⁶. Yine Denizli Sancağı'na gönderilen Dağıstan muhacirleriyle ilgili Muhacirin Komisyonu'na yazılan yazıda; Dağıstan muhacirlerinden ve Veli Efendi takımından Denizli Sancağı'na iskân edilmek üzere gönderilen 57 hane 200 nüfus hakkında, kendilerine hoşgörülü muamele olunduğu belirtilmiştir. Geçen baharda iskân olunmak üzere şimdilik mahaller ve köylere bölünerek yerleştirildikleri ifadesine dair Denizli Kaymakamı'nın bazı ifadeleri içeren resmi yazısında, görülen tarafları buyurulmak

⁴³⁴ BOA, A.MKT.NZD.332/9, 6 Cemaziyelevvel 1277.

⁴³⁵ BOA, A.MKT.MHM.344/92, 19 Cemaziyelahir 1282.

⁴³⁶ BOA, A.MKT.MHM.344/92, 5 Cemaziyelahir 1282.

üzere sarılı şekilde komisyona gönderilmiş olduğu açıklanmıştır⁴³⁷. Kış mevsimi geçene kadar muhacirlerin ilgili bölgelere bölüştürüldüğü belirtilmiştir.

Çerkeslerin iskânının bildirilmesiyle ilgili bir başka belgede, muhacirlerin Aydın Sancağı içerisinde bulunan Tire Kazası'nda Taş Kesiği, Harik Başı Derbendi, Çıblak ve Kızılca köyleri civarında 4.000 dönüm arazi içerisindeki bir kısım bölgelere iskân edilmek ve barınmak üzere gönderildikleri, bilinen sayıda ve iki grup halinde gelen muhacirler hakkında güzellikle muamele olunması, Sadaret tarafından İzmir Vilayeti'ne gönderilmiş olan yazıdan anlaşılmaktadır. Buna cevaben İzmir Valisi tarafından yazılan yazıda, kendisine gelen emir gereğince muhacirlerin bilinen bölgelerde güzellikle barınmaları ve iskân olunmaları konusunda Aydın Kaymakamı'na da yazı yazdığını belirtmiştir. Muhacirlerin ilgili yerlere vardıkları ifade olunarak asayiş ve güzellikle hareket edilerek, iskânları konusunda dikkatli olunacağı belirtilmiştir⁴³⁸. İzmir Valisi tarafından Sadaret'e sunulan yazıda Kırım muhacirlerinden 3 hane ve 8 nüfusun İzmir ve çevresinde iskân edilmesi adına hususi mecliste de görüşülerek nihai emir için ilgili makama müracaat edilmiştir. Sadaret tarafından gönderilen cevapta ise adı geçen muhacirlerin istenilen yere iskân edilmeleri, meselesinin Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta da görüşülerek uygun görüldüğü ifade edilmiş, muhacirler için gerekli ve uygun miktarda arazi verilmesiyle bir an önce iskân olunmalarında gayret edilmesi istenmiştir⁴³⁹.

Çerkes muhacirlerinin Osmanlı ülkesine girdiğinde iskânları ve barındırılmalarıyla alakalı aynı mesele hakkında iki farklı yol izlendiği anlaşılmaktadır. Bu farklılıklardan ilki muhacirlerin yerleşmesinde belgelerde "mevsim-i şitâ" ifadesiyle ifade olunan kış mevsiminin iskân için elverişli olmadığından ötürü muhacirlerin geçici iskân yerlerinde kışı geçirmeleridir. Nitekim ileride ifade edeceğimiz bazı belgelerden de anlaşılacağı kadarıyla muhacirlerin iskânı sırasındaki bazı durumlarda kış mevsimi dikkate alınmaksızın acele iskân olunmaları ilgili makam tarafından yerel idarecilere bildirilmiştir. Belgeleri açıkladıktan sonra bu farklılıkların sebepleri hakkında bir kısım düşünceler ortaya çıkacaktır.

Kış mevsiminden ötürü geçici iskânların ortaya çıkması meselesine örnek 10 Aralık 1861 tarihli Sadaret tarafından Ankara Mutasarrıfı Rıdvan Paşa'ya, Sivas Mutasarrıfı Zeki Paşa'ya ve Canik Mutasarrıfı Kamil Paşa'ya gönderilen yazılardan

⁴³⁷ BOA, A.MKT.MHM.760/45, 26 Recep 1277.

⁴³⁸ BOA, A.MKT.UM.413/96, 21 Zilhicce 1276. (Bkz. Ek-1)

⁴³⁹ BOA, A.MKT.UM.420/75, 16 Muharrem 1277.

görülmektedir. Buna göre Ankara Mutasarrıfı Rıdvan Paşa'ya gönderilen yazıda; *Çerkes muhacirlerinden Samsun iskelesine gelen 135 nüfusun evvel baharda Sivas tarafına yerleşik kabileleri yanında yerleşmek üzere şimdilik Yozgat tarafına sevk edilerek gönderilmiş oldukları Canik Mutasarrıfı Paşa hazretleri tarafından yazılmış ve keyfiyet Sivas mutasarrıfı paşaya bildirilmiştir. Adı geçenlerin gerektiğince bahar mevsimin gelmesine kadar misafir olarak orada güzellikle iskânları sebeplerinin elde edilmesiyle havalar normale döndüğünde Sivas'a gönderilmeleri konusunda çaba eylemeleri ifadesiyle şukka. şeklinde meselenin teferruatıyla açıklandığı görülmektedir. Bundan sonra Sivas Mutasarrıfı Zeki Paşa'ya; ve adı geçenlerin misafir olmaları üzere şimdilik orada güzellikle iskân olmalarıyla havalar normalleşince o tarafa gönderilmeleri Ankara mutasarrıfı paşaya yazılmış olmakla oraya ulaşmalarında icap eden talimat gereği iskânları emri sebebiyle gerektiğince çaba olunması lazım geleceği açıklamasıyla şukka. Canik Mutasarrıfı Kamil Paşa'ya da; ...ifadeye dair 11 Cemaziyevvel 1278 tarihi ve 34 numarası ile birlikte gelen resmi yazı meali anlaşılarak gereğince ve keyfiyet Ankara ve Sivas mutasarrıfları paşalara yazılmış olduğu beyanıyla şukka⁴⁴⁰. konuyla ilgili yapılması gereken hareketler bildirilmiştir.*

Saruhan Kaymakamı Mehmed Rauf, muhacirlerin iskânında kendisine verilen emirlerin doğrultusunda elinden geleni yaparak çaba harcadığını, 6 Şubat 1861 yılında Sadaret'e sunduğu yazıda belirtmiştir. Kaymakam ilgili yazısında; *"Saruhan Sancağı Kazaları'na iskân olunmak üzere gönderilmiş olan muhacirlerin iskân şekilleri ve yerleşmelerinde, muhacir takımının kararı sebebiyle bir an evvel iskân ve barınmalarıyla, ziraat ve çiftçilik araçlarının tamamlanması istenmiştir. Açıkta nüfus bırakılmayarak, bundan sonra gönderileceklerin de, iskânları tayin kılınarak değişen ve aciz olan mevkileri gezip, dolaşıp, acele ile düşünüp düzenlenerek, faydalarına, beldelerin görerek bilinmesi adına bizzat düzenlenmesi emrini veren büyük vezirin sözü harfi harfine tarafımdan anlaşılmıştır. Sadrazam tarafından bütün fermanın açıklanmasından dolayı memurluk işlerimi bizzat yerine getirmeye başlamam, üzerime borç bulunmuş olduğundan, şimdiye kadar bu tarafa gelmiş olan adı geçen muhacirlerin, iskân şekline talimat dolayısıyla çalışıp gayret olunarak kazalara tekraren tahriratla birlikte, evvelce geçen memurların gönderilmesiyle gayret edilmiştir. Muhacirlerin haklarında mümkün olan kolaylıklar, gıda maddeleri ve diğer lüzumlu maddelerinin güzellikle düzenlenmesi. Mal sahiplerinin gayreti ile para ve*

⁴⁴⁰ BOA, A.MKT.UM.523/88, 7 Cemaziyelahir 1278.

hayvanlar toplanarak, bunların ziraat ve çiftçilikleri için ellerine verilerek, bu sebeplerle yardımlar yapılmış olduğu. Bu sefer de tıpkı sadrazamın fermanı dolayısıyla beldelerin işleri görüşülerek bizzat düzenlenmesi, vergi mallarının tahsilatına bir kat daha gayret edilmesi üzere, gerekenlerle kendim kazalara gitmiş olduğumdan, uygunu ile istenildiği üzere, memuriyetlerin güzellikle yerine getirilmesi kontrol edilmiş, konu hakkında aciz görüşlerim, adı geçen muhacirlerin iskân şekilleri ve diğer hallerinin yavaş yavaş arz edilerek açıklanmasına girişileceği açık bulunmuş olmakla bu konuda emir ve ferman emir sahibine aittir⁴⁴¹. açıklamalarına yer verilmiş Kaymakam, kendisine verilen emirler doğrultusunda elinden geleni yaptığını belirtmiştir⁴⁴².

3.5.4. İskân Olunacak Yerin Keşfedilmesi Meselesi

Muhacirlerin iskânı için kendilerine tahsis olunacak yerin fiziksel şartlarının yanında, bölgenin muhacir iskânına elverişli olup olmadığı araştırılmıştır. Kendilerinden bir temsilcinin de bulunduğu keşif topluluğu, öncesinde bölgeyi tespit ederek ilgili bilgileri kaydetmiş ve Sadaret'e bildirmiştir. Muhacirler için tahsis edilecek bölgenin uygun olup olmamasıyla ilgili Sadaret tarafından Seraskerliğe ve Maliye Nezareti'ne gönderilen belgeden anlaşılacağı gibi arazinin haritalandığı ve ona göre iskânın gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Araziyi keşif için görevlendirilen ve hesap bilen bir kişi olan memurun bölgeyi keşfetmesi için gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bundan ayrı olarak yol ücretlerinin de Maliye Nezareti'nden karşılanması için Maliye Nezareti'ne ilgili konu hakkında gerekenin yapılması yazılarak istenmiştir. Belgede ifade edildiği üzere; Çerkes ve Nogay kabilelerinden göç etmek suretiyle gelen ahalinin iskânları için Muğla civarında Balad Ovası'nın gayet büyük ve geniş olmasıyla beraber uygun ve havadar bulunduğu haber alındığı belirtilmiştir. Önceki emirde kontrol edilerek hızlı bir şekilde parça haritasının resmedilmesi maksadıyla evvelce Hüdavendigâr eyaletinde bulunan arazinin durumunu keşfe memur olan hesapçı kolağalarından Tevfik Efendi'nin hemen o tarafa gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bu mevzunun seraskerlik tarafına ismi evvelce geçen ve düzenlenmesini tatbik ederek bahşedilmesi lazım gelen kesin kararın, yol masrafının bir neticeye bağlanması kısmının da Maliye Nezareti'ne havale olarak adı geçen Serasker hazretlerine bildirilmiş

⁴⁴¹ BOA, A.MKT.UM.455/61, 25 Recep 1277.

⁴⁴² BOA, A.MKT.UM.455/61, 7 Şaban 1277.

olunduğu ifade edilmiştir. Emir gereği, lazım gelen yol masraflarının hazineden hızlı bir şekilde verilmesi konusuna gayret buyurulması belirtilmiş, yol masrafının bir neticeye bağlanması konusunun Nezaret'e bildirilmiş olmakla gerekenlerin hızlı bir şekilde yürütülmesi istenmiştir⁴⁴³.

Bölgenin belirlenmesi ve iskân için arazinin keşfedilerek uygunluğunun araştırılması için gönderilen memurlara bir örnek de Kütahya'ya gönderilen Ali Remzi Efendi'nin sunduğu rapor olmuştur. Bölgeye giderek çalışmasını yürüttükten sonra Meclis-i Tanzimat'a ilgili raporu sunan Ali Efendi'nin, Kütahya'da kaldığı müddet zarfında yapmış olduğu masrafların karşılanması adı geçen kurum tarafından Sadaret'e bildirilmiştir. Teferruatlı olarak ilgili belgede: *Evvelce Kütahya'ya gönderilmiş olan Çerkes muhacirlerinin iskân yerlerini kararlaştırmak üzere irade ile memur olarak o tarafa gönderilmiş olan Erkan-ı Harbiye yüzbaşlarından Ali Remzi Efendi işini tamamlayarak ve memuriyetini sonuçlandırarak geri dönmüştür. Ali Remzi Efendi'nin, Meclis-i Tanzimat'a gönderdiği mühürlü bir parça defterden anlaşıldığı üzere o tarafta 6 ay müddetle ikameti zarfında dolaştığı mahaller için hayvan ücreti ve benzeri birçok masrafların olanı 12.460 kuruşa ulaşmıştır. Evvela yakınlarının yola çıkmasında işleri hızlandırması ve kolaylaştırmasından dolayı yazı ile kendisine Şehremaneti tarafından hesaben nakit olarak 3.000 kuruş verilmiştir. Kendisinin ifadesine nazaran makbuz senedi ile 3.000 kuruş da yerel mal sandığından alınmış olduğundan bunların yerine getirilerek hesaplanmıyla, geri kalan ücret olan 6.460 kuruşun da adı geçen muhacirlerin masraflar defterine kaydedilerek adı geçen eminlik tarafından verilmesi. Bundan sonra Maliye Nezareti'yle gelir ve masraftan dolayı düzenlenmesi ele alınmış, zikrolunan defter sarılı şekilde sunulmuş olmakla Sadaret tarafından buyurulduğu halde keyfiyetin nezaret ve adı geçen eminliğe havalesi konusunda emir ve ferman emir sahibine aittir⁴⁴⁴.* şeklinde beyan olunmuştur.

Meclis-i Tanzimat tarafından Sadaret'e gönderilen belge incelenmiş, ardından Sadaret tarafından Maliye Nezareti'ne gönderilen belgede konu hakkında gerekli yazı yazılmıştır. Ali Remzi Efendi'nin kaldığı müddetteki masraflarından 3.000 kuruşun Şehremaneti tarafından, 3.000 kuruşun mahalli mal sandığından ve geriye kalan 6.460 kuruşun da muhacirlerin masraf defterlerine kaydedilerek verildiği ifade edilmiştir. Adı geçen belgede; *Meclis-i Tanzimat'tan kaleme alınıp sarılı defter ile görülmesi için*

⁴⁴³ BOA, A.MKT.161/61, 26 Zilhicce 1275.

⁴⁴⁴ BOA, İ.DH.452/29956, 4 Şaban 1276.

sunulan mazbatadan anlaşıldığı suretiyle, Kütahya'ya gönderilmiş olan Çerkes muhacirlerinin iskân yerlerini kararlaştırmak üzere irade ile memur olarak o tarafa gönderilen Erkan-ı Harbiye yüzbaşlarından Ali Remzi Efendi'nin, o tarafta 6 ay müddet ikameti zarfında dolaştığı mahaller için hayvanat ücreti ve diğer ortaya çıkan masraflar 12.460 kuruşa ulaşmıştır. Evvelce gittiği vakit, Şehremaneti tarafından hesaben nakit olarak 3.000 kuruş verilmiş, kendisi mahalli mal sandığından da senet ile 3.000 kuruş almıştır. Bunların gereken hesabının üst tarafı olan 6.460 kuruşun da adı geçen muhacirlerin masraf defterlerine kaydedilerek adı geçen eminlik tarafından verilmesiyle. Bundan sonra Maliye Nezareti'ne kazanç ve masraf sebebiyle düzenlenmesi ele alınmışsa da ona göre hareket edileceği açıklamasıyla. şeklinde belirtilmiş, Dâhiliye Nezareti'nden gelen cevapta da mesele hakkında gerekenlerin yapılacağı bildirilmiştir⁴⁴⁵.

3.5.5. Muhacirlerin Karışık İskân Edilmesi Meselesi

Çeşitli sebeplerle muhacirler Osmanlı topraklarında bölüştürülerek iskâna tabi tutulmuştur. Bu sebeplerden en önemlileri mali sebeplerle çok sayıda muhacirin devlete büyük yük getireceği, diğeri de asayiş sorununu önleme ve taşkınlık ihtimalini ortadan kaldırma düşüncesinden ileri gelmiştir. Farklı kültür ve yaşayışa sahip olan özellikle Kafkasya muhacirlerinin, Osmanlı ülkesinde sıkıntılara sebep olmaması adına eski alışkanlıklarından vazgeçmesi ve yerleştikleri bölgelere uyum sağlaması karışık iskân için beklenenlerden olmuştur. 23 Kasım 1860 yılına ait Çeçen ahalisinden ciddi sayıda bir nüfusun iskân için farklı bölgelere bölüştürüldüğünü açıklayan Muhacirin Komisyonu tarafından yazılan ve gerekenin yapılması için Sadaret'e müracaat edilen yazıda söz konusu olay açıklanmıştır. Belgede; Çeçen büyükleri ahalisinden ve Hoca Piştör, Adil, Urus ve Davil Toga efendiler takımından parça parça ve karışık olarak Aydın Sancağı kasaba ve köylerinde iskân ettirilmek üzere 274 hane muhacir gönderilmiştir. İskân şekilleri ve barınmaları hakkında düzenlenen talimatname gönderildiği halde açıklamada adı geçen muhacirlerin nutku ile talimatname parça parça ve karışık olarak zikredilen liva kasaba ve köylerde iskânlarının gerçekleşmesi ve barınmaları hususunda, emir ile önce ve sonra Sadaret tarafından gelen emirnamenin anlaşıldığı ifade edilmiştir. Adı geçen muhacirler de ulaşan talimatname nutkunda parça

⁴⁴⁵ BOA, İ.DH.452/29956, 11 Şevval 1276.

parça ve karışık şekilde, zikredilen liva, kaza ve kasabalarına bölüştürülmüştür. Muhacirler iskânlarının gerçekleşmesi ve barındırılmaları adına mahallerine gönderilmiştir. Bu konunun hassasiyeti gereği, kazalara sonradan eklenmiş meclislere, sözle ve yazıyla açıklanarak tebliğ edildiği belirtilmiştir. Kendileriyle ilgili çaba harcanmış ve ağırlanılmış, yönetim defterine gerekli olan zahireleri ve başka malzemeleri kazalar ahalisinden, maksadına uygun verilerek, zikredilen talimat hükümlerince uygun şekilde bildirildiği açıklanmıştır. Ancak mahallerinde her birisi bir takımın reisi bulunmuş olduklarından, talimatname ayrılarak burada yazılı surette ayrı ve karışık, iskân ve barınmaları şeklinin, riyasetçe yerine getirilemeyeceğini anladıkları için, böyle dağınık iskân ve barınmalarına razı olmayarak topluca bir ve iki mahalde haneler yapmakla köyler ortaya çıkarılarak iskânları ısrarında bulunmak istedikleri anlatılmıştır. Bu civarda zikredilen hanelerin bir veya iki mahalde, barınmaları için en az bir iki parça halinde 8.000, 10.000 dönüm arazinin durumuna bağlı olduğu ifade edilmiştir. Bu civarda bu şekilde bir parça arazi bulunduğu ve yerli ahali gibi iskânlarının gerçekleşmesi ile her bir kaza ve köyde, her bir haneye başka başka arazinin hali gösterilmiştir. Kaza ahalisinin çoğunun yardımlarıyla barınmaları hakkında dinlenmeleri, gerektiğinde bildirildiği ifade olunmuştur. Muhacirlerin güzellikle idare edildiklerine ve işlerinin görüldüğüne dair ettikleri teşekkürü inanılmadığı belirtilerek kendi isteklerindeki ısrarları artarak devam etse de onlar hakkında sadrazamın verilen hükmünün uygulanacağı belirtilmiştir⁴⁴⁶. durum hakkında ise Sadaret'ten yapılması gerekenler sorulmuştur.

Evvelce Denizli Sancağı'na karışık şekilde iskân olunan Dağıstan muhacirlerinin sonrasında nereye iskân olunması gerektiği meselesi hakkında, Sadaret tarafından 4 Temmuz 1861 tarihinde Biga Mutasarrıfı Hasan Paşa'ya, Denizli Kaymakamlığı'na ve Muhacirin Komisyonu'na yazı yazılmıştır. İlgili yazıda; Dağıstan muhacirlerinden olan ve evvelce Denizli'ye iskân olunan 250 hane nüfusa diğer muhacirlerden ayrı olarak 20'şer para yevmiye verilmiş olduğu ve karışık şekilde yerleştirildikleri, bu sebeple de ziraat için kendilerine verilen emirlerin de yerli ahaliyle karışık olmaları sebebiyle giderildiği bildirilmiştir. 140 hanesinin Kesici memleketlerine giderek 16 hanesinin İstanbul'a geldiği ve Biga Sancağı içerisinde bulunan Çardak, Akköprü, Çınarköprü, Mustafa ve Veli Çiftlikleri civarındaki akrabaları tarafından yurtlandırılmaları konusunda davet edildiği üzere hanelerin bu yerlerden birisine iskân edilmelerinin

⁴⁴⁶ BOA, A.MKT.UM.447/49, 9 Cemaziyelevvel 1277.

komisyonca ele alındığı ve açıklandığı belirtilmiştir. Bu hal üzerine adı geçen Biga Mutasarrıfı'na toplanan nüfusun icap ettiği üzere iskân ettirilerek barındırılmalarında gayret etmesi istenmiştir. Muhacirlerin, karar verilen yere iskânıyla alakalı Denizli Kaymakamı'na gönderilen yazıda; keyfiyet Biga Mutasarrıfı Paşa hazretlerine bildirilmiş olup, toplanmış olan nüfusun yola çıkmalarına müsaade edilerek güzellikle uğurlamak ve göndermek konusunda işe başlanıp uygun hareket edilmesi istenmiştir. Meseleden Muhacirin Komisyonu da haberdar edilerek; yazının açıklamasının kendilerine bildirildiği, konu ile alakalı iki kıta resmi yazının taraflarına ulaştırıldığı belirtilmiştir⁴⁴⁷.

Toplu iskâna elverişli arazinin bulunmaması sebebiyle, muhacirlerin karışık şekilde iskân olunmalarına bir başka örnek 31 Aralık 1860 tarihli Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na gönderilen yazıda açıklanmıştır. Buna göre; iskân için evvelce Menteşe Sancağı'na gönderilmiş olan Kırım muhacirlerinin hızlıca iskânları ve ne kadar daha nüfusun iskân olunabileceğinin bildirilmesi hakkında geride kalmış olan bildiriden bahisle, o tarafa henüz Kırım muhaciri gönderilmemiş olduğu ve bunların topluca iskânları için boş, elverişli bir mahal bulunmadığı ifade edilmiştir. Adı geçen livanın karışık şekilde birkaç 100 hane muhacir iskânını kaldırabilir bulunduğu ifadesine dair adı geçen liva meclisinin gelen kararnamesi görülen tarafları buyurulmak üzere sarılı olarak gönderilmesi, suretin yazı ile bildirilmesi, gereğinin açıklanması ve söylenmesi mevzusunda gayret edilmesi istenmiştir⁴⁴⁸. İlgili hanenin ancak karışık şekilde birkaç 100 haneye kadar iskâna uygun olduğu ifade edilmiştir.

Menteşe Sancağı'na ne kadar muhacir yerleşebileceğinin öğrenilmesiyle ilgili yukarıda Muhacirin Komisyonu'nun Sadaret'e bilgi almak için sorduğu yazıdan bahisle Sadaret tarafından verilen cevap üzerine harekette bulunulması istenmiştir. Aynı konuyla ilgili bu kez Sadaret tarafından Menteşe Kaymakamı Mustafa Efendi'ye ne şekilde hareket edilmesi gerektiği yazı ile ifade olunmuştur. İlgili belgede; İskân edilmek üzere evvelce Menteşe Sancağı'na gönderilmiş olan Kırım muhacirlerinin hızlıca iskânları ve ne kadar daha nüfusun iskân olunabileceğinin bildirilmesi hakkında geçmiş bildiriden bahisle o tarafa henüz Kırım muhaciri gönderilmemiş olduğu belirtilmiştir. Bunların topluca iskânları için boş ve elverişli bir mahal olmayıp fakat adı geçen livanın karışık şekilde birkaç 100 muhacir iskânına mümkün bulunduğu ifadesine

⁴⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM.226/12, 25 Zilhicce 1277.

⁴⁴⁸ BOA, A.MKT.MHM.204/54, 17 Cemaziyelahir 1277.

dair var olan kararnamenin açıklamasından anlaşıldığı belirtilmiştir. Muhacirin Komisyonu'yla haberleşildiğinde anlaşılan durum üzerine İstanbul'da çok muhacir olmayıp, bundan böyle gelmesinde o kadar nüfusun iskân edilmek üzere adı geçen liva tarafına sevk edilmeye başlanacağı ifade edilmiştir⁴⁴⁹. İskân edilmek için muhacirlerin bölgeye yönlendirileceği belirtilmiştir.

Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulan yazıda; Çerkes muhacirlerinden, Gülistan Kabilesi'nden, Hoca Hacı Musa ve diğer Musa efendiler takımından 20 hane 97 kişi İzmir Eyaleti içerisinde bulunan Saruhan Sancağı'nda yerleşmek gaye ve isteklerinde bulunmuşlardır. Gereken talimatın adı geçen liva kasabaları ve köylerinde usulünce kabulü sebebiyle karışık olarak iskânlarına özen gösterilmesi istenmiştir. Elleriine fukara pusulası bulunanların iskânlarının meydana gelmesine kadar günlük yarımşar okka ekmek veya bedeli verilmesi dolayısıyla İzmir Valisi Paşa'yla Saruhan Kaymakamı'na hitaben iki parça emirname yazılması istenmiştir⁴⁵⁰.

Muhacirin Komisyonu tarafından belirtildiği üzere Aydın Sancağı'na iskân olunmak isteyen muhacirler hakkında yardımcı olunması ve ellerinde fukara pusulası olanlara ayrı olarak günlük yevmiyelerinin verilmesinin rica edildiği yazı 26 Ekim 1860 yılında Sadaret'e gönderilmiştir. İlgili yazıda; en büyük Çeçen ahalisinden, Hoca Piştör, Adil, Urus ve Davil Toga Efendiler takımlarından 274 hane 1.266 kişi Aydın Sancağı'na iskân olunmak gaye ve isteğinde bulunmuşlardır. Gereken emirlerin adı geçen liva kasabaları ve köylerinde kabul usulü sebebiyle karışık şekilde iskânlarına özen gösterilmesi istenmiştir. Elleriinde fukara pusulası bulunanlara iskânlarının meydana gelmesine kadar günlük yarımşar okka ekmek bedeli verilmesi dolayısıyla Aydın Kaymakamı'na ve İzmir Valisi Paşa'ya hitaben iki parça emirname yazılarak gönderilmesi talep edilmiştir⁴⁵¹.

Denizli Sancağı'na gönderilecek olan ilk grup olduğu belirtilen Dağıstan muhacirleriyle, anlaşma sağlandığını ve onların tarafından ilgili yere iskânın kabul edildiğini açıklayan 31 Ekim 1860 tarihli Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulan belgede belirtildiği üzere; Dağıstan muhacirlerinden Bahsay kabilesinden ve Veli Efendi takımından 57 hane 237 kişinin Aydın Eyaleti içerisinde bulunan Denizli

⁴⁴⁹ BOA, A.MKT.MHM.205/83, 29 Cemaziyelahir 1277.

⁴⁵⁰ BOA, A.MKT.NZD.327/78, 2 Rebiulahir 1277.

⁴⁵¹ BOA, A.MKT.NZD.328/80, 10 Rebiulahir 1277.

Sancağı'nda iskân olunmaları kendileriyle konuşularak kararlaştırıldığı ifade edilmiştir. Bu sebeple adı geçen livaya şimdilik muhacir gönderilmeyip bunlar önce gönderilenler olduğundan emirlerinin sarılı şekilde gereğince muhacirlerin zikredilen Liva, kaza, kasabaları ve köylerine karışık şekilde iskân ve barındırılmalarına özen gösterilmeleri istenmiştir. Ayrıca ellerinde fukara pusulası olanlarına iskânlarının meydana gelmesine kadar günlük yarımşar okka ekmek veya bedelinin verilmesi istenmiştir. Denizli müdürüne ve iyi yöneticilerin gönderilmelerinden dolayı İzmir Valisi'ne hitaben gereken emirnamelerinin ulaştırılması için, komisyona gönderilmesi konusunda sadrazamdan izin ve müsaade buyurulması talep edilmiştir⁴⁵². Belirtildiği üzere *“adı geçen liva'ya şimdilik muhacir gönderilmeyip bunlar önce gönderilenler olduğundan...”* ifadeleri Denizli Sancağı'na gelen ilk Dağıstan Muhacirleri grubu olduğunu belirtmesi yönüyle öneme sahiptir. Bunun yanında gelecek olan muhacirlere yardımcı olunması, diğer belgelerde olduğu gibi fukara olanlara günlük yarım okka ekmek veya bedelinin verilmesi, Sadaret'ten istenmiştir.

Denizli Sancağı'na iskân olunacak olan Dağıstan muhacirleriyle ilgili Sadaret tarafından ilgili sancağa yapılması gerekenler bildirilmiştir. Durum hakkında sancaktan gelen cevapta; Dağıstan muhacirlerinden ve Veli Efendi takımından 57 hane ve 237 nüfus Denizli Sancağı'nda iskân edilmek üzere gönderilmiş olduğu belirtilmiştir. Haklarında olunacak muamelelere dair kaleme alınan talimatın hükümleri gereği bir an evvel iskân olunmaları ve barınmaları istenmiştir. Fukaradan olduklarını gösteren ellerinde pusula bulunanlara kabul edilen usul gereğince iskânlarının gerçekleşmesine kadar günlük yarımşar okka ekmek veya bedelinin verilmesi emriyle yazılan Sadaret'ten gelen bir parça fermannamenin anlaşıldığı belirtilmiştir. Zikredilen hanelerden başka Zekeriya Efendi, Hacı İbrahim Efendi ve Ali Efendi takımları da birlik olarak 250 hane ve 1.000 nüfusu aşan nüfus ile Denizli'ye gelerek kış günleri geçene kadar şimdilik mahalleler ve köylere bölündükleri bildirilmiştir. Sadrazamın emri üzere günlük yarımşar okka ekmek de verilerek diğer yiyecekler ve içecekleri padişahın yardım sever kulları tarafından verilmekte olduğu belirtilmiştir⁴⁵³. Yeni hanelerin de bölgeye geldiği belirtilmiş, gelenlere de aynı şekilde muamele olunduğu bildirilmiştir.

⁴⁵² BOA, A.MKT.NZD.329/35, 15 Rebiulahir 1277.

⁴⁵³ BOA, A.MKT.UM.452/61, 29 Cemaziyelahir 1277

3.5.6. Kırım Muhacirlerinin Karışık İskânına Dair

İstanbul'da bulunan Kırım muhacirlerinin uygun yerlere iskân edilmeleriyle ilgili aynı tarihte, çeşitli mahallere bir dizi talimat gönderilmiştir. Kırım muhacirleri 1860'lı yıllarda iskân edilmek üzere çeşitli yerlere yönlendirilmişlerdir. İstanbul'a gelen 2.000 hane Kırım muhacirinin 200 hanesinin Mentеше Sancağı içerisine iskân olunmalarıyla ilgili, 13 Ağustos 1860 yılında Sadaret tarafından Mentеше Kaymakamı'na yazı yazılmıştır. İlgili yazıda; Kırım muhacirlerinden olup Dersaadet'e gelmiş olan 2.000 hanenin padişah tarafından kış gelmeden, şimdilik bazı kasaba ve köylerde dağıtılması ve bölüştürülmesiyle beraber, yerleştirilmeleri gerektiğinden bunlardan 200 hane muhacirin Mentеше Sancağı'nı içine alan kasaba ve karyelere dağıtılmaları ve bölüştürülmelerinin uygun olduğu belirtilmiştir. İskânlarının şekli hakkında düzenlenen emirlerin bir nüshası sarılı olarak gönderilmiş olduğu belirtilmiştir. Açıklamaya gerek olmadığı üzere bunlar, saltanata sığınarak, bu yönde İslam milletinin misafiri bulduklarından, haklarında mümkün olan kolaylıkların yerine getirilmesinin gerektiği ifade olunmuştur. Adı geçen muhacirlerin birkaç gün zarfında o tarafa gönderilerek ulaştırılmaları kararlaştırılmış olduğundan dolayı, emirler gereğince bunların oraya ulaşmalarına kadar mahallince tedbirlere gerektiğince teşebbüs olunması istenmiştir. Ulaştıklarında güzellikle iskân olunmaları sebebiyle zikredilen emirlerin hükümlerine uygun hareketle, bu duruma aksi bir hareketten çekinilmesi gerekeceği bildirilmiştir⁴⁵⁴. Yukarıdaki belgeyle bağlantılı olarak konu hakkında hassas davranılması istenmiştir.

Aynı tarih itibariyle 13 Ağustos 1860 tarihinde Sadaret tarafından İzmir Valisi'ne gönderilen talimatta, muhacirlerin ne şekilde ve nasıl iskân olunmaları gerektiği bildirilmiştir. İlgili yazıda; Kırım muhacirlerinden olup Dersaadet'e gelmiş olan 1.700 hanenin padişah tarafından, kış gelmeden, şimdilik bazı kasaba ve köylere dağıtılması ve bölüştürülmesi şeklinde yerleştirilmelerinin gereklilikten olduğu belirtilmiştir. Bunlardan şimdilik 200 hane muhacirin, İzmir Sancağının kasaba ve köylerine dağıtılarak bölüştürülmesinin uygun olduğu açıklanmıştır. İskânları sebebiyle haklarında düzenlenen talimatın bir nüshası sarılı olduğu halde, adı geçen muhacirlerin Aydın, Mentеше ve Saruhan sancaklarına gönderilecekler için, adı geçen liva kaymakamına yazılan mektuplarla birlikte taraflarına gönderildiğine değinilmiştir.

⁴⁵⁴ BOA, A.MKT.UM.420/20, 25 Muharrem 1277.

Açıklamaya gerek olmadığı üzere bunlar, saltanata sığınarak bu sebeple, İslam milletinin misafiri bulduklarından, haklarında mümkün olan kolaylıkların yerine getirilmesinin gerekli bir durum olacağı ifade edilmiştir. Adı geçen muhacirlerin birkaç gün içinde o tarafa gönderilecekleri kararlaştırılmış olduğundan dolayı zikredilen yazının derhal mahalline gönderilmesi talimatı gereğince, bunların oraya ulaşmalarına kadar mahallince gerekli tedbirlere girişilmesinin gerekli olacağı düşünülmüştür. Ulaştıklarında iskânlarının hemen ve güzellikle olması sebebiyle tamamlanması, validen gerekenleri usulünce yerine getirmesi istenmiştir⁴⁵⁵. Muhacirler, İslam milletinin misafiri olarak kabul edildiklerinden, haklarında kolaylık gösterilmesi istenmiştir.

İstanbul'a gelen Kırım muhacirlerinden Saruhan Sancağı'na da 200 hanenin iskân edilmesi istenmiş, 13 Ağustos 1860 tarihinde Sadaret tarafından Saruhan Kaymakamı'na yazı yazılmıştır. İlgili yazıda; *Kırım muhacirlerinden olup bu sefer Dersaadet'e gelmiş olan 1.700 hanenin padişah tarafından kış gelmeden şimdilik bazı kasaba ve köylere dağıtılarak bölünmesiyle yerleştirilmeleri gerekli olmaktadır. Bunlardan 200 hane muhacirin, Saruhan Sancağı'nı içine aldığı kasaba ve köylere dağıtılarak bölünmeleri uygun görülmüş, iskânlarının şekli hakkında düzenlenen talimatın bir nüshası, sarılı bir şekilde tarafınıza gönderilmiştir. Açıklamaya gerek olmadığı üzere bunlar, saltanata sığınarak bu cihetle, İslam milletinin misafiri bulduklarından haklarında mümkün olan kolaylıkların yerine getirilmesi durumun gerektirdiğinden olmaktadır. Adı geçen muhacirlerin birkaç gün içinde o tarafa gönderilmeleri kararlaştırılmış olduğundan dolayı, emirler gereğince, bunların oraya ulaşmalarına kadar mahallince gerekli tedbirlere girişilmesine ve ulaşmalarında iskânlarının güzellikle olması sebebiyle, zikredilen talimatın hükümlerine göre uygun hareketle her işte tesirli, istek ve ölçülü olmanız ifadesiyle şukka.*⁴⁵⁶ açıklamalarına yer verilmiştir.

Menteşe, İzmir, Saruhan sancaklarına, muhacirlerle ilgili yapılması gerekenlerin ifade edildiği gibi Aydın Sancağına da aynı tarihte gönderilen talimatname gereği ne şekilde hareket edileceği belirtilmiş ve 300 hanenin iskân olunması kararlaştırılmıştır. Sadaret tarafından Aydın Kaymakamı'na gönderilen yazıda; Kırım muhacirlerinden olup bu kere Dersaadet'e hicret etmiş olan 1.700 hanenin, padişah tarafından kış gelmeden şimdilik bazı kasaba ve köylerde dağıtılarak bölüştürülmesiyle

⁴⁵⁵ BOA, A.MKT.UM.420/27, 25 Muharrem 1277.

⁴⁵⁶ BOA, A.MKT.UM.420/23, 25 Muharrem 1277.

yerleştirilmeleri gerekli olduğu belirtilmiştir. Bunlardan 300 hane muhacir, Aydın Sancağı'na bağlı kasaba ve köylerde dağıtılarak bölüştürülmeleri uygun görülmuş, iskânları sebebiyle haklarında düzenlenen talimatın bir nüshası sarılı şekilde taraflarına gönderildiği belirtilmiştir. Açıklamaya gerek olmadığı üzere bunlar, saltanata sığınarak bu yönde, İslam milletinin misafiri bulduklarından haklarında mümkün olan kolaylıkların gösterilmesi durumun gerektiğinden olduğu vurgulanmıştır. Adı geçen muhacirlerin birkaç gün içinde o tarafa gönderilecekleri kararlaştırılmış olduğundan dolayı, talimat gereğince, bunların oraya varıncaya kadar mahallince gerekli tedbirlere girişilmesine ve vardıklarında güzellekle iskân olmaları talimat hükümlerine uygun hareketle, bundan ayrı bir hareketten sakınılması gerektiği hassasiyetle belirtilmiştir⁴⁵⁷.

Muhacirlerle ilgili her konuda, Muhacirin Komisyonu'nun da bilgilendirildiği görülmektedir. Vali ve kaymakamlara muhacirlerle ilgili olarak gönderilen talimatlarda durum hakkında komisyon da haberdar edilmiştir. Aydın'a iskân edilen Kırım muhacirlerinden sonra gelen Dağıstanlı ve Çeçen beylerinin de iskân edildiği, Sadaret'e yazılan yazıdan anlaşılmaktadır. Yazıda Muhacirin Komisyonu, kendisine gönderilen talimat gereği hareket edilmediği, muhacirlerin istenildiği gibi iskân olmadığı, bu konuda memurların mesuliyetinin olduğunu, muhacirlerin bir an önce ziraat ve çiftçiliğe başlamaları gerektiği belirtilmiştir. Bunun yanında devletin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar da dikkate alınarak, iskân ve barındırılma işlerinin en az masrafla ve hızlıca olması gerektiği, Sadaret'e yazılan yazıdan anlaşılmaktadır. Muhacirlerin olumsuz durumundan mesul olduklarını ifadeyle, Çeçen ve Dağıstan muhacirlerinden bir kısım kimselerin topluca iskânı ısrarla talep ettikleri, nitekim böyle olsa da Sadaret tarafından gelen emirlere göre hareket edildiği açıklamıştır.

İlgili yazı teferruatlı olarak; 23 Rebiulahir 1277 tarihiyle tarihlenerek gelen sadrazamın emirnamesinde, Kırım muhacirlerinden evvelce iskân edilmek üzere gönderilmiş olan muhacirlerin, güzellekle iskân ve barındırılmaları, emir buyurularak hususi talimat da gönderilmişse de, bunların şimdilik uygun şekilde iskân olunmadıkları haber alınmıştır. Adı geçen muhacirlerin İstanbul'da yurtlanıp, iskân arzusuyla vatanlarını terk edip, yorgun düşüren sefere razı olup, hilafete dâhil olarak sığınan bir takım garipler olmaları, İslam milletinin hürmete layık misafirleri buldukları sebebiyle, gönderilen mahallerde yerli halk tarafından her türlü yardım

⁴⁵⁷ BOA, A.MKT.UM.420/46, 25 Muharrem 1277.

gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla tesirli teşvikler yerine getirilmekle, bir an önce ziraat ve çiftçiliğe alıştırmaları gerekmektedir. Memuriyet görevinde bulunmuş olduğu halde, bunların şimdi iskânları çaresine bakılmamıştır. Kendilerinin sefaletinin yanında bu durum, devletçe hazinenin içinde bulunduğu sıkıntı arasında birçok harcamanın gerçekleşmesini gerektirmiştir. Bu da bir sebeple izin verilemeyeceğinden dolayı, artık şiddetli kış gelmeden evvel gönderilmiş olan muhacirlerin ister istemez iskân ve barınmaları için bunlara, tamamen çift için alet verilmez ise bile, kazma ve bel gibi lüzumu malum olan aletlerin hemen verilmesi gerekmektedir. Bir taraftan da ahali ve iktidar halkı tarafından, teşviken yardımın gerçekleşmesi ile bunlara bu sene emekleriyle mahsuller aldırılması önem arz etmektedir. Emir gereği iskân olunanların yanında, bir de bunlardan başka buraya muhacir gönderilmesi kararı alınmıştır. Onların haklarında da bu yolda muamele ve hareket olunması gerekeceğinden Aydın Sancağı 'nda bulunan mahallere daha ne kadar muhacir iskân olunabilir ve ne miktar nüfus gönderilmesi lazım gelir ise, hızlıca ve acilen açıklanarak yazılması konusu emir buyurulmuştur. Her bir emrin uygulanması ve yerine getirilmesinde kalben mesuliyetimiz bulunmaktadır. Sadrazamın bu fermanamesinin gelmesi sırasında 12 Rebiulahir 1277 tarihiyle, yazılan bir parça sadrazamın emirnamesiyle, Dağıstanlı ve Çeçen büyükleri ahalisinden Hoca Piştör, Alil, Urus ve Davil Toga Efendiler takımlarından 274 hanede, 1.266 nüfus, Aydın Sancağı 'na gelen talimat hükümlerine uygun olarak, adı geçen liva kasabaları ve köylerinde iskân olunmak üzere bölünmüşlerdir. Zikredilen efendiler, meclisimize gelerek bu sebeple dağılmalarına razı olmadıklarını, topluca yer ya da, bir kasabanın yarısına iki köy şeklinde iskân ve barındırılmalarında inat ve ısrar etmişlerdir. Meclis tarafından kendileri ikna edilmeye çalışılmış ve mesele açıklanmıştır. Her ne hal ise durum, bundan sonra bu konuda tarafınıza ifade edilerek arz edilmek üzere açıklanmıştır. Şimdilik talimatın icabı gereği adı geçen livanın içine aldığı kasaba ve köylere bölünerek ve gönderilerek, bu konuda kazalardan gelmiş olan aza ve ileri gelenlere teşvikler ve isteklendirmelerin gereği, yararlarına hepsi memnun olarak, teşekkür hislerine karşılık, muhacirler hakkında her türlü yardım ve arka çıkmanın gerçekleşmesi sağlanmıştır. Refah içinde olarak ve gönül rahatlığıyla idarelerini garanti vermiş oldukları ve böyle her kazaya bölünmek, adı geçen talimat hükümlerine razı olmak üzere, daha o miktar muhacirin iskân ve barındırılacakları mümkün olmuştur. Bu konuda tembellik ve gevşeklik oluşturmadan haklarına her sebeple hürmet ve ağırlanma kılındığı, büyük vezir tarafından buyurulmakta olduğu bildirildiği halde,

*bu konuda ve her halde emir ve ferman emir sahibine aittir.*⁴⁵⁸ şeklinde beyan olunmuştur.

3.5.7. Muhacirlerin Karıştırılmadan İskân Edilmeleri Meselesi

Muhaceretin yoğun kitleler halinde gerçekleşmesinin arefesinde Balkanlara iskân olunmaları istenen muhacirler hakkında Sadaret tarafından bir takım emirler, ilgili yerlere gönderilmiştir. Çerkes kabilelerinin Tatar kabileleriyle karıştırılmaması istenmiştir. Çerkes muhacirlerin tamamı, eğer bir yerleşim yerine sığmazsa birbirine bitişik iki yerleşim yerine iskân olunmaları ilgili belgede ifade olunmuştur. 19 Kasım 1859 yılında Sadaret tarafından Silistre Valisi'ne, Varna Kaymakamı'na gönderilip, Maliye Nezareti'ne de bildirilen belgede yapılması gerekenler ayrıntılarıyla anlatılmıştır. İlgili yazıda; İstanbul'a gelen 44 hane, 365 nüfustan oluşan Çerkes muhacirlerinden Bzeduh Kabilesi'nin, Tatar kabilesi ile karıştırılmadan, kabileleri ile birlikte Dobruca'dan Varna'ya ve diğer uygun yerlere yerleşmeleri ve barınmaları beklendiği belirtilmiştir. Padişah emriyle söz konusu yerleşmenin kış mevsimine aldırış etmeden gerçekleşmesi istenmiştir. Muhacirlerin emsallerine de uygulandığı gibi 10 sene boyunca aşar vergisinden, 5 sene boyunca ise askerlikten muaf oldukları gibi, iskânlarının gerçekleştiği bölgelerde tapu senetlerinin düzenlenmesi talep edilmiştir. Belirlenen arazinin miktar ve sınırlarının teferruatıyla yazılarak bildirilmesi, kabilenin bir takım istekleri sebebiyle bütün kabileyi bir köye almanın imkânsız olması durumunda birbirlerine bitişik iki köyün oluşturulması istenmiştir. Asayişlerinin ve dinlenmeleri meselesinin ortaya çıkması durumunda keyfiyetin devlete bildirilmesi beklenmiştir. Varna'ya gitmeleri için eşyalarının taşınması adına araba ve hayvanları tahsis edilmesi ilgili kaymakamdan istenmiştir. İskânları olana kadar 15 yaşından küçük kız ve erkeklere 1'er, büyüklere 2'şer kuruş verildiği gibi orada da verilmesi istenmiştir. Muhacirlerin gönderilecekleri yerlerin, adı geçen vali tarafından bildirilinceye kadar birkaç gün uygun yerlerde kalmalarının sağlanması beklenmiştir. Bildirilen yerlere süratle gönderilmeleri, Meclis-i Tanzimat tarafından kararname ile ifade olunmuş, belgeler Şehremaneti eliyle vapura verilerek Varna'ya gönderildiği ifade edilmiştir. Durum valiye bildirilmiş, Varna'da bulunacakları sürece muhacirlerin huzurlu ve rahat olmalarına ehemmiyet gösterilmesi de yazı ile bildirilmiştir. Varna Kaymakamı'na

⁴⁵⁸ BOA, A.MKT.UM.441/39, 27 Cemaziyelevvel 1277.

muhacirlerin ne tarafa gönderilmesi gerektiği izah edilinceye kadar, karşılaştırılan yevmiyelerinin verilmesi ve birkaç gün uygun görülen yerlerde misafir ettirilmeleri, Meclis-i Tanzimat'tan çıkan kanunname ile açıklanmıştır. Kaymakama, Şehremaneti eliyle ulaşan talimat beraberce gönderilmiştir. Söz konusu bu muhacirlerin öz vatanından zorluklarla, sefaletten kurtulmak amacıyla halleri göz önüne alınarak iskân için ulaşımlarında ihmal göstermemek, geçici yerleşebilecekleri mahalle, eşyalarının taşınması ve ulaştırılması için gerekli araba ve hayvanların temin edilmesi, günlük yevmiyelerinin verilmesi istenmiştir. Sonraki zamanlarda, çoğaldıklarında oluşabilecek olan asayiş sorunlarının çözülmesi, tapularının belirlenip gönderilerek miktarının ve sınırlarının uzunca yazı ile açıklanması istenmiştir. Kış gelmeden önce muhacirlerin emredilen yere yerleştirilerek kendilerine gerekli yardımın yapılması ilgili makama bildirilmiştir⁴⁵⁹. Bu belgenin ekinde Silistre Valisi'ne, Varna Kaymakamı'na ve Maliye Nezareti'ne konuyla alakalı teferruatlı bir yazı daha gönderilmiştir⁴⁶⁰.

İlgili konuyla alakalı Maliye Nezareti'ne gönderilen 20 Ekim 1859 tarihli yazıda; Sonradan İstanbul'a gelmiş olan Çerkes muhacirlerinden 44 hane, 365 nüfustan ibaret bulunan Bzeduh kabilesinin, Dobruca'da iskânı açık şekilde gerçekleştiği belirtilmiştir. Fakat orada bulunan Tatar köylerine karıştırılmayarak, kabilece ayrı olarak iskân ve yurtlanmaları maksadında, barındırılmaları, kış mevsimi gelmeden şimdiden doğruca varıp, sonra hayır dua edip, huzur bulacakları mahalle gönderilmeleri, Muhacirlerin hakkında buyurulan yardımların, yerine getirilmesi istenmiştir. Bunların vapura bindirilerek Varna'ya gönderilmeleri keyfiyetinin Şehremaneti'ne ve oraya anında ulaşmalarında birkaç gün münasip mahallerde misafir olarak ikamet ettirilerek karşılaştırılmış olduğu ifade olunmuştur. Yevmiyelerini bahşederek hangi tarafa gönderilmeleri gerektiği lazım gelirse Silistre Valisi Paşa'nın ortaya çıkacak yazısı üzerine bir kısım tedarik sebepleri ile hemen oraya gönderilmeleri maddesinin de Varna kaymakamı beyefendiye yazı ile haber verilmesi, Meclis-i Tanzimat'tan kararname ile ifade olduğu belirtilmiştir. Bu konuda keyfiyet adı geçen emanetlere, ismi zikredilen vali ve kaymakama bildirilmiş olmakla, hazine tarafından da lazım gelenlerin yerine getirilmesi konusunda gayret edilmesi istenmiştir⁴⁶¹.

⁴⁵⁹ BOA, A.MKT.MHM.168/33, 23 Rebiulahir 1276.

⁴⁶⁰ BOA, A.MKT.MHM.168/33, 23 Rebiulahir 1276.

⁴⁶¹ BOA, A.MKT.MHM.168/33, 23 Rebiulevvel 1276.

3.5.8. Muhacirlerin Vergiden Muaf Olduklarına Dair

Maddi ve manevi sıkıntılarla yurtlarından kopmaya mecbur edilen muhacirler için Osmanlı Devleti özellikle belgelerde belirli hassasiyetleri göstereceğini belirtmiş, bunu ise elinden geldiğince gerçekleştirmeye gayret etmiştir. Gerekli hassasiyetlerin gösterildiğiyle ilgili Varna Kaymakamı ve Maliye Nezareti'nde 20 Ekim 1859 tarihinde gönderilen belgede açıkça görülmektedir. İstanbul'a gelen 44 hane, 365 nüfustan oluşan Çerkes muhacirlerinden Bzeduh kabilesinin yerleştirilmeleri ve barınmaları istenmiştir. Bu amaç için Dobruca'da Tatar köyleri ile karıştırılmadan kendi kabileleriyle birlikte güzellikle iskân olunmaları uygun görülmüştür. Belgede bir an önce iskân olunmaları amacıyla, kış mevsiminin soğuğuna aldırış etmeksizin Varna'ya yönlendirilmeleri istenmiştir. Varna'ya yönlendirildikten sonra kendileri için seçilen uygun yerlerde iskân olunmalarının yanında asayişin sağlanması, bir kısım muhacire yapıldığı gibi 10 sene boyunca aşar vergisinden ve 5 sene müddetince de askerlik hizmetinden muaf olacakları belirtilmiştir. İskânlarının gerçekleşmesinin ardından kendilerine verilecek olan tapu senetlerinin düzenlenmesi için belirlenen arazinin büyüklüğü ve sınırlarının bildirilmesi, gereken yerlerden istenmiştir. İskân için belirlenen yerlerin bütün bir kabileyi almaması durumunda birbirlerine bitişik iki yerleşim bölgesinin kurulması istenmiştir. Varna'ya yolculukları sırasında asayişleri ve dinlenmeleriyle ilgili konularda devlet tarafında durumla ilgili bilgi verilmesi, bu yolculukta ağır eşyaları ve kıyafetlerini geçici iskân için belirlenen yere taşınması için arabaların ve hayvanların hazır edilmesi istenmiştir. İskânları gerçekleşene kadar 15 yaşından küçük kız ve erkeklere 1'er, büyüklere ise 2'ser kuruş yevmiyenin gidecekleri yerde de verilmesi istenmiştir. Muhacirlerin tam olarak nereye gönderileceklerinin vali tarafından belirleneceği belirtilmiş, bu süre zarfında muhacirlerin misafir olarak uygun yerlerde barındırılmaları istenmiş, yer belirlenir belirlenmez ise bir an önce yola çıkarılmaları Meclis-i Tanzimat'ın kararı gereği olduğu ifade edilmiştir. Durum hakkında Şehremaneti eliyle, evvelden Varna Valisi'ne gönderilen yazıyla meselenin bildirildiği açıklanmıştır. Kendilerinden istenilen şeylerin güzellikle yerine getirilmesi, Varna'da bulunacakları süre boyunca huzur ve rahatlarına önem verilmesi, muhacirlerin tam olarak gidecekleri yer kararlaştırılana kadar ilgili makamların, muhacirlere yevmiyelerini vermesini, kısa süre sonra kesin iskân yerlerinin belirleneceği belirtilerek, belirlenir belirlenmez gönderilmeleri istenmiştir. Çerkes muhacirlerin yaşadığı zorluklara vurgu yapılmış *öz vatanlarını terk ederek zorunluluktan ve sefaletten korunmaları* ifadesiyle hassas

hareket edilmesi istenerek, tapu senetlerinin hazırlanması için yerleşecekleri yer hakkında teferruatlı bir cevap verilmesi ve kış gelmeden yerleştirilmeleri istenmiştir⁴⁶².

3.6. Muhacirlerin İsteklerinin Kabul Edilmemesi Meselesi

İskân konusunda kendilerine gösterilen yerleri kabul etmeyerek başka topraklara gitme arzusunda olan muhacirler, Sadaret'e bu taleplerini bildirmişlerdir. İskân olunacak topraklarda hazırlık yapıldığında ve muhacirler için gerek devletin, gerek ise yerli halkın bir kısım yardım faaliyetleri görüldüğünde başka yerlere iskân talepleri kabul görmemiştir. 28 Şubat 1861 yılında böyle bir durumla karşılaşan Sadaret makamı, İzmir Valisi Osman Paşa'ya gereğinin yapılması adına yazı göndermiştir. Söz konusu bu yazıda; Dağıstan muhacirlerinden Ali Efendi topluluğundan ve aynı zamanda Şeyh Şamil'in yüzbaşlarından Denizli'de ikamet eden Bolad isimindeki kimse, kendisi ile beraber 30 hane ile birlikte Afyon Sancağı'ndaki Hamabad isimindeki yere yerleşmek arzusunda olduğunu, Muhacirin Komisyonu Reisi'nin ve Denizli Kaymakamı'nın yazısı ile beraber gönderdiği belirtilmiştir. Nitekim bu kimseler için daha önceden alınan karar gereği Denizli'de yerleştirilmelerine karar verilmiş ve kendileri için yerli ahalinin yardımları görülmüştür. Böyle olduğu halde onların bir oraya bir buraya gitmek istemeleri hem boşa vakit hem de hazineyi zarara uğratacakları göz önüne alınarak isteklerinin kesinlikle kabul edilmemesi, talimat kararına göre iskân edilmeleri ve barındırılmaları konusunda gayret gösterilmesi ilgili makamdan beklenmiştir⁴⁶³. ifadeleriyle gereğinin yapılması istenerek, Muhacirin Komisyonu meseleyle ilgili bilgilendirilmiştir.

Muhacirlerin iskân için talepleri başlığında geçen belgenin devamı olarak, Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulan belgede ifade edildiği üzere, Dağıstan muhacirlerinin Urfa'ya gidip ardından tekrar Denizli Sancağı'na dönmeleriyle ilgili Sadaret tarafından verilen cevapta; Denizli Meclisi'nden gelen kararnameyle birlikte yerine getirilmesi gerekenlerin kendilerine gönderildiği ve muhacirler hakkındaki şeylerin yapılmasının gerekli olduğu beyanıyla Muhacirin Komisyonu'na bildirildiği ifade edilmiştir. Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulan belgede; adı geçen muhacirlerin eğer ki geldikleri yere yani Urfa'ya geri dönmeleri

⁴⁶² BOA, A.MKT.MHM.168/33, 23 Rebiulevvel 1276.

⁴⁶³ BOA, A.MKT.MHM.211/28, 17 Şaban 1277.

lazım geldiyse de çoğu elbisesiz olup çocukların ve kadınların bulunmalarından ve zikrolunan Urfa uzunca bir mesafe olduğundan dolayı, merhameten komisyonun arz ettiği resmi yazısı üzerine bunlar, bu sebeple Denizli’de tutulmuş ve iskânlarına izin verilmiş olduğu belirtilmiştir. Öyle olmakla beraber bunların o sebeple Denizli’de gösterilen mahalli kabul etmemeleri adeta terbiyesizlik ve cahillik eseri demek olacağından sözlerine bakılmaksızın kış gelmeden yerleştirilmelerinin gerçekleştirilmesi konusunun mahalline yazı ile emir verilmesi lazım geleceği kararlaştırılmış ve adı geçen kararnamede gereğinin yapılması istenmiştir⁴⁶⁴. Muhacirlerin sözlerine ve isteklerine bakılmaksızın kendi iyilikleri için Denizli Sancağı’nda iskân olmaları gerektiği belirtilerek istenmiştir.

Muhacirin Komisyonu ve Sadaret makamı söz konusu konu hakkında yapılması gereken şeyler konusunda bilgi sahibi olmuş, son durum Sadaret tarafından Denizli Kaymakamı’na da ifade edilerek gerekenlerin yapılması istenmiştir. Denizli Kaymakamı’na gönderilen söz konusu belgede; Denizli Sancağı’ndan Urfa’ya haneleri ile beraber giderek sonradan geri dönen Dağıstan muhacirlerinin iskânı hakkında geçmiş olan resmi yazıya cevaben Denizli’den gelen kararnamenin anlaşıldığı belirtilmiştir. Keyfiyet, Muhacirin Komisyonu Reisliğiyle haberleşildiği sırada adı geçen muhacirlerin düzenli olarak geldikleri yere yani Urfa’ya verilmeleri lazım gelirken, bunların çoğu çocuklar ve kadınlar olduğundan dolayı eziyetli yolculuktan koruma ve merhameten belirlenen yerde kalmaları, evvelce komisyonca kararlaştırıldığı ifade olunmuştur. Buna rağmen şimdi bu şekilde yer beğenmemeleri adeta terbiyesizlik demek olacağından, artık sözlerine bakılmayarak kış gelmeden gösterilen mahalle hemen iskân ve barındırılmaları ve eğer içlerinden yine gösterilen yere direnenler ve kararsız olanlar bulunursa o gruhun yani buna ön ayak olanların hemen komisyon tarafına gönderilmesi istenmiştir. Diğerlerinin kendi faydalarına yerleştirilmelerinin lazım geleceği yazılı olarak cevaben ifade olunmuş ve işe hemen başlanması gerektiği açıklamasına yer verilmiştir⁴⁶⁵. Muhacirlerin kararlaştırılan Denizli Sancağı’na iskân olunmaları kesin şekilde istenmiştir.

Muhacirin Komisyonu tarafından, Aydın Sancağı’na iskân olunmak üzere gönderilen muhacirlerin durumlarıyla ilgili Sadaret’e sunduğu raporda; İskân edilmek üzere Aydın Sancağı’na sevk olunarak gönderilmiş olan 274 hane muhacirin, oraya

⁴⁶⁴ BOA, A.MKT.MHM.342/98, 21 Rebiulahir 1282. (Bkz. Ek-8)

⁴⁶⁵ BOA, A.MKT.MHM.342/98, 10 Cemaziyelevvel 1282. (Bkz. Ek-9)

ulaşmalarında yanlarına katılan hususi memurlar tarafından boş bulunan miri araziler kendilerine gösterilerek 15 ve 20'şer hane iskân ve barınmaları teklif olunduğu belirtilmiştir. Nitekim kabul edilmemiş ve bunlar dört hoca takımından ibaret olup, her bir hoca takımıyla farklı farklı mahallerde iskân olunmaları yoluna gidilmiştir. Bu suretle iskân edilmeyi de asla uygun görmeyerek istemediklerini, hep birlikte bir mahalde iskânlarına yeterli yer bulunduğu halde iskân olacaklarını, olmadığında çeşitli memleketlere gideceklerini hocaları vasıtasıyla ifade etmişlerdir. Hâlbuki adı gećen livada o şekilde topluca iskânlarına yeterli arazi durumunun bulunmadığı ve eđer bu sebeple ayrı ayrı iskâna razı oldukları halde her kaza ahali, kendine düşecek hanelerin kendi rızasıyla şerefli bir hizmet olmak üzere karşılıksız olarak yapacakları ifade olunarak belirtilmiştir. Muhacirlerin, mal sandığından verilmekte olan yevmiyelerinin kesilmesi halinde senetlerinden mahrum olacakları ifadesine dair İzmir Valisi Pařa tarafından resmi yazı gönderilen Aydın Meclisi'nin kararnamesinin gönderildiği ifade olunmuştur. Mahalli memurların bu sebeple meydana gelen gayretle, ahali tarafından gerçekleştirileceği açıklanan yardım durumu gerçekten takdire şayan ve layık olsa da adı gećen muhacirler tarafından kabul olunmayarak anlamsız bahane ile vakit geçirmeleri üzüntü vereceği maddeden bulunmuştur. Bu konuda her ne sebeple sadrazamın emirleri buyurulur ise ona göre cevapname yazılacağı açıklanarak bildirilmiştir. Muhacirlerin topluca iskân olunmayı istemekte ısrarları dile getirilmiş, ne şekilde kolaylık sağlanırsa sağlansın isteklerinden dönmedikleri belirtilerek, sıkıntı teşkil eden bu durumda nasıl hareket edilmesi gerektiği sorulmuştur.

Sadaret tarafından, Muhacirin Komisyonu'nun, durum hakkındaki sorusuna ve yapılması gerekenin ne olduğuna açıklık getiren 1 Mayıs 1861 tarihli yazıda; yazıldığı şekilde ve sarılı olarak kararnamenin manası Meclis-i Ali Tanzimat'a gönderilen, adı gećen hocaların ifadeleri ve ısrarlarına itibar olunmaması gerektiği bildirilmiştir. O sebeple ayrı ayrı iskân ve barındırılmalarının lazım geleceğini ifade ederek, açıklanmakla keyfiyetin yazılı mahalle bildirilmesi ve yazılmasından dolayı mektuplanmış kararnamenin karşılığının gönderilmiş olduğu ifade edilmiştir. Bu yazıdan hareketle mesele hakkında ne şekilde harekette bulunulması gerektiği açıklanmıştır.

Sadaret tarafından gelen emre göre davranılmışsa da, bu durum muhacirler arasında bir kısım tepkilere yol açmıştır. Ortaya çıkan yeni durum karşısında ne şekilde harekette bulunulması gerektiği yine Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e

sorulmuştur. Muhacirler için uygun emirlerin verilmesi tavsiyesinde bulunulduğu, Muhacirin Komisyonu'nun söz konusu yazısında; büyük vezirin bu cevapnamesi dikkatlice incelenerek anlaşılmıştır. Bir şey beklemeden tarif olunacağı üzere, geçende o yöreden kadim vatanlarına geri dönmek arzusuyla Seyyid Paşa'ya gelen 900 kadar muhacirin böyle geri dönmeyi seçmeleri, karışık şekilde iskânı kabul etmediklerinden meydana geldiğinden dolayı olduğu belirtilmiştir. Şimdi bunların sadrazamın cevapnamesi üzere ayrı ayrı iskânlarına başlandığı, eğer bunlar da kabul etmeyip geri dönmeye kalkışacakları ihtimal dâhilinde bulunduğundan, adı geçen muhacirlerin topluca iskânları mümkün olmadığı halde, Aydın Meclisi'nin sarılı kararnamesinden açıklandığı üzere, her bir hoca takımıyla birer mahalde iskân ettirilmeleri ve hanelerinin inşasında da yerlilerce teşvikler ve tesirli isteklendirmelerin yerine getirilmesi umulduğu belirtilmiştir. Yerli ahaliden gayreti ve cömertliği, taraflarından da yardımların mümkün olması ve yerine getirilmesiyle güzel iskânları ve barındırılma sebeplerinin elde edilmesi umulmakla, uygun olan emirler buyrulur ise o konuda bir parça sadrazamın emirnamesinin yazılması talebiyle ifade olunmuştur⁴⁶⁶.

Sadaret tarafından verilen emir neticesinde, karışık şekilde iskân olunmaları istenen muhacirler, bu duruma tepki göstererek 900 kişi gibi önemli bir sayıyla Seyyid Paşa'ya gelerek uygulanacak duruma rıza göstermedikleri, yine ısrar edilirse Kafkasya'ya geri döneceklerini belirtmişlerdir. Durumun anlaşılmasının ardından Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e gönderilen bu belgede emre uygun harekette bulunulduğu, lakin sıkıntı çıkabileceği ihtimal dâhilinde olarak bir kısım alternatifler sunulmuştur. Bu alternatiflerde muhacirlerin tamamen karışık şekilde iskân edilmesi yerine her bir hocanın başında bulunduğu topluluğun farklı yerlere iskân edilmesinin düşünülebileceği belirtilmiştir. Bunun yanında yerlilerin hane yapımında ve diğer işlerde teşvik edilmesiyle beraber, devlet tarafından yapılacak yardımların da gerçekleşmesi neticesinde güzellekle iskân olunmalarının umulacağı belirtilmiştir. Olay hakkında Meclis-i Tanzimat tarafından konuyla ilgili meselenin Meclis-i Tanzimat'ta okunduğu, nihayetinde ise hocaların iskândan vazgeçeceklerini ifade ettikleri sözlerine itibar edilmeyip, ayrı ayrı iskân edilmelerinin istendiği belirtilmiştir⁴⁶⁷.

Meseyle ilgili İzmir Valisi Seyyid Osman tarafından 16 Mart 1861 yılında Sadaret'e gönderilen yazı şu şekildedir; (*İskân edilmek üzere Aydın'a gönderilen 274*

⁴⁶⁶ BOA, A.MKT.NZD.351/64, 29 Şevval 1277.

⁴⁶⁷ BOA, A.MKT.NZD.351/64, 14 Şevval 1277.

hane Çerkes muhacirlerinin 10'ar, 15'er, 20'ser sancağın iç kısımlarında yurtlanmayı ve yerleşmeyi kabul etmeyerek hepsi birden bir yerde iskân olunmak ısrarında oldukları ifadesine dair Aydın mahallinden gelen iki parça kararname, komisyonca görüldüğü ve buyurulduğu üzere sarılı bir şekilde sunulmuş ve üslubunca bildirilmiştir. Adı geçen muhacirlerin bu surette topluca iskânlarına yeterli arazinin hali uygun olmayıp bu suretten, daha sonra verilegelen yevmiyeden dolayı hazineyi sıkıntıya sokması sebebiyle gereğinin yerine getirilmesi bir kişinin görüşüne bağlı olmakla o konuda olacak görüş taraflarınca hızlı bir şekilde, emrin yazılması konusunda emir ve ferman emir sahibine aittir).⁴⁶⁸ ifadeleriyle iskân olmak istemeyen muhacirlere yevmiye verilip verilmeyeceği meselesi sorulmuştur.

İzmir Valisi Seyyid Osman tarafından sorulan soruya cevap veren, aynı zamanda muhacirlerin isteklerindeki ısrarını uzun ve teferruatlı şekilde anlatan Muhacirin Komisyonu, ilgili yazısında; daha önce kaymakam paşa tarafından mektup ile arz olunarak açıklanan suretiyle, iskân edilmek üzere Aydın Sancağı'na gönderilen çok sayıda muhacirin iskân şekli ve yerleşmeleri henüz gerçekleşmemiş olduğu belirtilmiştir. Adı geçen muhacirlerin emir sebebiyle bir an evvel iskânlarına, ziraat ve çiftçilik sebeplerinin ayrıntılarıyla tamamlanmasını emreden 4 Recep 1277 günüyle tarihlenerek gelen sadrazamın emirnamesinin anlaşıldığı belirtilmiştir. Bu sebeple adı geçen kaymakam, zikrolunan liva meclis-i azasından İbrahim Bey'i yanına alarak bizzat kazalara gittiği ifade olunmuştur. Muhacirlerin gelme zamanlarında bir kısım emirler hükmünce dağıtılan ve bölünen kazalarda evvela istenilen şey ve lüzumlu olan hallerinin refahı ve emniyetleri gözden geçirilerek olgunluk derecesinde olduğunun görüldüğü açıklanmıştır. Bununla beraber teşrifat ve tesirli isteklendirmelerin yanında, buldukları mahallerde bir an evvel iskân ve barınmalarının da ortaya çıkmasıyla, ziraat ve çiftçiliğe alışmaları konusuna çalışılmış ise de etkili olunamadığı bildirilmiştir. Bunlar büyük şehirlere yurt tutma ve iskân arzusuyla vatanlarını terk ederek meşakkatli yolculuğa çıkıp halifeye sığınmış bir takım garipler olduğundan, bu sebeple İslam milletinin hürmete layık misafirleri buldukları ifade edilmiştir. Bu yönüyle olan hatırlarından dolayı, adı geçen liva içerisinde araştırılarak parça parça bulunmuş olan arazinin haline göre 10'ar, 15'er, 20 ve 25'er hane olarak iskân ve barınmaları da teklif olursa da buna dahi kesinlikle rıza göstermedikleri belirtilmiştir. Bu Çeçen muhacirlerinin, dört kişi hoca kabilesi olarak 274 haneden ibaret bulunduğu

⁴⁶⁸ BOA, A.MKT.NZD.351/64, 4 Ramazan 1277.

açıklanmıştır. Çalışıp çabalananarak, iskânın mümkün olması adına çareler aranarak, her bir hoca kabilesinin başka başka mahalde iskân olunması yoluna gidilerek, bu sebep bile açıklandığı halde asla kabul etmedikleri bildirilmiştir. Önceki ve sonraki mazbatalar yazılarak arz edildiği sebebiyle hep birlikte bir yerde iskânları ve barınmaları meselesi muhacirlerin akrabalarına açıklandığında *“hocalarımız bilir, anlar, nasıl ister ve ne sebeple karar verirler ise ona razıyız”* demekten dönmedikleri belirtilmiştir. Adı geçen hocalar ile bazı laf dinleyenlere keyfiyet irade ile akılları erecek şekilde geniş ve derin anlatıldığı ifade olunmuştur. Karışık şekilde iskânlarına asla ve kat’a rıza göstermediklerinden başka, istedikleri bir yerde iskân ve barındırılmamaları suretinde, istedikleri gibi bir yer bulmak üzere büyük şehirlerin bir kısım yerlerine gideceklerini kesinlikle bildirerek cevap vermişlerdir. Bu sebeple adı geçen Liva içerisinde iskânları için topluca yerleşmelerine uygun bir arazinin bulunamayacağı ifade edilmiştir. Bununla beraber adı geçen muhacirlerin, adı geçen Liva’ya ulaştıkları günden itibaren, yerli halk tarafından haklarında her türlü hürmet, iyi karşılanmak ve yardımların yerine getirilmesinde, caiz görülmesinde asla kusur olmadığını görüldüğü belirtilmiştir. Her bir kazadan getirilen 2’şer âzâ ile yapılan müzakere ve karar üzerine adı geçen kazalardan gelen kararnameler gereğince, muhacirler parça parça temin edilen arazinin durumuna göre, grup grup iskâna razı ve talip oldukları takdirde, her kaza ahalsinin payına düşen hanelerin karşılıksız olarak rıza dâhilinde inşa olunacağı ifade edilmiştir. Ancak kişiliklerinden ve rızalarının olmamasından dolayı şimdilik iskân ve yurtlandırılmaları mümkün olmamıştır. Adı geçen muhacirler adına sadrazamın emirnamesinde bir kişi için günlük yarım okka ekmek bedeli olarak 40 para, mal sandıklarından verilmekte olup kesilmesi halinde senetleri kastetmelerine davet edeceğinden, bu harekete razı olmamaya cesaret gösterebilecekleri ihtimalinin sorulduğu belirtilmiştir. Bu sebeple adı geçen muhacirlerin emirle iskân hareketleri ve yevmiyelerinin bol olarak verilmesi hakkında buyurulacak olan iradenin hızlıca yazılması istenmiştir⁴⁶⁹. Teferruatlı şekilde mesele belirtilmiş, ifade edilen durumla ilgili cevap verilmesi istenmiştir.

Denizli ve Manisa taraflarına iskân olunmuşken İzmir’e gelip geri dönme talebinde bulunan muhacirler hakkında İzmir Valisi Osman Paşa’ya yazılan yazıda, Sadaret tarafından ilgili eyalete durumun sağlıklı şekilde bir an önce çözülmesi, çözülmediği ve bu duyulduğu taktirde mesul olacağı ifadeleriyle, adı geçen muhacirleri

⁴⁶⁹ BOA, A.MKT.NZD.351/64, 29 Şaban 1277.

bir an önce güzellekle iskân etmesi istenmiştir. *Denizli ve Manisa taraflarından İzmir'e gelip geri dönme talebinde bulunan muhacirler hakkında ne yapıldığı ve nasıl iskân olduğu, zira bunlar hakkında işitilen haberler çok yolsuz olup böyle yolsuz şeyler yalnız orada ortaya çıktığından ve bu halin de sonradan kanun ile saltanata ulaşacağı tarafla hakkınızda mesuliyet azarlamayı gerektireceğinden, ona göre hareketle bunların hemen güzellekle iskânlarıyla keyfiyetin yazılmasına girişilmesi.*⁴⁷⁰ Şekliyle ifade olunmuştur. Bu defa Denizli Sancağı'na iskân olunmak üzere sevk edilen Dağıstan muhacirleriyle ilgili olan belgede, kendilerine gösterilen yeri beğenmemeleri, İzmir Valisi'nin, Sadaret'e gönderdiği evrakta anlatıldığı ifade edilmiştir. Hem o evrağın hem de yazılan kararnamenin, Muhacirin Komisyonu'na gönderildiği belirtilmiştir. Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na gönderilen yazıda meselenin incelenmesi, sonucunun bildirilmesi istenmiştir⁴⁷¹.

Dağıstan-Kumuk kabilesi muhacirlerinin Denizli Sancağı'nda belirtilen yere iskân edilmesinin ardından, ilgili yerin sahibinin olduğu söylentilerinin ardından önde gelen hocaları aracılığıyla İstanbul'a gelerek, Muğla'ya ya da Sivas-Uzunyayla bölgesine iskân olunmak istenmesi, fakat bu durumun kabul edilmemesiyle ilgili olan mesele, ele alınan belge aracılığıyla anlaşılmıştır. Sadaret tarafından İzmir Valisi Osman Paşa'ya 3 Eylül 1861 tarihinde gönderilen yazıda; Dağıstan'ın Kumuk kabilesinden daha önce Denizli'ye iskân için gelen 120 hane muhacir 10 aylık bir süre zarfında adı geçen liva, kasaba ve köylerinde karışık olarak yerleştirildikleri beyan edilmiştir. Günlük olarak her birerlerine 20'şer para verilmesine nazaran kendilerine iskânları amacıyla adı geçen mahal içerisinde bulunan Karahayri ve Eski Ahmedli Medresesi'nden, ifade olunan nehre kadar gösterilmiş olduğu belirtilmiştir. Söz konusu olan bu arazinin sahibi var denilerek yerleşimin engellendiğinden iskânın gerçekleşmemesi durumunda Muğla Kazası içerisinde Dalaman isimindeki mahalde, ya da Sivas Sancağı'nda bulunan Uzunyayla'ya nakilleri ile iskânları konusunda toplanan adı geçen muhacirlerin, İstanbul'a gelerek Uzunyayla bölgesine gönderilmeleri ricasında buldukları ifade olunmuştur. Muhacirler adına Hoca Abdüsselam Efendi ve Devlet Mirza isimli kimselerin bu istekleri lüzumsuz masraf olacağından ve bu meselenin emsallerine kötü örnek oluşturacağından, reddedilmesi istenmiştir. Ayrıca kendilerine gösterilen arazinin uygun olmadığını ve sahibinin başkası olduğunu

⁴⁷⁰ BOA, A.MKT.UM.469/61, 22 Şevval 1277.

⁴⁷¹ BOA, A.MKT.NZD.398/69, 6 Şaban 1278.

söyleyerek iskânlarına mani olan kimselerin Denizli Meclisi azasından olup, olayda menfaati olduğu açıklanmış ve bunun diğer azalar vasıtasıyla çözüleceği bildirilmiştir. Nitekim toplanmış olan muhacirlerin adı geçen mahalde ya da Denizli'de münasip ve ziraate uygun bir yerde, buraları olmazsa talimatlara uygun şekilde hızlıca iskân olunmaları ve barındırılmaları istenerek Muhacirin Komisyonu tarafından alınan izinin Denizli Kaymakamı'na bildirilmesi istenmiştir. Muhacirlerin durumlarının perişan ve sefalette olması, şimdiye kadar ise bu halde olmaları doğru olmadığından keyfiyet Denizli Kaymakamı'na yazı ile bildirilmiş, adı geçen kaymakamdan durumun gereği gibi istenilenleri güzellikle yerine getirmesi ve keyfiyeti yazı ile bildirmesi istenmiştir⁴⁷².

Muhacirlerin meseleyle ilgili taleplerine cevaben; kabul edilmesi durumunda benzerlerine karşı kötü örnek oluşturacağından ve bu isteğin lüzumsuz olup, devlet adına gereksiz masraf oluşturacağı, talebin kabul edilmemesine sebep teşkil etmiştir. Denizli Sancağın'daki ilgili bölgeyle ilgili söylentilere karşı önlem alınacağı da hatırlatılmıştır. Muhacirlerin durumlarının sefalet içinde olması ve Denizli'de münasip yerlere bir an önce talimatlara uygun şekilde yerleştirilmeleri ilgili makamlara bildirilerek istenmiştir. Durum hakkında Muhacirin Komisyonu'na da bilgi verilmiştir.

Yine Muhaceret hareketinin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olan 1862 yılında deniz yoluyla Amasya'ya gelen ve burada bir müddet geçici iskân yerlerinde bulunan Çerkes muhacirleriyle ilgili nerelere ve ne şekilde iskân olmaları gerektiği, Sadaret tarafından Amasya Mutasarrıfı Salih Paşa'ya ve Muhacirin Komisyonu Reisliği'ne yazılmıştır. 7 Mayıs 1862 tarihine tekabül eden söz konusu bu yazıda; kış mevsiminde Amasya'ya gelip misafir olarak yerleşmekte olan 3.453 nüfus Çerkes muhacirinden, bir takımının iskân edilmek üzere Kütahya ve Ankara sancaklarına gönderileceği yerde, yerleşmek ısrarında bulunanların hakkında hoş muamele olunması gerektiği Muhacirin Komisyonu Reisliği'ne gönderilen mazbatada ifade edilmiş olduğu belirtilmiştir. Bunların zikredildiği üzere Urfa ve Diyarbakır tarafına sevk edilerek gönderilmeleri kararlaştırılmış olduğundan, bu yolda olan ısrarlarına bakılmayıp geçmiş yazı sebebiyle, havalar müsait oldukça hemen teşvik edilerek, zikrolunan mahallere gönderilmeleri uygun görülmüş olduğu beyan edilmiştir. Gereken durumun yerine getirilmesi konusunda çaba harcanması ilgili makamdan istenmiştir. Ayrıca Muhacirin

⁴⁷² BOA, A.MKT.MHM.234/32, 27 Safer 1278.

Komisyonu'na, gönderilen yazının anlaşıldığı ve adı geçen mutasarrıfın yazısıyla beraber, ilgili mazbatanın sarılı olarak gönderildiği belirtilmiştir⁴⁷³. “*Bu yolda olan ısrarlarına bakılmayıp geçmiş yazı sebebiyle, havalar müsait oldukça hemen teşvik edilerek, zikrolunan mahallere gönderilmeleri*” ifadelerinden anlaşıldığı üzere belirlenen yere iskân olunmaları istenmiştir. Bu isteğin olmasında muhaceret hareketlerindeki yoğunluğun ve ilgili makamların, herkesin isteğini karşılayamayacak derecede meşgul olmasının da şüphesiz etkisi olmuştur.

Genel itibariyle geldikleri topraklarda istediklerini bulamadıkları, çoğu zaman ise taleplerinin kabul edilmesi için bir bahane olarak kullandıkları üzere muhacirler, geri dönmek istediklerini sıklıkla söylemişlerdir. Bu durum belgelerde de karşımıza çıkmakta olup, duruma karşı önlem alınması, muhacirlerin bu düşüncelerinden döndürülmesi ilgili makamlardan istenmiştir. 17 Nisan 1861 tarihinde Hariciye Nezareti tarafından İzmir Valisi'ne gönderilen yazıda belirtildiği üzere; (*Aydın tarafına hicret etmiş olan Tatarların, bugün Rusya memleketlerine geri dönmek niyetiyle İzmir'e gelerek zorla pasaport talebinde ve konsoloshaneyi basmak niyetinde oldukları haber olundu. Bunların geri dönmelerine Rusya Devleti tarafından müsaade edilmeyeceği ve giderlerse kabul olunmayıp iade olunacakları yönüyle bu sebeple isteklerinin zıddı bir hareketin ortadan kaldırılması ve gereğinin adı geçen devletin konsoloshanesine gerekli olan yardımın ortaya koyulması sebebiyle elde edilmesi temenni olunur*).⁴⁷⁴ ifadeleriyle açıklanmış, İzmir Valiliği tarafından gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.

İskân edilmek üzere Kütahya'ya gönderildikleri halde büyük bir kısmı eski vatanları Kafkasya'ya dönmek amacıyla Sivas ve Erzurum'a doğru yola çıkan Çerkesleri ikna etmek için, Sadaret tarafından yol güzergâhındaki vali ve mutasarrıflara bir kısım emirlerin gönderilmesi, Muhacirin Komisyonu'nca istenmiştir. 4 Haziran 1861 tarihinde Sadaret'e yazılan yazıda; Çeçen muhacirlerinden, Hoca Mustafa, Tatar Han, Hüseyin ve Memiş efendiler takımlarından olup, evvelce iskân edilmek üzere Kütahya Sancağı'na gönderilmiş olan 160 hane nüfustan, 130 hane nüfus, kara yoluyla eski vatanlarına geri dönmek niyetiyle Kütahya'dan hareketle, Sivas ve Erzurum yolu üzerinden yola çıktığı bildirilmiştir. Bunlardan 7 hane, Dersaadet'e gelmiş olduğundan adı geçenlere komisyon tarafından hane inşası, öküz, tohum ve iskânlarına kadar fukaralarına ekmek verildiği belirtilmiştir. Bunun gibi yapılan yardımlar açıklanarak adı

⁴⁷³ BOA, A.MKT.UM.562/66, 8 Zilkade 1278.

⁴⁷⁴ BOA, HR.MKT.373/84, 6 Şevval 1277.

geçen muhacirlerin güzellikle iskânlarıyla, alıkonulmaları sebeplerinin elde edilmesi yarınki posta ile Sivas mutasarrıfı paşaya gönderilerek ayrıntılı şekilde haber verildiği ifade olunmuştur. Nitekim bunlar, Konya, Ankara, Sivas ve Erzurum taraflarından geçeceklerinden, tesirli tebligatın gönderilmesiyle adı geçenlerle ilgili muvaffak olunmasına dair, Konya Valisi'yle Sivas Mutasarrıfı'na, Ankara'ya, oradan geçtilerse ileri bölgelerde oyalandırılmaları için Erzurum Valisi'ne emir verilmesi hakkında Sadaret'e yazılması ve gönderilmesinin komisyonca ele alındığı açıklanmıştır⁴⁷⁵.

Erzurum'a gitmek isteyen Çeçen muhâcirlerinin İzmir'de buldukları yerlere uyum sağlayamamaları durumunda havadar olan yerlere nakledilmeleri ve vilâyet dışına çıkarılmamaları Sadaret tarafından istenmiştir. 16 Eylül 1861 tarihinde Sadaret tarafından İzmir Valisi Osman Paşa'ya meseleyle alakalı; Çeçen muhacirlerinin Erzurum'a gitmek ısrarında bulunmalarının yanlış düşünceden öte olmadığı anlaşılıp izin verilemeyeceğinden, böyle olmakla beraber buldukları mahallin havasına uyum sağlayamadıkları belirtilmiştir. Bundan ve başka cihetten gerçek mazeretleri olduğu halde, eyaletin içerisinde havadar mahallere nakledilmeleri, başka taraflara salıverilmemeleri gerekli olacağından ona göre gereğinin yerine getirilmesi ilgili makamdan istenmiştir⁴⁷⁶.

3.6.1. Muhacirler Adına Şikâyete Dair

Muhacirlerin yer beğenmemeleri, mizaçlarının sert olması, bazı hareketlerindeki ve davranışlarındaki katılık, bölge idarecilerinin merkezle yazışmalarına konu olmuştur. 5 Mayıs 1861 tarihinde İzmir Valisi Seyyid Osman tarafından Sadaret'e söz konusu durumla ilgili ne şekilde hareket etmek gerekeceği sorulmuştur. Yazının içeriğinde;

İskân edilmek üzere İzmir Eyaletinde bulunan Çeçen muhacirlerinin bazıları iskânı kabul etmeyerek bu bölgeden gitmek ve memleketleri tarafına yola çıkmak sevdasında oldukları evvelce tarafınıza gönderilen telgrafnamede danışılmış, cevaben emirnameniz üzere o toplulukların gitmelerine mani olunmaması istenmiştir. Fakat günlük ve diğer günlerde yardım olunmayacağına muhacirlerin akıllarına sokularak anlatılması konusu, gerekenlere bildirilerek yazıldı. Ve bunların kendi iradeleriyle

⁴⁷⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, a.g.e, C. II, Belge No: A.MKT.NZD.355/7, 25 Zilkâde 1277. s. 235.

⁴⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, a.g.e, C. II, Belge No: A.MKT.UM.499/78, 4 Rebîulevvel 1278, s. 240

izinsiz Manisa'dan İzmir'e gelmiş olan bütün han takımının yanında nüfusları bilinen muhacirlere de böylece cevap verildi. Nitekim adı geçen muhacirler pişman olarak iskân edilmek üzere yine Manisa'ya geri gittiler. Gidenlerden ayrı bulunan 950 nüfusun, 20 Şevval 1277 tarihinde Rusya Vapur'uyla İzmir'den gitmiş oldukları zikredilen tarihte telgraf ile tarafınıza yazı ile arz edilmiş idi. Bunu takiben gelen sadrazamın telgrafnamesinde bunların bu şekilde geri gelmeleri saltanatın kanunlarına dokunacağı ve bu konuda bazı anlatılan yolsuzlukların uygun görülemeyeceği ifade edilmişti. Nitekim telgrafnamenizdeki iradenizle muhacirler için sadece yer gösterilmekle iskânlarının tamamlanmamış olduğu, onlar için lüzumlu olan hanelerin yapılması, çift araç-gereçlerinin ve diğer malzemelerin tedariki gibi haklarında kolaylaştırmalarla yerine getirilen ziraat ve çiftçiliğe alıştırılmaları buyurulmuştu. Malum olan sadrazamın buyurduğu üzere zikredilen eyalet içerisinde iskân olunmak üzere evvelce ve sonradan gelen muhacirler, iki kısma ayrılmış olup bir kısmı Çerkes, diğer kısmı Kırım ve Dağıstan, Çeçen ve Nogay muhacirleri olarak oluşturulmuştur. Zikredilen Çerkes muhacirleri için gelen talimat adı geçen muhacirlerin zikredilen eyalet içerisinde bulunan arazinin, durumunun uygunluğu halinde iskân edilmeleri istenmiştir. Ayrıca muhacirlere gerekli olan hane ve diğerleri miri tarafından satın alınmış ve inşası açıklanmış olmaktan dolayı, bunların gelme zamanlarında, hususi memurlar tayin olunmuştur. Zikredilen muhacirlerin çoğu Aydın Sancağı'nda, Tire Kazası civarında, Havuz Başı isimli mahalde ve birazı İzmir'e bağlı Mandiçe Kazası toprağında bulunan, Akça Kaya Çiftliği'nin dağılmış, gizli tutulan hissesinde kendi istedikleri gibi iskân olunmuşlardır. Taraflarınca yazıldığı üzere haneleri inşa ve diğer araç-gereçler satın alınmış ve özen gösterilmiş, kusurlu olanlar da yapılmakta bulunmuştur. Zikr olunan Dağıstan ve Çeçen ve benzeri muhacirleri için mahallerinde memurlar tarafından yapılan devamlı teşvikler ve tam ilerlemeler ile ahali tarafından haklarında her türlü yardım gereğinde en küçük bir kusur olunmamıştır. Kendilerine uygun verimli yerler ve köyler gösterilmiş olduğu halde 2 Şevval 1277 tarihinde tarafınıza sunduğum yazımda açıklanarak arz edildiği sebebiyle, adı geçen muhacirlerin böyle bahanelerle vakit geçirdikleri ifade edilmiştir. Ayrıca haklarında asla hürmetsizlik yapılmayıp, yardımdan çekinilmeden her türlü kolaylıkların ve yardımlaşmanın yerine getirildiği ve getirilmekte bulunduğu aşikârdır. Bu değerlendirmeye bu sıkıntıya düşmeleri, bu tarafta barınma ve iskânı kabul etmediklerinden dolayı iskânlarının gerçekleşmesi emrinde kendilerine açıkça belirtilse de, inatçı mizaçları sebebiyle, semtin muhalifliğinde bulunarak, karşılığa davet eden

hallerin ortaya çıkmasına sebebiyet verecekleri, suçları delil olarak tarizden bulunmuştur. Ve bunların kabile başları, reisleri ve beyleri sözüyle hareket etmekte oldukları, bu ısrarı da onlar ortaya çıkardıklarından, adı geçen muhacirlerin iskânlarının gerçekleşmesi tek o beylerinin söylediği sözle hareket ederek ona saygıya ve edebe bağlı görünmüştür. Adı geçen reislerinden bazıları önceden beri gizli ve açık olarak Rusya memurlarına müracaatla bu itaatsiz tavra, onların tahrik ve teşvikiyle küstah olageldikleri de kesin bulunmuştur. Aydın'dan gelen sarılı şekilde sunulan evrak okumasından da anlaşılacağı üzere, bunlar bu havaliye geleli beri sahip oldukları ahalinin yardımı ile vakit geçirmek ve rahata alışmış olduklarından iskânlarının gerçekleşmesi değerlendirilmesinde kendi elleriyle geçimlerinde kazanç olacak zahmet ve meşguliyeti göze almadan hemen ahali yardımıyla bir vakit geçirmek niyetindedirler. Acele iskânlarının istenmesi durumunda da, geri döneriz cevabıyla mahalli hükümete, kanununa uyar gibi görünmeyi adet etmek düşüncesinde oldukları anlaşılmıştır. Ve ahali ise, bunların zulmünden yana, günbegün ağırlıklarından şikâyetçi buldukları, tarafınıza anlatılmış bu konu ile ilgili buyurulacak iradede ümit edilen keyfiyetin açıklanarak arz olunmasıyla bu konuda ve her halde emir ve ferman emir sahibine aittir⁴⁷⁷.

İzmir Valisi Seyyid Osman'ın Sadaret'e yazdığı söz konusu bu yazıda, belgelerin kıyaslanmasıyla Çerkeslerin yapmış oldukları olumsuz hareketlere bir kanıt oluşturulmaya çalışılmış olduğu aşikârdır. İlgili belgede teferruatıyla anlatıldığı gibi, iskân edilmek için yönlendirilen Çerkeslerin bunu kabul etmemesi, edenlerin de iskândan önce ve sonra kendilerini toparlayana kadar devletten yevmiye alabilmek adına bu süreci uzattığı ifade edilmiştir. İsteklerinin zıttına yapılan hareketlere karşı bir tepki olarak geri dönme talebinde buldukları da ilgili belgede belirtilmiştir. Kabile beylerinin sözlerine göre hareket ettikleri, nasihatleri dinlemeyerek asayiş adına olumsuz davranışlarda buldukları da belirtilmiştir. Memurların ve bölge halkının kendileri için ciddi şekilde çaba sarf etmelerine rağmen onların itaatsiz tavrından ve sert mizaçlarından ahalinin de yavaş yavaş rahatsız olduğu belirtilerek konuyla ilgili gereken emirlerin verilmesi istenmiştir.

Teke Sancağı'nda iskân edilen Çerkes muhâcirleri arasında güvenliği bozmakta önde giden ileri gelenleri ile Çerkesleri bozgunculuğa sevkeden yerli ahalden bir

⁴⁷⁷ BOA, A.MKT.UM.470/16, 24 Şevval 1277. (Metin Sadeleştirilmiştir.) (Bkz. Ek-13)

kişinin başka yere gönderilmeleri meselesi 22 Ağustos 1893 tarihinde padişaha arz edilmiştir. İlgili yazıda; Teke Sancağı içerisinde iskân edilen 140 hane Çerkes muhaciri asayiş ihlal ederek, son olarak iki kişinin ölmesine, birkaç kişinin yaralanmasına sebep olan ağız kavgasına cüret ettiklerinden bahisle bunlardan yönetici takımını oluşturan 12 hane halkın, Halep Vilayeti'nde bir mahalde iskânına karar verildiği belirtilmiştir. Teke eşrafından olup, Çerkesleri fesada teşvik eden Cemal Bey'in, muhacir bulunmayan bir bölgede geçici olarak ikamet ettirilmesinin gerekli olduğu ifade olunmuştur. Gereğinin yerine getirilmesi aceleyle yapılmış, telgrafla Konya Vilayeti Meclis-i İdaresi tarafından mazbatayla arz edilmiş ve yazıyla bildirilmiş olup, Konya gibi mühim bir mahalde bu gibi uygunsuzluğun ortaya çıkmasının kesinlikle caiz olmadığı, gereken halin etraflıca düşünüldüğü, ona göre tebligatın yerine getirilmesinin gelecek emre bağlı olduğu belirtilmiştir⁴⁷⁸.

3.7. Kafkasya'da Vuku Bulan Çatışmalara Dair

Rusya XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya üzerinde hâkimiyet girişimlerine hız vermiş, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise işgal faaliyetlerini daha da arttırmıştır. On yıllarca Rus hâkimiyetine karşı topraklarını savunan Çerkesler, kayıp verdikleri gibi Rusya'ya da ciddi derecede hem askeri hem de ekonomik anlamda zarar vermişlerdir. Kırım Savaşı'nın ardından Kafkasya'yı kesin zapt etmeye karar veren Rusya, bu emeli doğrultusunda sert önlemler alarak topraklarını savunan insanları yurtlarından sürmüş, en nihayetinde de bölgeye hâkim olmuştur. Rus baskısıyla oluşan muhaceretin devam ettiği, bir yandan bölgesel çatışmaların sürdüğü 3 Nisan 1863 yılında, Osmanlı Devleti'nin Tiflis Konsolosu Pertev Efendi, Hariciye Nezareti'ne sunduğu bir yazıda çatışmayla ilgili bilgiler vermiştir. Konsolos, yazısında; *Grandük Mişel'in Tiflis'e gelirken Kafkasya'nın sağ tarafından geçtiği zaman, Rusya askeriyle Çerkesler arasında ortaya çıkan savaşla ilgili aldığım haberlerin nezaret tarafına yazılarak sunulmasıyla övünç duyarım. Adı geçen Peşki mevkiinde bulunan Gragozski siperlerinden geçtiği vakit, maiyetinde bulunan askeri gücü 7-8.000 kişiden ibaret olarak adı geçen askerler, bu seferde daima Kuban Nehri'nin sol sahilleri boyunca gitmekte oldukları halde, kendilerine kesintisiz olarak hücum etmekte olan Çerkesler*

⁴⁷⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü a.g.e, C. II, Belge No: İ.HUS.15/1311, 9 Safer 1311, s. 353.

birçok adam, mühimmat ve eşyalarını telef etmişlerdir. Şubatın 28'inde Ovanuba ve Rignonis Nehirleri arasında Abazah Kabilesi dağlılarından oluşan bir grup, Rusya askerinden en küçük bir grup ordunun yan tarafından, ikinci bir gafiletle hücum ederek birçok adam telef etmişler, piyade ve dragon süvari askerleri toplu oldukları halde, bunları güçlükle def edebilmiştir. Bu savaşlarda Rusya askerinden biri savaş yaveri ve ikisi miralay olmak üzere gerek ölü ve gerek esir 25 zabıt telef olmuş, 300 nefer ölü, 100 nefer de esir düşmüş olduğu rivayet olmaktadır. Buna oranla Çerkeslerin telefleri çok azdır...⁴⁷⁹ ifadelerine yer vermiştir. Çerkeslerin, Rus askerlerine birden çok saldırılarda bulunarak, onların eşyalarını ve mühimmatlarını aldıkları ifade edilmiştir. Bunun yanında Rus ordusundan çok sayıda ölü ve esir alınmış olduğu, Çerkeslerin kaybının ise az olduğu, konsolos tarafından ifade edilmiştir. İlgili yazı temize çekilmiş, aslı ise hariciye odasına verilmiştir⁴⁸⁰.

3.7.1. Sürgün Sırasındaki Ölüm ve Sıkıntılara Dair

Sürgün için Kafkasya limanlarından Osmanlı Devleti'ne, daha çok gemilerle taşınan muhacirlerin yaşadıkları ciddi anlamda insaniyet için acı verici olmuştur. Sayıları binleri aştığı halde Kafkasya limanlarında muhacereti zor şartlarda bekleyen muhacirler, onları son duraklarına götürecek gemilerin sayısındaki yetersizlik anlamında da sıkıntılar yaşamıştır. Rusların, Kafkasya'ya egemen olduğunu bildirdiği 1864 yılında yaşanan muhaceret tam anlamıyla sürgün olup, doğurduğu sonuçlar itibariyle ise bir soykırımdır. Muhacirlerin gemilere bindirilmeleri esnasında Rus memurları, yüzyıllardır Kafkasya'nın yerlisi olan bu insanları topraklarından çıkarmak için acele etmiş, bu durum yaşanmış olan olaylarda görülmüştür. Çerkesler arasında anlatılagelmesinin yanında, ağıtlara da konu olan Rus memurlarının, gemilere bindirmelerdeki zorlayıcı tutumu yaygın şekilde ifade edilmektedir. Bu konu hakkında Osmanlı Devleti'ne gelen şikâyetler de olmuş, sonucunda olayın aslının araştırılması istenmiştir. Mesele araştırılarak Sadaret'e bildirilmiş, Sadaret de Muhacirin Komisyonu'na yazdığı yazıyla, kendisine bildirilen durum hakkında, ifade edilen kurumu bilgilendirmiştir.

⁴⁷⁹ BOA, HR.TO.322/56, 13 Şevval 1279.

⁴⁸⁰ BOA, HR.TO.322/56, 20 Muharrem 1280.

31 Aralık 1864 yılında Sadaret tarafından Muhacirin Komisyonu'na gönderilen yazıda, anlatılagelen olayların aksine olarak, yaşananların Rus memurlarının sorumluluğunda olmadığı, Çerkeslerin kendi yaşadıkları nedeniyle son derece kederli olduklarından, bir an önce bölgeyi terk etmek istedikleri, bu sebeple gemilere doluştuklarından izdiham olayları gerçekleştiği ifade edilmiştir. Teferruatlı olarak yazıda; *Çerkes muhacirlerinin nakil şekilleri hakkında cereyan eden uygunsuzluktan dolayı bazı ihtarlar ve o konuda kabul edilmesi lazım gelen tedbirleri içine alan, Meclis-i Sıhhiye'den verilen emirlerle lâyiha tercümesi, Tophaneden bildirilen tezkere ile beraber, sarılı şekilde gönderildi. Vapura istif şeklinde konulanlar, memurların vakitsizliğinden dolayı olmayıp vatanlarından ayrıldıktan sonra yüksek keder gördükleri, eziyet veren muameleden muzdarib ve ümidi tükenmiş olduktan sonra, geldikleri iskelelerden, bir an evvel iskân olacakları mahallere gitmek üzere vapurlara gayet hırslıca hücum ederek doğal olarak dolmaktadırlar. Çünkü bunlar kabile kabile olduklarından bir takımı vapura alınsalar diğerleri onlardan ayrı durmak istemediklerinden, çaresiz vapurlarda ortaya çıkan izdiham olaylarında, kendileri öldüğü gibi bu hale biçarelerin acele etmesi sebebiyet vermektedir. Karesi ceziresinde ortaya çıkmış, sıhhiye tarafından haber verilen uygunsuzluk da abartılı olmasıyla beraber, bu hale orada bulunan konsoloslardan ve yabancı tüccarlardan bazılarının kötü muamelesi sebebiyet verdiği, bilinen hallerdendir. Adı geçen meclisin toplanma yerlerine, yüklemeyi bilmediklerinden, işin tamamıyla hükümet memurlarına yüklenmesi kabul olunamayacağı gibi, şimdi devlet sahillerinde nakil olunacak muhacir yoktur. Taraflarınca bilindiği üzere Rusya sahillerinde, misafirlik şekliyle hicret edecek, daha epeyce nüfus beklenerek, bunların Allah'ın nimeti olarak geçmiş bahardan önce sahillere inmelerine zorlanması, Nusret Paşa tarafından orada bulunan Rusya generaliyle kararlaştırılmış ve bugün de Hariciye Nezareti taraflarından Petersburg elçiliğine telgrafnameyle yerine getirilmesi için nasihatler yapılmıştır. İleride de söylenen söze itirazlar ve sıkıntılar görülmemesi için kalan nüfusun, gelen mevsimde nakliyata teşebbüs olunmadan önce, sevke kurallı ve güzel şekilde nizam verilmesi lazım gelmektedir. Sonradan kaleme alınan emirlerin bir derece daha açıklanmasıyla, gereken memurlara yeni nasihatler gönderilmesi açıklaması, layihada evvelce bahsolunmuştur. Komisyon tarafından müzakere, yerine konularak ve şikâyetleri içine alan taraflar, geniş ve derin düşünülüp, onun üzerine gerekecek düşünceler, sıhhiye tarafına açıklanarak bundan sonra gerektiğinin yerine getirilmesinin uygun olmasıyla, ona göre gerekenin konuşulması ve anlatılması, adı geçen evrağın geri verilmesine*

*gayret buyurulması ifadesiyle tezkere.*⁴⁸¹ ifadelerine yer verilmiştir. Sıhhiye tarafından gelen haberlerin abartılı olduğu ifade edilmiş, tamamıyla Rus memurlarına kabahat bulunmasının doğru olmadığı belirtilmiştir. Bunun yanında bu gibi olayların yaşanmaması için gerekli olan hassasiyetin gösterilmesinin istendiği açıklanmıştır.

3.8. 1870’li Yıllarda Gelen Muhacirler

Kırım Savaşı’ndan sonraki yılları izleyerek devam eden göçler XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde yeniden büyük kitlelerin Osmanlı Devleti’ne gelmesi şeklinde görülmüştür. Bu göçlerin sebebi Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yaşanan 1877-1878 Savaşı diğer ismiyle 93 Harbi olmuştur. Söz konusu olayın ardından hiç olmadığı kadar zorluklar yaşayarak kırılan bu insanlar farklı bölgelere yönlendirilerek iskân olunmuşlardır.

3.8.1. Çerkesler Tarafından Alınan Esirlere Dair

Osmanlı Devleti’ne mahaceretten sonra, devlete sadakatle bağlanan, ayaklanmalara ve karışıklıklara devlet yararına tepki göstererek, yer yer saldırılarda da bulunan Çerkes muhacirleri, 93 Harbi başta olmak üzere yapılan savaflara iştirak etmiştir. 93 Harbi’nin arefesinde Balkan topraklarında Osmanlı Devleti’nin tebaası olan Bulgar ve Sırp’ların bir kısım taşkınlıkları görülmüş, Çerkeslerin buna tepki göstermesiyle iş daha da çığrından çıkmış, bölgede asayişsizlik hat safhaya ulaşmıştır. Bu olaylar esnasında karşılıklı saldırılar meydana gelmiş, esir alma olayları vukuu bulmuştur. Çerkeslerin, Sırp’larla Bulgarlardan cariye olarak satmak üzere kız aldıkları ya da kaçırdıklarına dair alınan bilginin ardından, olayın araştırılarak, bu fiili gerçekleştirenlerin şiddetle cezalandırılması, konuyla ilgili tahkikat yapılması merkez tarafından istenmiştir. 29 Temmuz 1876 tarihinde Vidin Kılavuzu Ferik Muslu tarafından Serasker Kaymakamı’na gönderilen yazıda; Çerkes ve başıbozukların câriye makâmında, ileride satmak üzere Sırp’larla Bulgarlardan kız almakta oldukları veya kaçırmakta oldukları duyulduğundan dolayı bu fenalığın önü alınmak ve cesaret edenlerinin şiddetli şekilde cezalandırılmak üzere emrin anlaşıldığı ifade edilmiştir. Bunun kesinlikle aslının olmadığı belirtilmiş, keyfiyetin değiştirilmiş ve saptırılmış

⁴⁸¹ BOA, A.MKT.MHM.324/23, 2 Şaban 1281. (Bkz. Ek-10)

olduğu açıklanmıştır. İzor Savaşı'nda Osmanlı askerleri tarafından yakılan bir Sırp köyünde başıbozuklar, ahaliden kaçmaya muktedir olamayarak adı geçen köyde kalmış olan 3 tane Sırp kız çocuğunu bulmalarıyla onları, kendisinin de Osman Paşa'nın yanında olduğu bir zamanda çadıra getirdikleri açıklanmıştır. Kız çocukları, kendilerine ait mahal tayin olunarak yiyecek içecek verildikten sonra yine Sırbeye tarafına gönderildiği belirtilmiştir. Fakat bu sırada orduda birkaç gazeteci ile bir iki de Avusturya subayı bulunduğundan dolayı, adı geçenler tarafından bunların esir edildiğinin sanılmasından ileri geldiğine kesinlikle şüphe olunmamakla, açıklanan gerçek durumun anlatıldığı gibi olduğu ifadelerine yer verilmiştir⁴⁸².

Tegovane Muharebesi'nde Çerkesler tarafından esir alınan 5-6 Sırp çocuğuyla ilgili gereğinin yapıldığı 31 Temmuz 1876 yılında Ordu karargâhı tarafından Serasker makamına yazıyla bildirilmiştir. İlgili yazıda; 12 Temmuz Sene 1292 târihli telgraf emirlerinin alındığı ifade edilmiştir. Gerçekten Tergovane Muhârebesi'nde Çerkesler tarafından 5-6 Sırb çocuğunun zapt edildiği haberinin alınmasının hemen ardından bunların ellerinden alındığı belirtilmiştir. Çocuklar, bir bölük süvariyle, ayrıyeten ordugâha yakın olan köylülerin bilgisiyle baba ve annelerine gönderildiği açıklanmıştır. Bundan başka bu gibi haller ortaya çıkmadığı gibi zamanla meydana getirilmemesi için lâzım gelenlere kesin ve şiddetli uyarıların bizzat ve devamlı olarak yerine getirilmekte bulunduğu bildirilmiştir⁴⁸³.

93 Harbi'nin ardından Edirne Mütarekesi'nin şartları gereği, Balkanlardan ayrılmaya mecbur edilen Çerkes nüfusu büyük sürgünün ardından, tabiri caizse ikinci bir sürgüne maruz kalarak Anadolu başta olmak üzere Osmanlı hâkimiyetinde olan çeşitli topraklara iskân olmak mecburiyetinde kalmıştır. Balkanlarda yaşayan ve çıkarılan Müslüman nüfusun sahip olduğu arazilerle alakalı ne şekilde hareket edileceği merak konusu olmuştur. Ubih Kabilesi'nden Çerkes İsmail Bey'in Yapağışe Karyesi'nde mutasarrıf olduğu çiftlik ve arazinin taliplerine kiralanıp, satılabilmesi için bazı ifadeleri de içine alan arzuhali, Şehremaneti ve Muhacirin Komisyonu'yla haberleşilerek iki kıta tezkereyle birlikte Şura-i Devlet'e havale olunduğu ifade edilmiştir. Belgeden genel olarak Rumeli'ye yerleşip de tapulu arazi verilen Çerkes muhâcirlerinin, Anadolu'ya nakledildiklerinde kendilerine aynı miktarda arazi verilmesine karşılık, geride bıraktıkları gayrimenkullerden kendi kazançlarıyla elde

⁴⁸² BOA, HR.SYS.2940/60, 7 Recep 1293.

⁴⁸³ BOA, HR.SYS.1398/13, 9 Recep 1293.

ettikleri arazileri satabilmek veya kiraya verebilmek hakkına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Muhacirlerin Rumeli topraklarıyla bağları kesilmiş olsa da, gayretleriyle elde ettikleri malların, Rumeli'ye geçmemek şartıyla satabilecekleri belirtilmiştir⁴⁸⁴.

3.8.2. Muhacirlerin Sadaretten Ricalarına Dair

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına aile üyelerinden koparak gelmiş olan Mirza Bey isimdeki kişi Muhacirin Komisyonu vasıtasıyla Sadaret makamından bir kısım ricada bulunmuştur. Bizzat kendi yazısının da bulunduğu belgede aile üyelerinin güvenle kendi yanına gelebilmesi için sadrazamdan bir kısım talepler ifade edilmiştir. 9 Kasım 1873 tarihine ait olan ve Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda; Çerkes muhacirlerinden Mirza Bey isimdeki kimse tarafından gönderilmiş olan bu malum arzihal Çerkes memleketlerinde kalan ailesinin İstanbul'a hicretlerine müsaade olunması isteği sebebiyle dilekçe ile bildirilmiştir. Muhacirlere müsaade verilmesinden önce Rusya elçiliğine bildirilerek gerelenlerin yapılması istenmiştir. Adı geçen nüfusun ise 22 nüfustan ibaret olup ikamet yerleri ve isimlerini beyan ile düzenlenen pusulası ekli olarak sunulmuş olmakla adı geçen nüfusa da diğer muhacirlere gösterildiği gibi izin verilmesi hakkında, zikredilen devlet elçiliğine adı geçen tebligatın gönderilmesi sadrazamın iradesiyle gerçekleşebileceğine vurgu yapılmıştır.

Çerkes Mirza Bey, medrese halkından Rüstem Paşa yardımıyla bizzat yazdığı yazıda; Çerkes muhacirlerinden Habrud kabilesinden olduğunu, 6 sene önce ilim tahsil etmek için evinden Hicaz tarafına izin alarak çıktığını, her ne kadar durum bu şekilde olsa da hasta annesinin Kadıköy köyünde bulunduğunu ifade etmiştir. Annesinden aldığı haberlere göre hastalığının ilerlediğini, yaşanan hasretin de etkisiyle dizleri tutmaz ve gözleri görmez dereceğe ulaştığını belirtmiştir. Kendisine kavuşmak niyetiyle sadrazamdan, Rusya elçiliğiyle görüşerek annesinin getirilmesi adına yazı yazılmasını istemiştir⁴⁸⁵. Durum hakkında araştırma yapan Muhacirin Komisyonu, Mirza Bey'in ailesinin nerede ve kimlerden oluştuğunu kaydederek ilgili yazıyla birlikte bilgileri Sadaret'e sunmuştur. Mirza beyin ailesi araştırılarak nerede oturdukları ve kaç kişi

⁴⁸⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, C. I, Belge No: İ.ŞD.49/2745. 25 Safer 1297, s. 116.

⁴⁸⁵ BOA, HR.İD.4/64, 18 Ramazan 1290.

oldukları 9 Kasım 1873 yılına tekabül eden yazı, Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulmuştur. İlgili yazıda; *“Çerkes muhacirlerinden Mirza Bey isimli kimsenin evvelden beri bilinen Çerkes memleketlerinde Yekaterinedar Vilayeti içerisinde Nalçık Kalesi'nde bulunan Kadıköy köyünde kalan ailesinin isimlerini beyan eden pusuladır.”* ifadesiyle Mirza Beyin aile pusulası annesi, babası, erkek kardeşi, kız kardeşi, amcası, anneannesi, annesinin kardeşi vd. birkaç kişiden oluştuğu bildirilmiştir⁴⁸⁶.

Kafkasya'da kalan ailelerinin kendi yanlarına gelmeleri adına Muhacirin Komisyonu aracılığıyla Sadaret makamına müracaatlar sıklıkla görülmüştür. 3 Ocak 1874 tarihinde Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda; Çerkes muhacirlerinden ve Kabartay kabilesinden Kabreşe Bey, arkadaşı Zar Bey ile beraberce sunup göndermiş oldukları bu arzuhallerinde evvelce bilinmiş olan Çerkesistan'a bağlı Nalçık isimli memlekette kalan aile ve akrabalarından İstanbul'a muhaceretlerine müsaade buyurulmasını istemişlerdir. Bunun hakkında dilekçe vermişler, Kafkasya'da kalanların padişah tarafından müsaade buyurularak İstanbul'a hicret etmelerini istemişlerdir. Evvelce Rusya elçiliğinden ifade ile rica edildiği gibi, adı geçen ailenin isimlerinin pusulada gösterildiği belirtilmiştir. Zikredilen kişilerin, benzerleri gibi muhaceretlerini göstererek izin verilmesi hakkında adı geçen devlet elçiliğine gerekli tebligatın gönderilmesinin sadrazamın idaresine bağlı bulunmakta olduğu ifade edilmiştir açıklamasıyla hicreti istenen kişilerin bilgilerinin verildiği, bu konuda Rusya elçiliğine gerekli yazıların yazılması Sadaret'ten rica edilmiştir.

Aynı zamanda, bizzat Zar Bey ve Kabreşe Bey tarafından Hariciye Nezareti'ne de konuyla ilgili bir kısım yazı yazılmıştır. İlgili yazıda; *Kulları, Rusya devleti memleketlerinde Kafkas Vilayeti'nde Nalçık Sancağı'nda Kabartay kabilesinden Tanbi ve Köşer Zokay aşiretlerindedir. Bu mübarek senede Hicaz tarafına gitmek vesilesiyle izin alarak İstanbul'a gelmişsek de akrabalarından bağlı olduklarımızın bir miktarı evvelce İstanbul'a hicret etmiştir. Ve acizleri geri döndürmeyeceğimiz gibi bağlı pusulada yazılı isimler ailemiz ve akrabalarımız olup, hicret etmek emel ve arzusunda bulunmuş olduklarından lütfen ve cömertçe, zikrolunan ailemiz ve akrabalarımızın bu tarafa gönderilmeleri ne sebebe bağlı ise gereğinin yerine getirilmesine sadrazamın*

⁴⁸⁶ BOA, HR.İD.4/64, 18 Ramazan 1290.

*müsaadesinin uygun buyurulması konusunda emir ve ferman emir sahibine aittir*⁴⁸⁷. İfadelerine yer verilerek arzu edilen temenni dile getirilmiştir.

Balkan topraklarında iskân edilmiş olan Çerkes muhacirlerinin Kafkasya'da kalan akrabalarının da kendi yanlarına gelmelerinde yardımcı olunması için Muhacirin Komisyonu aracılığıyla Sadaret'ten ricada bulunulmuştur. 5 Ocak 1874 yılında Muhacirin Komisyonu tarafından Sadaret'e konuyla ilgili yazı sunulmuştur. Söz konusu yazıda; Tuna Vilayeti içerisinde Tırnova Sancağı'nda bulunan Lofça Kazası'nda, bereketli ve viran olan köyde yerleşmiş Çerkes muhacirlerinin, eski mekânları olan Sohüm'a bağlı Ebizeko köyünde kalmış olan akrabalarının, İstanbul'a hicretlerine müsaade buyurulması istenmiştir. Bunun hakkında muhacirlerin kimliklerini açıklamak için düzenlenen defter, sarılı bir şekilde gereğinin yerine getirilmesiyle, adı geçen vilayetten birbirine bağlı olarak gelen ve sadrazama sunulan resmi yazıda anlatıldığı belirtilmiştir. Kafkasya ahalisinden olup İstanbul'a hicret edenlerin, eski mekânlarında kalanlar için muhaceretlerine, padişah tarafından müsaade buyurulması, evvelce Rusya Devleti elçiliği tarafından ricada bulunulduğu gibi adı geçen nüfusun da muhaceretlerinin gösterilmesine izin verilmesi istenmiştir. Zikredilen devlet elçiliğine gerekli tebligatın yerine getirilmesi konusunda sadrazamın müsaadesine bağlı olduğu belirtilmiş bu konuda yardımların beklenildiği ifade olunmuştur⁴⁸⁸. Sadarettten kendilerine yardımcı olunması istenmiştir.

Burdur'da bulunan Kafkas muhâcirlerinin, iskânları için gösterilen yeri topluca oturmaya elverişli görmediklerinden Konya'nın Saideli Nahiyesi'ndeki Dilimdağı adlı boş araziye nakledilmelerinin uygun bulunduğu Konya Valisi tarafından 22 Haziran 1891 yılında Dâhiliye Nezareti'ne sunulan yazıda ifade edilmiştir. Yazıda Burdur'da bulunan 80 hane, 500 nüfus Kafkas muhacirinin, Burdur içerisine topluca iskânının mümkün olmadığı gerekçesiyle, burada yerleşmeyi kabul etmedikleri açıklanmıştır. Bu muhacirlerin bir an önce bir yerde yerleştirilmeleri gerekli olduğundan topluca iskânlarının gerçekleşmesi adına içlerindeki reislerinden birkaçının Konya'ya gönderildiği, bu reislerden Şahin Bey ve Hacı Osman Efendi'nin valinin refakatinde Ilgın'a götürüldüğü belirtilmiştir. Konya'ya bağlı Saideli Nahiyesi içerisinde, Konya'ya bir saat mesafede Dilim Dağı isimli mahalde iskâna ikna edilerek razı edilmiş kabilelerin hemen ve topluca getirilmeleri gerektiği hakkında, Burdur Mutasarrıfı'na

⁴⁸⁷ BOA, HR.İD.4/71, 14 Zilkâde 1290.

⁴⁸⁸ BOA, HR.İD.4/70.02.01, 16 Zilkâde 1290.

ilgili yazının yazıldığı bildirilmiştir. Belirlenen yerde muhacirler için köy yapılması adına gerekli olan kereste ve benzeri şeylerin yardım olarak tedarik edilmesi için tedbirlerin alındığı belirtilmiştir. İskân için kararlaştırılan topraklar kimsenin olmayıp, iskânları için elverişli olduğu ifadesiyle adı geçen mevkide bir haftaya kadar inşaata başlanacağı bildirilmiştir⁴⁸⁹.

3.8.3. Yerel İdarelerin Ricalarına Dair

Konya, Niğde, Teke ve Burdur sancaklarında Tatar, Nogay ve Çerkes boylarından çok sayıda yerleşik muhâcir bulunduğu, bundan böyle bölgeye hamallık ve arabacılık ile meşgul olanların dışında sanat ve ziraat ehli olan muhâcirlerin de gönderilmesinin faydalı olacağı belirtilmiştir. Konya Valisi tarafından 11 Eylül 1888 yılında Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; Tatar, Nogay ve Çerkes muhacirleriyle ilgili bir kısım taleplerde bulunulmuştur. Önce ve sonra gelerek Niğde, Teke, Burdur ve Konya Sancakları'nda yerleşen 3210 hane, 8783 nüfusun kaydedilerek bilindiği belirtilmiş, bunların tümünün Tatar, Nogay ve Çerkes kabilelerinden oldukları beyan edilmiştir. Tatar ve Nogayların ziraattan ve sanattan anlamayıp, arabacılık ve hamallık gibi işlerde bulunsalar da çoğu işsiz takımından olduğundan, daima hükümetin yardımına muhtaç oldukları belirtilmiştir. Bu sebeple hem kendi geçimlerini ve idarelerini temin etmek için, hem de bölge ahalisine talim ettirmek için gönderilecek olan muhacirlerin sanayi ehlinden olması arzu edilmiştir⁴⁹⁰.

3.8.4. Muhacirlere, Muhaceretlerinde Yardımcı Olunmasına Dair

200 hane Çerkes muhacirinden oluşan bir kafilenin, Osmanlı'ya hicret edeceklerinden dolayı, onlar için vapur ya da tüccar vapuru kiralanmasının uygun olup olmayacağı Kerç Şehbenderi tarafından Hariciye Nezareti'ne sorulmuştur. İlgili yazıda; *haber aldığımızı göre 200 hane Çerkes muhacirlerinden oluşan bir topluluk, Kuban çevresinde bulunan mesken ve mekânlarını terk ederek yakın zamanda Kerç tarafından İstanbul'a gideceklerdir. Adı geçen muhacirlerin geneli, kendi isteklerine göre*

⁴⁸⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, C. I, Belge No: DH.MKT.1844/13, 15 Zilkâde 1308, s. 457.

⁴⁹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, C. I, Belge No: DH.MKT.1544/4, 5 Muharrem 1306, s. 415.

*masraflarını temin etmede ve düzenlemeden aciz bulduklarından bunları, hükümet tarafından hususi olarak gönderilecek bir vapura bindirilerek veya bir tüccar vapuru kiralanmasıyla göndermek mümkün olup olmayacağı hakkında bendenize bilgi verilmesini rica ederim.*⁴⁹¹ ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca buna ek olarak; *adı geçen muhacirlerin Sivastopol veya işleyen Rus şirketi vapurlarıyla gönderilmesi gerek zikredilen limanlarda aktarmaya lüzum görülmesinden ve gerek şirketin tarifesinde belirli nakit ücretin çok pahalı olmasından dolayı, masrafların çok olması gerekeceğinden yukarıda açıklanan yoldan daha kısa ve ucuz bir yol yoktur. Emir ve ferman.*⁴⁹² şeklinde ilaveten açıklama yapılmıştır.

Muhacirlerin iskânları sırasında ihtiyaçları Aydın Sancağı tarafından giderilmiş, bu masrafların hesaplanması ve gerekenin yapılması adına 26 Ekim 1876 tarihinde Sadaret tarafından Hazine'ye yazı yazılmıştır. İlgili yazıda; Aydın Sancağı'nda iskân ve Denizli'ye gönderilen muhacirlerin, gönderilen defteri gereğince ekmek fiyatı ve diğer masrafları olarak, adı geçen livanın 80 senesi mallarından verilen 14.933 kuruş 15 paranın, hazinece hesabının yapılması istenmiştir. Maliye Nezareti'nin resmi yazısı sunularak arz edilmiş olmakla gereğince lazım gelenlerin yerine getirilmesinin adı geçen Nezaret'e havalesi hakkında, her ne sebeple padişahın iradesi buyurulur ise ona göre hareket olunacağı ifade edilmiştir. Hazine tarafından verilen cevapta, padişahın iradesine göre hareket olunacağı belirtilmiş, gerekenlerin yapılarak meselenin Maliye Nezareti'ne havale edilmesinin padişahın izni neticesinde gerçekleşeceği bildirmiştir⁴⁹³.

Karesi Sancağı'nın Keçideresi mevki'inde iskân edilen Çerkes muhâcirleri için inşâ edilen câminin, imam-hatiplik görevine, maaşı hazineden ödenmek üzere söz konusu muhâcirlerden Hüseyin Efendi'nin tayin edildiği, 8 Temmuz 1870 tarihinde Sadaret tarafından Hazine'ye yazılan yazıdan anlaşılmaktadır; hesaplanarak ve Maliye Nezareti tarafından düzenlenerek tasdik edilen mazbata etraflıca anlaşılmıştır. Karesi Sancağı içerisinde bulunan Keçideresi isimli mahalde, yeni oluşturulan köyde, Çerkes muhacirlerinin çokluğu sebebiyle ortaya çıkan lüzum üzerine, bina eyledikleri Cami-i şerifin imamlık ve hatipliğinin, adı geçen muhacirlerden Hüseyin Efendi'ye verilmesi bildirilmiştir. Muhacirlerin iskân edildiği mahallerde inşa edilen cami arazilerinin genelinin miri araziden olmasıyla, adı geçen arazinin imamlar ve hatiplere verilmesi

⁴⁹¹ BOA, HR.TO.339/97. 29 Mart 1287.

⁴⁹² BOA, HR.TO.339/97. 29 Mart 1287.

⁴⁹³ BOA, İ.DH.558/38902, H. 7 Şevval 1293.

uygun görülmüştür. Gerekli görevliler için, geçici olarak hazineden ücretlerinin ödenmesi istenmiştir. Adı geçen imamlık ve hatiplik cihetinden benzerleri gibi geçici şekilde olmak üzere Hüseyin Efendi'ye maliyeden senelik 250 kuruş vazifeleri için verilmesi, danışılmış ve bildirilmiş olmakla ilgili mazbatanın gerektiği gibi nezaret tarafına havalesi hakkında padişahın emirleri ne şekilde olursa ona göre hareket olunacağı açıklanmıştır⁴⁹⁴. İlgili cevapta mesele hakkında, gerekenlerin yapılması adına Maliye Nezareti'ne havale edildiği, aynı şekilde mazbatanın Sadaret'e de bildirildiği beyan edilmiştir.

3.8.5. Köle Ticaretine Dair

Dünyada yaygın şekilde görülerek kârı yüksek bir ticaret olarak kabul edilen köle ticareti hem açık olarak pazarlarda, hem de gizli olarak konaklarda tarih boyunca gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde de söz konusu bu ticaret gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılda dünyada değişen algı sebebiyle ve bazı inanışların da etkisiyle insana verilen değer artmış, vatandaşlık, hürriyet, özgürlük gibi bir takım terimler ortaya çıkmıştır. En nihayetinde Avrupalı büyük devletler de bu hareketlerden ister istemez etkilenmişlerdir. İnsana verilen değer artmasıyla bağlantılı şekilde, dünyadaki algının değişmesinin bir sonucu köleliğin son bulması olmuştur. En eski tarihlerden itibaren var olan kölelik mefhumu birden ortadan kalkmamış, devletlerin yasakladıkları durumlarda gizli ve gizliye varlığını devam ettirmiştir. Oldukça kârlı bir iş olarak görülen ve ticareti çok yaygın şekilde yapılan böyle bir olgunun, birden bitirilememesinin sebebi de en başta getirdiği kazancı olmuştur. Osmanlı Devleti için de durum bu şekilde olmuş Karadeniz ticaretinin içerisinde görülen köle ticareti, Kafkasya'dan getirilen kölelerin satılmasıyla gerçekleşmiş bu ticareti yapanlar arasında önemli devlet adamları dahi bulunmuştur.

Kafkasya'da yaşayırları gereği köleliği yaygın şekilde içlerinde barındıran Çerkesler, Osmanlı Devleti'nde de bu davranışlarını kolaylıkla bırakmamıştır. 18 Şubat 1873 tarihinde İngiltere Elçisi tarafından Hariciye Nezareti'ne sunulan yazıda söz konusu bu ticaretin yapılmasının men edilmesi ilgili makamlardan talep edilmiştir. Elçi yazısında; *“İstanbul'da Çerkes beyleri tarafından esir gibi satılmakta olan bir takım çaresizler tarafından bir süreden beri tarafıma gerçekleşmekte olan şikâyetlerin nezaret*

⁴⁹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü a.g.e, C. II, Belge No: İ.DH.614/42798, 8 Rebûlâhir 1287, s. 119.

tarafına insanlık vazifesi gereği sayılarak sunulup şikâyet edilen fenalığa hükümet tarafından bilgi edinildiği gibi yasaklanılacağını şüphesiz olarak ümit ederim. Padişahın tebaasından bulunanların hayvanlar gibi alınıp satılmasına, küçük çocukların annelerinden ve kadınların kocalarından ayrılmasına, devletin kanunlarına göre şimdiye kadar asla izin verilmemiş olduğunu zannetmiş isem de şu değerli ticaret sürekli şekilde olmaktadır. Yapanlar cezalandırılmamakta olup, esarete düşürülmüş olanlar ise böyle bir sû-i istimâl hakkında hükümetin dikkatini çekmeye şimdiye kadar muvaffak olamamışlardır. Şimdiki hal, Osmanlı'da yeni olmuş bir şeydir. Beylerin vahşiyane ticaretlerine dayanak noktası olacak bir muamele bile yoktur. Çerkeslerin muhaceret zamanlarında saltanatın onları gerektiğince koruması üzerine, bunlara birer miktar arazi ile ziraat eşyaları verilerek hepsi hakkında padişahın tebaası olarak bakılmış iken, şimdi gerek kendileri ve gerek çocuk ve zevceleri dayanmaya gücü yetmediklerinden bir takım zalimler tarafından satılmaktadır. Rivayette abartı olması ihtimali var ise de şurası gerçektir ki bu feci ticaret hükümetin dikkatini çekecek derecede çoğunlukla geçerlidir. Her nerede olursa olsun nefret duyulacak böyle bir iğrenç fiilin, ihlaslılarca da gerçekleşmiş olduğu kötü etki durumunu yazmış olmam sebebiyle mazur tutulacağım açıklamasıyla etkili şekilde bildirilerek...⁴⁹⁵ ifadelerine yer verilmiş, tahrirat temize çekilerek Sadaret makamına gönderildiği belirtilmiştir⁴⁹⁶. “...Çerkeslerin muhaceret zamanlarında saltanatın onları gerektiğince koruması üzerine, bunlara birer miktar arazi ile ziraat eşyaları verilerek hepsi hakkında, padişahın tebaası olarak bakılmış iken, şimdi gerek kendileri ve gerek çocuk ve zevceleri, dayanmaya gücü yetmediklerinden bir takım zalimler tarafından satılmaktadır...” açıklamalarından, iskân için başta devlet olmak üzere, mahalli memur ve ahali tarafından yapılan yardımların yeterli gelmediği sonucu çıkmaktadır. Bu belgeye dayanarak her ne kadar bütün muhacirler için bir genelleme yapılamasa da bazı durumlarda yapılan yardımların muhacirlere yetmediği sonucu çıkarılabilmekte, bu sebeple insanlar karınlarını doyurmak için kendilerini, çocuklarının karınlarının doyması ve güzel bir geleceklerinin olması için de çocuklarını satmışlardır.

Konuyla alakalı olarak İngiliz Elçisi yukarıdaki ifadesine benzer şekilde bir sene önce 12 Şubat 1872 tarihinde Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıda köle ticaretinin yapıldığı bilgisini aldığını ve bu işe karşı önlem alınması gerektiğini belirtmiştir.

⁴⁹⁵ BOA, HR.TO.246/35, 20 Zilhicce 1289. (Bkz. Ek-11)

⁴⁹⁶ BOA, HR.TO.246/35, 20 Zilhicce 1289.

Birbirine benzer şekilde elçi; “İstanbul’da Çerkes beyleri tarafından esir gibi satın alınmakta olan bir takım biçareler tarafından bir süreden beri tarafıma gerçekleşmekte olan şikâyetlerin nezaret tarafına sunulmasını insanlık vazifesi olarak görür ve şikâyet edilen fenalığa hükümet tarafından bilgi edinilmiş olduğu gibi engelleneceğini şüphesiz olarak ümit eylerim. Padişahın tebaasından bulunanların hayvanlar gibi alınıp satılmasına ve küçük çocukların annelerinden ve kadınların kocalarından ayrılmasına, devletin kanunlarının şimdiye kadar asla izin vermemiş olduğunu zannetsem de, kahredilen ticaretin devamlı surette olmakta ve suç işleyenler cezalandırılmamakta olup, esarete düşürülenler ise böyle bir suiistimal hakkında hükümetin dikkati çekmekte muvaffak olamamışlardır. Şimdiki hal Osmanlı’da yeni olmuş bir şeydir. Beylerin vahşiyane olan ticaretine dayanak noktası olacak bir uygulama bile yoktur. Çerkeslerin muhaceret zamanında saltanatın onları gerektiğince koruması üzerine, bunlara bir miktar arazi ile ziraat eşyaları verilerek hepsi hakkında padişah tebaası gibi bakılmış iken, şimdi gerek kendileri ve gerek çocuk ve zevceleri dayanmaya güç yetiremediklerinden bir takım zalimler tarafından satılmaktadır. Rivayette abartı olma ihtimali varsa da şurası gerçektir ki, feci ticaret hükümetin dikkatini çekecek derecede çoğunlukla geçerlidir. Her nerede olursa olsun nefretle duyulacak böyle bir iğrenç fiilin ihlaslılarca da gerçekleşmiş olduğu kötü etki durumunu yazmış olduğuma sebep olmakla mazur tutulacağım açıklaması saygıyla sunulmaktadır...”⁴⁹⁷ ifadelerine yer vermiştir. Yazıda da açıklandığı üzere devlet tarafından yasaklanmış olan köle ticaretinde, bir kısım önde gelen kimselerin de varlığı dile getirilmiştir.

3.8.6. Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Muhacerete Dair

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış gösteren muhaceret akımı, aynı yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. 15 Ağustos 1873 yılında Petersburg Konsolosluğu tarafından Hariciye Nezareti’ne gönderilen yazıda mesele belirtilmiş, söz konusu hadiseyle ilgili ise Sadaret haberdar edilmiştir. Hariciye Nezareti tarafından Sadaret’e gönderilen söz konusu yazıda; “Kerç’de Kafkasya’nın farklı mahallerinden birçok Çerkesin, Rusya Devleti’nin iznini ve hükümetin de rızasını elde ederek İstanbul’a hicret etmek arzusunda oldukları haberinin söylenmekte olduğu, orada bulunan konsolosumuz tarafından tarafımıza gönderilmiştir. İş bu rivayetin Sadaret

⁴⁹⁷ BOA, HR.TO.246/35, 2 Zilhicce 1288. (Bkz. Ek-12)

*tarafına arz edilerek gönderilmesiyle beraber, birinci vesileden istifade ile Rusya Yabancı İşleri Nezareti'nden doğruluğunu araştıracağımın, o sebeple Çerkeslerin genelinin İstanbul'a hicret ve iskânlarıyla ilgili Bâb-ı Âli'ye bir talep ve dilekçe gerçekleşmiş ise, bu konuda Sadaret tarafından meydana gelecek emirler ve talimatlara göre hareket edeceğimin arz edilerek açıklanmasıyla, gayret gösterildi. Bu konuda ve her halde emir ve ferman emir sahibine aittir.*⁴⁹⁸ ifadelerine yer verilmiştir.

Çerkeslerin, Osmanlı Devleti'ne gelmek için çabaladıklarını gösteren Petersburg Konsolosu'nun Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 27 Şubat 1874 tarihli belgede, ilgili harekete Rusya'nın müsaade ettiği belirtilmiştir. Yazıda; “Abaza kabilesinden 166 Çerkes ailesinin İstanbul'a hicretleri ile ilgili 4 Şubat 1289 tarihli resmi yazı gereğince alındığı belirtilmiştir. Osmanlı memleketlerine hicret arzusunda bulunan adı geçen ailelerin vekilleri, elçiliğe müracaat eylediklerinden, hicret hakkındaki dilekçeleriyle bizzat alakadar olunarak, doğrudan doğruya Rus memurlarına gönderilmesi, Rusya Hükümeti'nce istenildiğinden kendilerine de haber verildiği açıklanmıştır. Zikredilen 166 ailenin Hakkâri Vilayeti'nde iskânlarına hükümet tarafından izin verildiğini belirten, ellerine bir beyannamenin de verilebileceği açıklanarak ifade olunmuştur⁴⁹⁹. Bu ifadelerden de görüldüğü üzere yapılan müracaatların Rusya tarafından kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Muhacereti Rusya tarafından kabul edilerek Osmanlı Devleti'ne iskân olmak için gelen Çerkeslerden bir kısmı geri dönmek niyetiyle sınırı geçmiştir. Bu olayların anlaşılması üzerine Rusya, bu gibi hareketlerin önüne geçmek adına bir kısım önlem almaya karar vermiş, konu hakkında daha dikkatli olunması için Bab-ı Âli'nin de bilgisinin olmasını istemiştir. 18 Ocak 1871 tarihinde Petersburg Konsolosu tarafından Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda söz konusu mesele dile getirilmiştir. İlgili yazıda; Tiflis Baş Konsolosu'nun gönderdiği mektubun içerisindeki bütün maddelerinden anlaşıldığı üzere, kendisinin Kafkas Kaymakamı Grandük'le gerçekleşen görüşmesinde, adı geçen Çerkes muhacirlerinin, Brovziye ve Batum'un üst tarafından gizlice ve pasaportsuz Rusya'ya girmekte olduklarından şikâyet edildiği belirtilmiştir. Bu hali, sınır memurlarının ihmal ve gafletine bağlamak ile beraber, sınırın evvelce zikredilen önemli noktası üzerinde daha dikkatli olunması için, keyfiyetin Bâb-ı Âli tarafına

⁴⁹⁸ BOA, HR.TO.88/115, 20 Cemaziyelahir 1290.

⁴⁹⁹ BOA, HR.TO.91/87, 10 Muharrem 1291. (HR.TO.91.87, 21 Şubat 1304, Hariciye Nezareti Tercüme Odası evrakına ait olan bu belge, Miladi 5 Mart 1889 yılında Dahiliye Nezareti'ne, temize çekilerek Hariciye Evrak Müdürlüğü'ne, aslı ise Hariciye Katipliği'ne sunulmuştur.)

gönderilmesine rica eylemiş olduğu açıklanmakla meselenin arz edildiği ifade olunmuştur⁵⁰⁰. İlgili belge Tuna Vilayeti'ne emirname yazılmak üzere, temize çekilerek Hariciye Nezareti Evrak Odası'na verilmiştir⁵⁰¹.

⁵⁰⁰ BOA, HR.TO.87/100, 25 Şevval 1287.

⁵⁰¹ BOA, HR.TO.87/100, 25 Şevval 1287.

SONUÇ

Farklı dönemler için olduğu gibi araştırdığımız dönem itibariyle XIX. yüzyılın ortalarında cereyan eden olayların yazılı olarak kayda geçtiği kaynak olması sebebiyle birçok mesele için kıymetine binaen Batı Anadolu bölgesine yapılan iskânlarda da Osmanlı arşiv belgeleri oldukça öneme sahiptir. Belgelerin diliyle açıklamaya çaba sarf ettiğimiz çalışmamız esnasında kurumlar arasındaki yazışmalara ehemmiyet vermeye gayret ederek ve bu şekilde olayların mahiyetini anlayabilmeyi amaçladık. Bunun yanında araştırmamızda bizzat muhacirlerin yazışmalardaki istek ve taleplerine de yer verilerek bölgeye yapılan iskân politikasında merkezle yerel idarelerin düşüncelerinden ayrı insanların fikirlerine itibar edilip edilmediği incelenmiştir. Böylelikle bölgedeki iskânlarda hangi şartların esas alındığı anlaşılmaya çalışılmıştır.

1828-29 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Edirne Antlaşmasıyla, Kafkasya'daki Osmanlı egemenliği son bulmuş, Rusya, bölgedeki faaliyetlerine geniş ölçüde başlamıştır. Ruslar, güney ilerleyişi adına ilk olarak 1552 yılında Kazan Hanlığı, 1556 yılında ise Astrahan Hanlığı'nı ilhak ederek hâkimiyet girişimlerine başlamıştır. Kafkasya'da bu tarihlerden beri bölgede çatışmalar vuku bulduysa da XIX. yüzyıl itibariyle ciddi savaşlar ve Kafkasyalılar adına geri dönüşü olmayan olaylar gerçekleşmiştir. Edirne Antlaşması'nın ardından Kafkasya üzerinde işgal hareketlerine başlayan Rusya, karşısında Çerkeslerin direnişiyle karşılaşmıştır. Kuzeybatı Kafkasya'da 1839 yılında doğan Milli Misak Meclisi'nin, Kuzey Kafkasya'yı içine alan, Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki halkın, ortak düşman olan Ruslara karşı savaşılması gerektiği kararı önem arz etmektedir. Bu kararın ardından harekete geçen Çerkes kabileleri, 1840 yılında Kuzeybatı Kafkasya'daki Rus birliklerine ciddi darbeler vurmuş, bazı kalelerin dışında bütün Rus kaleleri kısa süreli de olsa ele geçirilmiştir. Gücünü daha çok dinden alan, dinin kurallarına göre, halkı başta ibadete ve cihada çağıran Müridizm hareketi, Kuzeydoğu Kafkasya'da ciddi yankı bulmuş, Kuzeybatı Kafkasya'ya da yayılma eğilimi gösterse de muvaffak olamamıştır. 1783 yılında İmam Mansur'la başlayan bu hareket İmam Şamil'le birlikte (1835-1859) bölgede ses getirmiş, Rus ilerlemesine karşı önemli bir set niteliğinde olmuştur.

Kırım Savaşı'ndan önce Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Kafkasya'da, Rusya'ya karşı Kafkasya'lılar tarafından oluşturulan cephele, bazı başarılar elde etse de, Kırım Savaşı'nın neticesinde Rusya'nın yönünü tamamıyla Kafkasya'ya dönmesi dengeleri değiştirmiştir. Kırım Savaşı'nda müttefik güçler tarafından mağlup edilen Rusya,

200.000'den fazla askerini Kafkasya hâkimiyeti için bölgeye yönlendirmiştir. Bu iş için General Baryatinsky Kafkasya Genel Valiliği'ne getirilmiş, Kafkasya hâkimiyeti adına onun stratejisi sonuç vermiştir. Kafkasya'daki en nitelikli mücadele ruhuna sahip olan Kuzeydoğu Kafkasya'daki Müridizm hareketinin üzerine gidilerek, bölgedeki direniş kırılmış, Kuzey Kafkasya'nın hâkimiyet altına alınması adına Kuzeybatı Kafkasya'nın da hâkimiyet altına alınmasının bilincinde olan Ruslar, bölgeye yüklenmiştir. Rus işgaline boyun eğmeyerek direnme kararı alan Çerkesler, 1861 yılında Şapsığ, Ubih ve Abzeh kabilelerinin bir araya gelmesiyle Yüce Özgürlük Meclisi, diğer ismiyle Büyük Özgür Meclis'i oluşturarak bu hareketlerinin hem içerde, hem de dışarda tanınması için çaba göstermişlerdir. Nitekim bu çabalar uzun vadede sonuç vermemiş, Çerkeslerin direnişi 21 Mayıs 1864 tarihinde kırılmış, özgürlük savaşları aleyhlerine neticelenmiştir. Kırım Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'ne gerçekleşen muhaceret, 1864 yılında doruk noktasına ulaşmış, başta Çerkesler olmak üzere, Kafkasyalılar, anayurtlarından çıkarılarak sürgüne maruz bırakılmış, bu durum XIX. yüzyıl boyunca irili ufaklı şekilde sürekli olarak devam etmiştir.

Rusya, bölgeye hâkim olmasının ardından bazı faaliyetler içerisine girerek topraklarında kalan Kafkasyalılara sorumluluk yüklemiş ve onları zorlamalara tabi tutmuştur. Yaşayışları ve inançlarına uygun olmayan bu zorlama ve zulüme katlanamayan Kafkasyalılar, teşviklerin de etkisiyle Osmanlı Devleti'ne gitmenin doğru olduğuna karar vermişler, ciddi sayılarla topraklarından ayrılmışlardır. Sürgün, aynı zamanda Rusya'nın kabul ettiği bir politika olmuş, bölgenin kalıcı olarak ancak bu şekilde elde tutulacağı düşünülerek bu siyaset uygulanmıştır. Kafkasyalılar sürgün yollarına çıkmak için Kafkasya limanlarında büyük kalabalıklar halinde toplanmış, kendilerini bu yolculuğa çıkaracak gemileri beklemişlerdir. Açıkta bekleyen bu insanlar, başta iklimin ve salgın hastalıkların etkisiyle dirençlerini kaybetmiş, yurtlarını da kaybetmenin acısıyla hem bedensel, hem psikolojik anlamda oldukça zayıf düşmüş, bu duruma dayanamayanlar yaşamlarını yitirmiştir. Limanlarda yaşadıkları olumsuzluklarla muhaceret yolculuğuna başlamışlar, nitekim gemilere balık istifi halinde bindirilmelerinin yanında, uzun süren yolculuklar sebebiyle bu aşamada da oldukça kayıp vermişlerdir. Osmanlı limanlarında, özellikle Trabzon, Samsun ve Sinop'ta önemli sayılara ulaşan muhacirler, ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmış, iskân yerlerine hareket etmeden önce de, türlü sebeplerle hayatlarını kaybetmişlerdir.

Kafkasya direnişinden ayrı olarak sadece muhaceret yolunda, Çerkes nüfusunun üçte biri hayatını kaybetmiştir.

XIX. yüzyıl boyunca Kafkasya'dan Osmanlı'ya belirli tarihlerde artıp, belirli tarihlerde azaldığı şekliyle sürüp giden muhaceret, Çerkesler başta olmak üzere, diğer Kafkasyalı halklar adına geri dönüşü olmayan kayıpları beraberinde getirmiştir. Çok millîti yapısıyla bilinen Kafkasyalılardan, yıllar süren eziyet ve sıkıntı içerisinde, on binlercesi yaşamını yitirirken yüz binlercesi de öz yurtlarını terk etmeye zorlanmıştır. Rus arşiv kaynakları başta olmak üzere, Rus araştırmalarında, topraklarından çıkarılan insanların sayısı 500.000'le 1.000.000 arasındayken, Türkiye araştırmalarında bu sayı 1.000.000'la 2.000.000 arasında değişmektedir. Arşivler ve tutulan raporlarda verilen sayılardan öte, kaydedilmeyen de birçok olayın ve ölümün olduğu şüphe götürmeyen bir gerçektir. Bütün bunlar düşünüldüğünde muhaceret ve yaşananların tümü, Rusya'nın hâkimiyet girişimleri sırasında halklara yapılanlar bir sürgün, halklar için her alanda geri dönüşü olmayan sonuçları doğurması sebebiyle de bir soykırım olarak kabul edilmelidir.

Muhaceretin deniz yoluyla yapılması, insanların sınırlı sayıda mallar ve eşyalarla varış noklarına gelmelerini beraberinde getirmiş, dolayısıyla insanlar fakirlik ve açlıkla karşı karşıya kalmıştır. Yiyecek, giyecek, yakacak, barınacak yere muhtaç durumda olan muhacirler için Osmanlı Devleti ve yerel ahali, elinden gelen çabayı göstermekte gayret etmiştir. Şehremaneti ve Zaptiye Nezareti'nin başka görevlerinin bulunması sebebiyle, muhacerette yoğunluk kazanınca, muhacirlerle ilgilenmesi gerekecek ayrı bir kurumun oluşturulması zorunlu hale gelmiştir. 5 Ocak 1860 yılında muhacirlerin yukarıda belirtilen ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumlu olan, başına Hafız Paşa'nın getirildiği Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. Dışarıda ve içeride ciddi sıkıntılarla uğraşan Osmanlı Devleti, elinden geldiğince Çerkes muhacirlere ve genel anlamda topraklarına gelen diğer muhacirlere hassasiyetle yaklaşmaya özen göstermiştir.

Osmanlı limanlarındaki bekleyişin muhacirler ve bölgede yaşayan yerli halkı etkilemesiyle çok sayıda ölüm vakalarının olduğunu gören ve buna önlem almak isteyen Osmanlı Devleti, muhacirlerin bir an önce geçici iskân yerlerinden, sürekli iskân yerlerine ulaşmaları için çaba göstermiştir. Muhacirleri sürekli iskân yerlerine yönlendirerek bu işin hızlandırılmasının bir diğer amacı, muhacirlerin üretici konumuna geçmeleriyle devlete yararlı olmaları sebebiyledir. Bir diğer önemli sebep ise iskân

gerçekleşene kadar devlet tarafından muhacirlere yevmiye verilmesi meselesidir ki zaten zor durumda olan devlet ekonomisi, uzun vadede bu durumu devam ettirmek istememiştir. Bunun için yerel makamlar uyarılmış, kendilerine bildirilen şartlarla muhacirlerin güzellikle iskân edilmeleri gerektiği belirtilmiştir.

Kafkas muhacirleri, devlete zararlı olan ya da olabilecek olan bazı bölgelerin yanında, önlem almak amacıyla da bir kısım yerlere iskân olunmuştur. Balkanlarda Hristiyan nüfusa karşı Müslüman nüfus dengesinin artırılması amacıyla, Hristiyan yerleşimlerinin yakınlarına ve İstanbul'un emniyeti için çevre şehirlere iskân olunmuşlardır. Bunun yanında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'daki, devlete asi gelebilecek olan kimi aşiretlere karşı ve Anadolu'nun tam ortasına bir hat halinde kuzey güney şeklinde yerleştirilmişlerdir. Önemli sayılara ulaşan tek Çerkes toplu yerleşimi Uzunyayla bölgesinde olmuştur. Afşar aşiretinin devletin kanunlarına uymayarak vergi vermemesi, göçebe olduğu için de kontrol edilemez olması, Çerkeslerin Uzunyayla bölgesine toplu yerleştirilmelerinin sebeplerinden olmuştur.

Osmanlı belgelerine konu olan, 31 Aralık 1864 yılında Kafkasya sahillerinden Osmanlı Devleti'ne doğru yola çıkacak olan muhacirlerin, yaşadıkları bazı olaylarda, Rus memurlarının kabahatinin olmadığı ifade edilmiştir. Belgede izdiham olaylarının yaşanmasında, muhacirlerin gemilere balık istifi şeklinde binmelerinde Rus memurlarının kabahatinin bulunmaması, muhacirlerin yaşadıkları acıyla, bir an önce bölgeyi terk etmek isteğinde olmalarının, bu trajik olaylara sebep olduğu şeklinde ifade edilmiştir. Bu konudaki belgenin, resmi özellikte olup, içerisinde önemli bilgi ve tespitler bulunsa da Çerkes halk hikâyeleri ve ağıtlarıyla çeliştiği için tamamıyla gerçekleri yansıttığı söylenemez. Halk hikâyeleri ve ağıtlar, büyük zorluklar yaşayarak sürgüne maruz bırakılan insanların, yaşadıklarını ortaya koymakta önemli derecede öneme sahiptir. Rus görevlilerinin yaptığı ihmalkârlık bir yana, her şeyden önce o kadar çok Kafkasyalının aynı anda aynı yerde bulunmaları, başta izdiham ve salgın hatalıklar olmak üzere yaşanacak acı olayları arttırması yönüyle tamamıyla Rusya'nın sorumluluğundadır.

Batı Anadolu bölgesine gerçekleşen muhacir iskânlarında, devlet tarafından yukarıda belirtildiği gibi, başka unsurlara karşı herhangi bir strateji düşünülmemiştir. Muhacirlerin iskân olunmasının ardından başta tarımdan ve daha sonra diğer iş kollarından, en kısa süre içerisinde üretime geçmeleri ve devlete katkı sağlamaları, Batı Anadolu bölgesine iskân olunan muhacirlerden beklenmiştir. Bunun yanında Osmanlı

belgelerinden de anlaşıldığı kadarıyla boş toprağın ekilmesi ve üretimin sağlanması, iş bilen zanaatkâr kişilerin ve ticaret ehlinin Osmanlı'ya kazandırılması bölgedeki iskândan beklenenler olmuştur. Batı Anadolu bölgesi ikliminin düşünülen iskân için elverişli olması ve bazı bölgelerde olduğu gibi, iskân sırasında Batı Anadolu bölgesi için menfi anlamda bir dış baskının yapılmaması da bölgeye yapılan iskân için bir sebep olarak görülebilir. Rusya'nın kendi sınırına yakın alanlardaki iskaları istememesi, uygun diğer alanlara da yerleşimlerin yapılmış olması, Batı Anadolu bölgesinin tercih sebeplerindendir. 1860'lı yıllardan önce bölgede iskân olunan Kafkas muhacirlerinin varlığı, sonraki yıllarda gelecek olan muhacirlerin iskânını da beraberinde getirmiş, XIX. yüzyıl boyunca belirli aralıklarla Batı Anadolu bölgesi'ne muhaceret hareketleri görülmüştür. 93 Harbi'nden sonra Rumeli'den Anadolu'ya yapılan ikinci zorunlu göçler sırasında, Batı Anadolu bölgesinin yakın olması, yorgun insanlar için devlet tarafından burasının tercih edilmesini beraberinde getirmiştir.

Batı Anadolu bölgesine Kafkas muhacirlerinin iskân edilmesi meselesinde, yerel ahalinin yardımları hayati derecede öneme sahiptir. Osmanlı belgelerinden anlaşıldığı şekliyle kimi zaman durumu iyi olan bazı kimseler, askerler ve memurlar, muhacirler adına yardımlarda bulunmuşlardır. Bu yardımlar bazı durumlarda nakit, bazen de hane ve arazi yardımları şeklinde görülmüştür. Muhacirler için yapılan bu yardımlar, Takvim-i Vekayi'de ve Ceride-i Havadis gazetelerinde örnek teşkil etmesi sebebiyle ilan edilmiş, böylelikle yardımların bir nevi devamı beklenmiştir. Yardımların muhacirler tarafından da hoşnutlukla karşılandığı, yerel idareler vasıtasıyla Sadaret'e bildirilmiştir. Bazı durumlarda muhacirler, kendilerine gösterilen yerlerde iskân olmayı bir takım gerekçeler öne sürerek istememiştir. Akrabalarının yanına gitmek istemeleri ve bazı durumlarda karışık iskâna razı olmamaları gibi sebeplerin yanında, yevmiyelerinin kesilecek olması ve toplu iskânı istemeleri de bu düşüncelerde etkili olmuştur. İsteklerinin kabul edilmemesi bazen muhacirler tarafından asayişsizlikleri ortaya çıkarmış, devlet ise bu durumu, olabildiğince ılımlı hareket ederek sonuçlandırmak için gayret etmiştir.

Duruma ve şartlara göre değişiklik gösteren iskân meselesi, başta devlet, yerel idareler, yerel ahali ve muhacirler arasında bazı durumlarda sorunlar oluşturmuştur. Duruma ve şartlara göre değişiklikten murat, kimi zaman toplu iskânlara müsaade edilmesi, kimi zaman dağıtılarak iskân edilmeleri meselesi, kimi zaman akrabalarının yanına gitmelerine müsaade edilirken, bazen de izin verilmemesi gibi farklılıklardır. Bu

farklılıklar; zamana, arazinin müsaitliğine, sosyal yapıya, iskân olunacak bölge halkının devlete karşı tutumuna, çıkabilecek asayişsizliğe ve ekonomik sebeplere göre şekillenmiş ve devlet tarafından farklı farklı uygulanmıştır. Muhacirler bu sebepler göz önüne alınarak Batı Anadolu bölgesi içerisinde çeşitli şekilde, farklı bölgelerde iskân olunmuşlardır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi - B.O.A.)

Sadâret Mektûbî Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri

A.MKT.MHM.168/33, 23 Rebiulevvel 1276.

A.MKT.MHM.168/33, 23 Rebiulevvel 1276.

A.MKT.MHM.168/33, 23 Rebiulahir 1276.

A.MKT.MHM.168/33, 23 Rebiulahir 1276.

A.MKT.MHM.204/54, 17 Cemaziyelahir 1277.

A.MKT.MHM.205/83, 29 Cemaziyelahir 1277.

A.MKT.MHM.760/45, 26 Recep 1277.

A.MKT.MHM.211/28, 17 Şaban 1277.

A.MKT.MHM.211/90, 24 Şaban 1277.

A.MKT.MHM.213/18, 7 Ramazan 1277.

A.MKT.MHM.226/12, 25 Zilhicce 1277.

A.MKT.MHM.225/59, 26 Zilhicce 1277.

A.MKT.MHM.228/11, 16 Muharrem 1278.

A.MKT.MHM.231/87, 8 Safer 1278.

A.MKT.MHM.234/32, 27 Safer 1278.

A.MKT.MHM.261/85, 5 Zilkade 1279.

A.MKT.MHM.298/26, 14 Zilkade 1280.

A.MKT.MHM.317/88, 9 Cemaziyelahir 1281.

A.MKT.MHM.317/96, 9 Cemaziyelahir 1281.

A.MKT.MHM.318/82, 13 Cemaziyelahir 1281.

A.MKT.MHM.324/23, 2 Şaban 1281.

A.MKT.MHM.324/54, 29 Receb 1281.

A.MKT.MHM.324/54, 18 Şaban 1281.

A.MKT.MHM.329/44, 15 Zilkade 1281.

A.MKT.MHM.335/95, 19 Zilkade 1281.

A.MKT.MHM.335/95, 19 Zilkade 1281.

A.MKT.MHM.339/50, 15 Rebiulevvel 1282.

A.MKT.MHM.342/98, 28 Rebiulevvel 1282.

A.MKT.MHM.342/98, 21 Rebiulahir 1282.

A.MKT.MHM.342/98, 10 Cemaziyevvel 1282

A.MKT.MHM.344/92, 5 Cemaziyelahir 1282.

A.MKT.MHM.344/92, 19 Cemaziyelahir 1282.

- A.MKT.MHM.351/91, 8 Zilkade 1282.
 A.MKT.MHM.366/81, 24 Cemaziyelahir 1283.
 A.MKT.MHM.390/54, 29 Rebiulahir 1284.

Sadâret Mektûbî Kalemi Umûm Vilâyet Evrâkı

- A.MKT.UM.413/96, 21 Zilhicce 1276.
 A.MKT.UM.420/75, 16 Muharrem 1277.
 A.MKT.UM.420/20, 25 Muharrem 1277.
 A.MKT.UM.420/23, 25 Muharrem 1277.
 A.MKT.UM.420/27, 25 Muharrem 1277
 A.MKT.UM.420/46, 25 Muharrem 1277.
 A.MKT.UM.436/81, 4 Cemaziyelevvel 1277.
 A.MKT.UM.447/49, 9 Cemaziyelevvel 1277.
 A.MKT.UM.441/39, 27 Cemaziyelevvel 1277.
 A.MKT.UM.452/61, 29 Cemaziyelahir.
 A.MKT.UM.455/61, 25 Recep 1277.
 A.MKT.UM.455/61, 7 Şaban 1277.
 A.MKT.UM.456/25, 7 Şaban 1277.
 A.MKT.UM.456/25, 9 Şaban 1277.
 A.MKT.UM.469/61, 22 Şevval 1277.
 A.MKT.UM.493/30, 14 Safer 1278.
 A.MKT.UM.523/88, 7 Cemaziyelahir 1278.
 A.MKT.UM.524/14, 8 Cemaziyelahir 1278
 A.MKT.UM.561/49, 25 Şevval 1278.
 A.MKT.UM.561/46, 5 Zilkade 1278.
 A.MKT.UM.470/16, 24 Şevval 1277.
 A.MKT.UM.562/66, 8 Zilkade 1278.

Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Belgeleri

- A.MKT.NZD.314/63, 16 Zilkade 1276.
 A.MKT.NZD.327/23, 28 Rebiulevvel 1277.
 A.MKT.NZD.327/78, 2 Rebiulahir 1277.
 A.MKT.NZD.328/80, 10 Rebiulahir 1277.
 A.MKT.NZD.329/35, 15 Rebiulahir 1277.
 A.MKT.NZD.332/9, 6 Cemaziyelevvel 1277.

A.MKT.NZD.345/50, 25 Şaban 1277.
 A.MKT.NZD.345/99, 25 Şaban 1277.
 A.MKT.NZD.351/64, 29 Şaban 1277.
 A.MKT.NZD.351/64, 4 Ramazan 1277.
 A.MKT.NZD.350/58, 25 Ramazan 1277.
 A.MKT.NZD.350/58, 14 Şevval 1277.
 A.MKT.NZD.351/64, 14 Şevval 1277.
 A.MKT.NZD.351/64, 29 Şevval 1277.
 A.MKT.NZD.355/19, 27 Zilkade 1277.
 A.MKT.NZD.359/88, 19 Muharrem 1278.
 A.MKT.NZD.398/69, 6 Şaban 1278.
 A.MKT.NZD.409/84, 7 Şevval 1278.

Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Belgeleri

A.MKT.MVL.128/10, 11 Zilkade 1277.
 A.MKT.MVL.129/56, 1 Muharrem 1278.
 A.MKT.MVL.147/37.01.01, 29 Zilkade 1278.

Sadâret Mektûbî Kalemi

A.MKT.160/74, 18 Zilhicce 1275.
 A.MKT.161/61, 26 Zilhicce 1275.
 A.MKT.174/65, 10 Cemaziyelahir 1276.
 A.MKT.175/59, 21 Cemaziyelahir 1276.
 A.MKT.191/12, 20 Muharrem 1277.
 A.MKT. 218/16, 2 Zilkade 1277.
 A.MKT.222/46, 3 Zilhicce 1277.
 A.MKT.225/59, 26 Zilhicce 1277

Îrâde Dâhiliye Belgeleri

İ.DH.449/29711, 14 Cemaziyelevvel 1276.
 İ.DH.449/29711, 23 Cemaziyelevvel 1276.
 İ.DH.449/29711, 5 Cemaziyelahir 1276.
 İ.DH.449/29711, 7 Cemaziyelahir 1276.
 İ.DH.451/29843, 18 Cemaziyelahir 1276.
 İ.DH.451/29843, 6 Recep 1276.

İ.DH.451/29843, 14 Recep 1276.
 İ.DH.452/29956, 4 Şaban 1276.
 İ.DH.452/29956, 11 Şevval 1276.
 İ.DH.513/34921, 10 Safer 1280.
 İ.DH.513/34921, 16 Safer 1280.
 İ.DH.513/34921, 6 Rebiulevvel 1280.
 İ.DH.513/34921, 18 Recep 1280.
 İ.DH.558/38902, 7 Şevval 1293.

Meclis-i Vâlâ Belgeleri

MVL.611/6, 20 Zilkade 1277.

Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemî Belgeleri

HR.MKT.373/84, 6 Şevval 1277.

Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri

HR.TO.322/56, 13 Şevval 1279.
 HR.TO.322/56, 20 Muharrem 1280.
 HR.TO.87/100, 25 Şevval 1287.
 HR.TO.87/100, 25 Şevval 1287.
 HR.TO.339/97, 29 Mart 1287.
 HR.TO.339/97, 29 Mart 1287.
 HR.TO.246/35, 2 Zilhicce 1288.
 HR.TO.246/35, 20 Zilhicce 1289.
 HR.TO.246/35, 20 Zilhicce 1289.
 HR.TO.88/115, 20 Cemaziyelahir 1290.
 HR.TO.91/87, 10 Muharrem 1291.
 HR.TO.91/87, 21 Şubat 1304.

Hâriciye Nezâreti İdâre Belgeleri

HR.İD.4/64, 18 Ramazan 1290.
 HR.İD.4/64, 18 Ramazan 1290.
 HR.İD.4/71, 14 Zilkade 1290.
 HR.İD.4/70, 16 Zilkade 1290.

Hâriciye Nezâreti Siyâsi Belgeleri

HR.SYS.01917/40, 9 Safer 1293.

HR.SYS.01917/40, 10 Rebiulevvel 1293.

HR.SYS.2940/60, 7 Recep 1293.

HR.SYS.1398/13, 9 Recep 1293.

2. Kaynaklar

- Ahmet Cevdet Paşa (1983). *Tarih-i Cevdet, Tasvir Gazetecilik ve Matbaacılık*, C. I, İstanbul.
- Ahmet Cevdet Paşa (1983). *Tarih-i Cevdet, Tasvir Gazetecilik ve Matbaacılık*, C. II, İstanbul.
- Akay Tolga (2009). *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri.
- Akyüz Jülide (2008). "Göç Yollarında; Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Hareketleri", Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı *Bilig Dergisi*, S. 46, s. 37-56.
- Altın Hakan (2017). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)", *Belgi Dergisi*, S. 14, s. 580-591.
- Apak İlhan (1985). *İslam Âlimleri Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayınları, Cilt: 18, İstanbul.
- Armaoğlu Fahir (1961). *Siyasi Tarih Dersleri (1789-1919)*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Armaoğlu Fahir (2014). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, 14. Baskı, İstanbul.
- Aslan Cahit (2006). "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", Ömer Engin Lütem, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Asam Yayınları, Sayı. 1, Ankara.
- Aslan Cahit (2015). "Göçten Soykırıma Çerkes Gerçeği", *Anavatandan Sürülüşlerinin 150. Yılında Çerkesler*, Kavдав Yayınları, Ankara.
- Ayhün, Erşahin Ahmet (2008). *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Baddaley John F. (1989). *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (çev. Sedat Özden), Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, Belge No: A.MKT.MHM.209/85, 10 Şaban 1277, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, Belge No: A.MKT.MHM.226/69, 12 Muharrem 1278, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, Belge No: A.MKT.MHM.319/62, 29 Cemâziyelâhir 1281, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, Belge No: A.MKT.MHM.322/31, 6 Şaban 1281, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, Belge No: A.MKT.NZD.355/7, 25 Zilkâde 1277, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*, Belge No: A.MKT.UM.499/78, 11 Rebîulevvel 1278, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, Belge No: DH.MKT.1544/4, 5 Muharrem 1306, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, Belge No: DH.MKT.1844/13, 15 Zilkâde 1308, Ankara.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, Belge No: HR.TO.387/37, 16 Şevval 1278, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, Belge No: İ.DH. 614/42798, 8 Rebûlâhir 1287, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, Belge No: İ.HUS.15/1311, 9 Safer 1311, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, Belge No: İ.ŞD.49/2745. 25 Safer 1297, Ankara.
- Baykal Bekir Sıtkı (1959). “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli”, *Bellekten*, C. XXIII, S. 90, s. 241-266.
- Bayraktar Hilmi (2007). “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, s. 45-72.
- Bell James (1998). *Çerkesya’dan Savaş Mektupları 1837-1839*, (çev. Sedat Özden) Kafkas Vakfı Yayınları, Erkam Matbaası, İstanbul.
- Berber Ferhat (2011). “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 31, s. 17-49.
- Berkok İsmail (1958). *Tarihte Kafkasya*, İstanbul.
- Berzeg Nihat (1996). *Çerkes Sürgünü Gerçek Tarihi ve Politik Nedenleri*, Takav Matbaacılık, Ankara.
- Berzeg Sefer (2006). “Kafkasya’da Soykırım ve Sürgün”, Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi-Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Betrozov Ruslan (2009). *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, (çev. Orhan Uravelli) Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı, Ankara.
- Bıyık, Ömer (2007). *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600–1774)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Bice Hayati (1991). *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Bilge M. Sadık (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Bilge Sadık Müfit (2012). *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Blaramberg Yohann F. (2017). *Kafkasya Tarihi Topoğrafik, İstatistik, Etnoğrafik ve Askeri Tasviri*, (çev. Habibe Eren), Kafdav Yayıncılık İşletmesi, Ankara.
- Budak, Mustafa (1993). *1853-1856 Kırım Savaşı’nda Kafkas Cephesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçag Tarihi Anadilim Dalı, İstanbul.
- Canbek Ahmet (1978). *Kafkasya’nın Ticaret Tarihi*, Kuzey Kafkaslılar Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul.
- Chochiev Georgi (2007). “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlamasına Dair Bazı Görüşler (Göçmenlerin Otoriteye Başvuruları)”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 23, s. 407-456.

- Çapan Fatma, Baran Güvenç (2017). “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğunun çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, C. 6, S. 18.
- Çay Abdulhaluk Mehmet (2009). *Türk Tarihi ve Kültürü Kavimler Göçü Doğu ve Orta Avrupa’da Türkler (Avrupa Hunları, İtil/Volga Bulgarları, Tuna Bulgarları)*, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara.
- Çiçek Nazan (2009). “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 64 S. 1, s. 57-88.
- Çoçiyev Georgi (2014). “Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Osetler Bir Diasporik Topluluğun Evrimi”, Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Demirtaş Mehmet (2009). “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk Ve İskânları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, s. 215-238.
- Demirtaş Mehmet (2011). “Osmanlı’ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, *Bilig Dergisi*, S. 57, s. 17-44.
- Dolgiyeva Marem Bilanovna (2015). “19. Yüzyılda İnguşların Türkiye’ye Göçü”, (çev. Orhan Uravelli), *Anavatandan Sürülüşlerinin 150. Yılında Çerkesler*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Dumezil Georges (2005). *Oset Nart Destanları*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- El-karaki Muhammed Tahir (1999). *Dağıstan Kılıçlarının Parlaması*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Erdem, Ufuk (2014). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.
- Erim Nihat (1953). *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, (çev. Aysel Çeviker), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, C.I, Ankara.
- Erkan Süleyman (1996). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon.
- Erşan Mesut (2006). “Balkanlarda Kafkas Göçmenleri”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), Bükreş.
- Esadze Semen (1999). *Çerkesya’nın Ruslar Tarafından İşgali*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara.
- Evliya Çelebi (2003). *Seyahatname*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini, Yapıkredi Yayınları, C. 7, İstanbul.
- Genelkurmay Başkanlığı (2003). *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim İstanbul)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, Ankara.
- Gökçe Cemal (1979). *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul.
- Göztepe Tarık Mümtaz (1984). *İmam Şamil*, Sebil Yayınları, İstanbul.

- Gumba Guram (2006). "XIX. Yüzyıl Kafkas-Rus Savaşı ve Sürgün Problemi", Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi-Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Güler İbrahim (2000). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler", *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1995-2000 Prof. Dr. Fikret İşıltan Hatıra Sayısı, S.36, s. 155-212.
- Güngör Fethi (2006). "Kafkasya'da Soykırım ve Sürgün", Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi-Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Güngöz İrfan (1983). *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, Ankara.
- Habiçoğlu Bedri (1993). *Kafkasyadan Anadoluya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul.
- Henze Paul B. (1985). *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, (çev. Akın Köse Torunu), O.D.T.Ü Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayını, Ankara.
- Hızal Ahmet Hazer (1961). *Kuzey Kafkasya ve İstiklal Davası*, Orkun Yayınları, Ankara.
- İpek Nedim (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, XVI. Dizi, S. 73, Ankara.
- İpek Nedim (1997). "Kafkasyalardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, C. XX, İstanbul.
- İpek Nedim (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, S. 73, Ankara.
- Kafli Kadircan (1942). *Şimali Kafkasya*, Vakit Matbaası, Ankara.
- Kara Adem (2013). "XIX. Yüzyılda Çorum'da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/6 Spring, s. 333-344.
- Karal Enver Ziya (1996). *Büyük Osmanlı Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIII. Dizi, C. 3, Ankara.
- Karataş Ömer (2013). "19. Yüzyılda Anadolu'da Çerkes Göçmenleri: Uzunyayla Örneği", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.36, s. 83-117.
- Karataş Ömer (2014). "Sivas-Uzunyayla Yöresine Çerkes Muhacirlerinin Gelişleri, İskânı ve Osmanlı Devleti ile Halkın Tutumu (1860-1870)", Sevdâ Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Karayaman Mehmet (2008). "Kırım Harbinde Sağlık Hizmetleri (1853-1856)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, s. 59-75.
- Karpat Kemal H. (2001). "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", Kafkas Derneği, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara.

- Karpat Kemal H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kasumov Ali, Hasan Kasumov (1995). *Çerkes Soykırımı*, (çev. Orhan Uravelli), Kaf-Der Yayınları, Ankara.
- Keha Murathan (2013). “1877-1878 Osmanlı Rus Harbine Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum’un Durumu”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 57, s. 215-238.
- Keleş Erdoğan (2008). “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, C. 23, S. 23, s. 149-194.
- Kesbî Haşim Mehmet Efendi (2012). (haz. Mustafa Özsaray), *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Khawaj Moh’d Yacoub (2014). “1870-2010 Yılları Arasında Ürdün’deki Çerkeslerin Gelişimi”, (çev. Nesij Huvaj), Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Kırzioğlu Fahrettin (1998). *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi, (1451–1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kukul M. Halistin (2002). *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kundukh Aytek (1987). (sad. ve haz. Tarık Cemal Kutlu), *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Kurat Akdes Nimet (1966). *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Kurat Akdes Nimet (1970). *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı’na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Kurat Akdes Nimet (1999). *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kutlu Tarık Cemal (1987). *Osmalı Arşiv Belgeleri ile Türk Tarihlerinde Kuzey Kafkasya’nın İlk Milli Mücahidi ve Önderi İmam Mansur*, İstanbul.
- Küp Nazan (2016). *Halk Dindarlığı Üzerine Bir Din Sosyolojisi İncelemesi–Pınarbaşı Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Marttin Volkan (2012). *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- McCarthy Justin (2018). *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)* (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Novruzova Gülreyhan (2005). *Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Orat Jülide Akyüz (2011). Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kafkas Göçleri*, Eser Ofset ve Matbaacılık, Kars.

- Ozova Fatima A. (2015). *1856-1864 Yıllarında Çerkeslerin Sürülmesi: Plan ve Uygulama*, Anavatandan Sürülüşlerinin 150. Yılında Çerkesler, (çev: Orhan Uravelli), Kavdav Yayınları, Ankara.
- Özbay Özdemir (1999). *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara.
- Özden Sedat (2006). “Kafkas Sürgününe Yol Açan Olayların Gelişimi”, Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi- Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Özkeriz Ahmet, Mehmet Çetin, (2015). “1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu’da Çerkes İskânı ve Osmanlı Devleti’nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu”, *Tesam Akademi Dergisi*, s. 9-28.
- Papşu Murat (2004). *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul.
- Pinson Marc (1993). *Kırım Savaşı’ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli’ne İskânı*, Çerkeslerin Sürgünü, Kafdağı Yayınları, Ankara.
- Polovinkina Tamara V. (2007). *Çerkesya Gönül Yaram*, (çev. Orhan Uravelli), Kafdav Yayınları, Ankara.
- Sağkulak Şermin (2011). *19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü*, (Basılmamış Yüksek Linsans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu İktisadi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Sarınay Yusuf (2006). *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Devlet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 84, Ankara.
- Satış İhsan (2014). “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kafkasya’dan Anadolu’ya Çerkes Göçü ve İskânları”, Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Saydam Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas göçleri (1856–1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Saydam Abdullah (2011). “Kafkas Muhacirleri (1860-1870)”, Kafdav, *Sürgün-Circassian Exile 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Serbestoğlu İbrahim (2006). “Kırım Savaşı Sonrasında Samsun’da Göç ve Göçmen Sorunu”, Cevdet Yılmaz, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, Baskı. Ortak Form Ofset, Samsun.
- Solak Kürşat (2012). “Çerkez Memlûkler Çerkez Mi?”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 51, s. 201-208.
- Sotnichenko Irina A. (2014). “Türkiye’deki Kuzey Kafkasya’lı Göçmenler: Dün, Bugün ve Yarın”, Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Şimşir Bilal N. (1968). *Rumeli’den Türk Göçleri Belgeler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Seri. III, S.A9, C. I, Ay Yıldız Matbaası, Ankara.
- Şimşir Bilal N. (1989). *Rumeli’den Türk Göçleri*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Sultan Abdülhamit (1984). *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

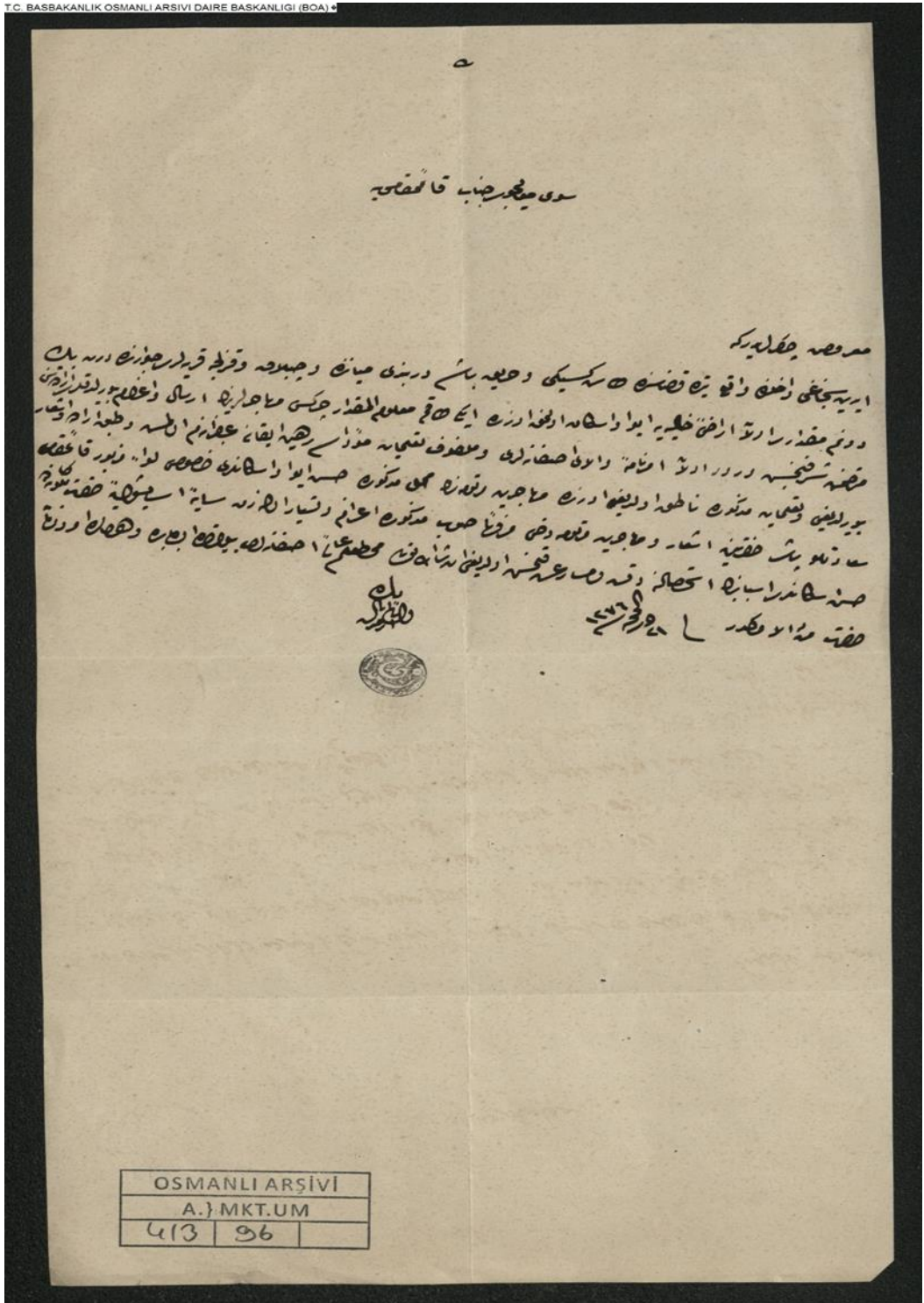
- Taitbout de Marigny (1996). *Çerkesya Seyahatnamesi*, (çev. Ali Osman Erkan), Nart Yayıncılık, İstanbul.
- Taşkın Figen (2007). *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul.
- Tavkul Ufuk (2001). "Osmanlı Devleti'nin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Bilig, S. 17, s. 33-54.
- Tavkul Ufuk (2004). *Karaçay Malkar Destanları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları. 830, Ankara.
- Tavkul Ufuk (2011). *Nartlar Karaçay-Malkar Mitolojisinin Destan Kahramanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tavkul Ufuk (2015). *Kafkasya Gerçeği*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Temizkan Abdullah (2007). *Kafkasya Muhacirlerinin Denizli'de İskânı, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli.
- Temizkan Abdullah (2009). "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IX, S. 2, s. 165-190.
- Terim Şerafettin (1976). *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, Minnetoğlu Kitabevi, İstanbul.
- Thaytsuhov Mihail (2014). "Kuzeybatı Kafkasya ve Türkiye'deki Abazaların Demografik Süreçleri (19. Yüzyılın İkinci Yarısı-20. Yüzyılın Başları)", Sevdalankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Toledano Ehud R. (1994). *Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890)*, (çev. Hakan Erdem), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Tolstoy Lev (1992). *Hacı Murat*, Görsel Dünya Klasikleri Dizisi, (çev. Nihal Yalaza Talay), Görsel Yayınlar, İstanbul.
- Tukin Cemal (1947). *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, Üniversite Matbaacılık, İstanbul.
- Tulum Cahit (2001). "1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler", Kafkas Derneği, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara.
- Uçarol Rıfat (1989). *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Uluçay M. Çağatay (1951). "Sürgünler: Yeni ve Yakınçağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", *Belleten*, C.XV, S.605, s. 507-592.
- Ürekli Muzaffer (1989). *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Üstün Hulusi (2006). "Kafkas Rus Savaşlarının Değerlendirilmesi", Kafkas Vakfı, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi-Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Yazıcı Hakkı, Muammer Demirel (2006). 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, s. 267-278.
- Yeşil Murat, Murat Arvas (23 Şubat 1993). "Şeyh Şâmil'in İzinde", *Türkiye Gazetesi*.
- Yılmaz, Mehmet (1996). *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri 1854-1914*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- Yusuf İzzet Paşa (2002). *Kafkas Tarihi*, (çev. Fahri Huvaj), Adıge Yayınları, Ankara.
- Yüksel Hamit (2014). "Uzunyayla Çerkeslerinde Din-Gelenek Oydaşmasında Adamey Hafız Efendi'nin Rolü", Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Zabun Sezgin, Mehmet Eser (2014). "Çerkes Sürgünü ve Osmanlı İskân Politikası: Sivas İli Örneği", Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler Kültür Kimlik ve Siyaset*, Kafdav Yayınları, Ankara.

EKLER

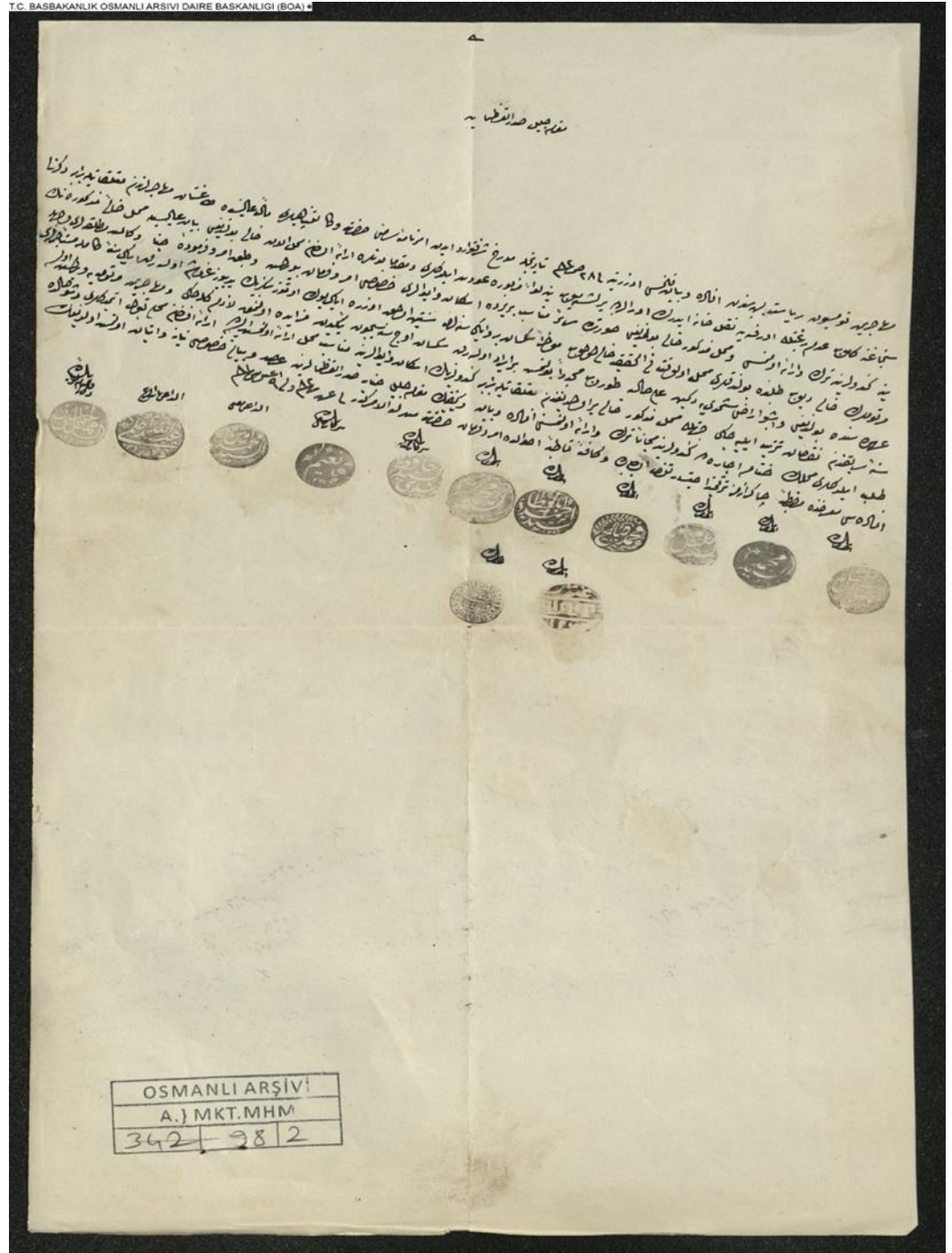
Ek-1 Aydın'ın Tire kazasında iskân edilmek üzere gönderilen çerkes muhacirlerinin mahalline gönderilerek iskân edildikleri.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

A.}MKT.UM.00413.00096.001

Ek-7 Urfa'ya giden ve tekrar Denizli'ye dönen Dağıstanlı muhacirlerin, itirazlarına bakılmaksızın burada iskânı.

Ek-17 Çerkes Savaşçıları “Grigory Gagarin” (şamil Eğitim ve Kültür Vakfı)

**Ek-19 “The Sangiak Şheriff of the Confederated Princes of Circassia” 1839
Edmund Spencer (Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı)**

Ek-20 Şeyh Şamil Tasviri (Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı)

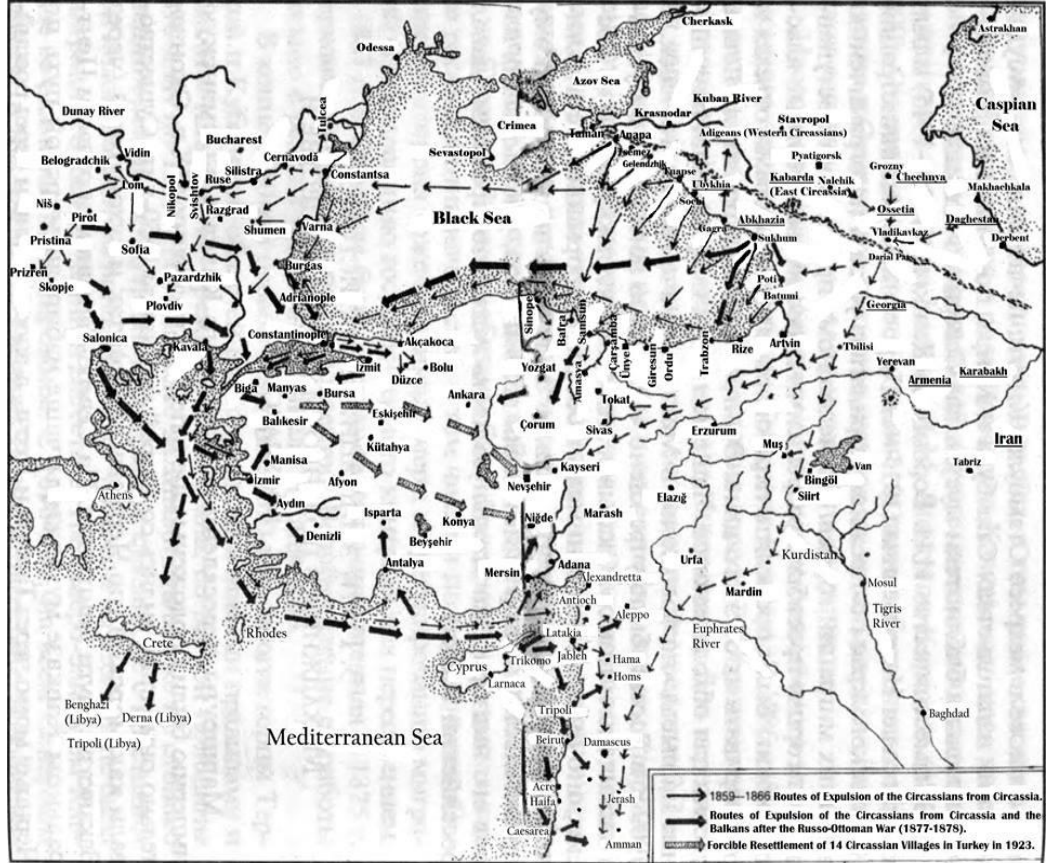

Ek-21 1839 Ahulgo Savaşı Tasviri “Franz Roubaud” (Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı)

Ek-22 Çerkeslerin Sürgünü (amil Eğitim ve Kültür Vakfı)

Ek-23 Sürgün Yolları Haritası (Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı)

Map of the Routes of the Russian Expulsion of the Circassians from Circassia during the Great Circassian Exodus (1859-1866), and after the Russo-Ottoman War (1877-1878).

ÖZGEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı : Hakan Altın
Doğum Yeri : Merkez/Denizli
Doğum Tarihi : 07.01.1994
E-posta : altinhakan20@gmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise : Açık Öğretim Lisesi
Lisans : Pamukkale Üniversitesi
Yabancı Dil ve Düzeyi
İngilizce, (E) Düzeyi